

72269

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**MEALİMÜ'T - TENZİL'İN
RİVAYET TEFSİRLERİ İÇİNDEKİ YERİ**

Doktora Tezi

T. C.
Yükseköğretim Kurulu
Dokümantasyon Merkezi

DANIŞMAN
Doç. Dr. Abdülbaki TURAN

HAZIRLAYAN
Saffet BAKIRCI

KONYA — 1990

İ Ç İ N D E K İ L E R	II
ÖNSÖZ	VIII
BİBLİYOGRAFYA	XVI
KISALTMALAR	XXXVI

G İ R İ Ş (1-24)

A.Meâlimü't-Tenzîl'in yazıldığı dönem	2
I. Hicri beşinci/miladi onbirinci yüzyılda İslam dünyası	2
II. Bu çağda yetişen alimler	6
B.Meâlimü't-Tenzîl'e Kadar Tefsir	8
I. Tefsir ve Te'vîl Kavramı	8
1. Tefsir	8
2. Te'vil	9
II. Kur'an'ı anlama gereği: Tefsire olan ihtiyaç	10
III. Tefsir çeşitleri	12
1. Muhatapların seviyelerine göre	12
2. Muhtevaya göre	12
3. Bir başka açıdan konularına göre	13
4. Müfessirin tefsirde hareket noktası esasına göre	13
5. Tefsirin rivayete dayanması açısından	13
a. Rivayet tefsirleri	13
b. Dirayet tefsirleri	15
IV. Meâlimü't-Tenzîl'e kadar tefsir hareketleri	16
1. Hz. Peygamber döneminde tefsir	16
2. Sahabe döneminde tefsir	18
3. Tabiun döneminde tefsir	19
4. Tabiilerden sonra tefsir	21

B İ R İ N C İ B Ö L Ü M (25-45)

Meâlimü't-Tenzîl'in yazarı	26
imam Bağavî	26
Adı	26
Baba Adı	26
Dedesı	26
Doğum tarihi	26
Doğum yeri	26
Künyesi	27
Lakapları	27
Vefatı	27
Vefat yeri	28
Ailesi	29
Seyahatları	29
Hocaları	31
Öğrencileri	34
Eserleri	36
I. Tefsirle ilgili eseri: Meâlimü't-Tenzîl	36
II. Kıraatla ilgili eseri: El-Kifaye fi'l-Kıraa	36

III. Hadisle ilgili eserleri	36
1. el-Cem' u Beyne's-Sahihayn	36
2. Erbaun	37
3. Mesabihu's-Sünne	37
4. Şerhu Cami'i't-Tirmizi	38
5. Şerhu's-Sünne	38
IV. Usulü hadisle ilgili eseri:	
el-Medhal ila Mesabihu's-Sünne	39
V. Fıkıhla ilgili eserleri	39
1. Fetava	39
2. Fetava	39
3. el-Kifaye	39
4. Şerhu Muhtasarü'l-Müzeni	39
5. Tacü'l-Arus ve Mezhebü'l-Hemmi ve'l-Bus	39
6. et-Tezhib	40
7. Tercümetü'l-Ahkam	40
VI. Diğer eserleri	40
1. Mu'cemü's-Sahabe	40
2. Mu'cemü's-Şüyuh	40
İlmi Kişiliği	41
Akide ve mezhebi	43
Ahlakı	45

İ K İ N C İ B Ö L Ü M

(46-149)

Meâlimü't-Tenzîl'in metodu	47
A. Tefsiri tanımaya giriş	47
I. Meâlimü't-Tenzîl'in nüshaları	47
1. Yazma nüshaları	47
2. Matbu nüshaları	47
II. Meâlimü't-Tenzîl'in kısaltmaları	49
III. Meâlimü't-Tenzîl'in mukaddimesi	49
1. Mukaddime Meâlimü't-Tenzîl'i nasıl tanıtıyor	49
2. Meâlimü't-Tenzîl'in yazılma sebebi	50
3. Mukaddimede tefsir isnadları	51
4. Mukaddimede Kur'an, tefsiri ve yedi harf	52
B. Meâlimü't-Tenzîl'in genel anlatım özellikleri	54
C. Meâlimü't-Tenzîl'in metodu	57
I. Rivayet açısından	57
1. Kur'an'la tefsir	57
2. Sünnetle tefsir	63
a. Tefsirde sünnetin yeri	63
b. Meâlimü't-Tenzîl'de sünnetle tefsir	63
b1. Ayetle doğrudan ilgili hadislerle yapılan tefsir	65
1. Merfu hadislerle yapılan tefsir	65
11. Ta'lik haberlerle yapılan tefsir	66
111. Hadiste takti' uygulaması	67
b2. Ayetle dolaylı biçimde ilgili olan hadislerle yapılan tefsir	67

b3.Zayıf hadislerle tefsir	68
3.Sahabe ve tabiün sözleriyle tefsir	68
a.Sahabe tefsirinin önemi	68
b.Tabiün tefsirinin önemi	70
c.Meâlimü't-Tenzîl'de sahabe ve tabiün tefsiri	70
4.Sahabe dönemi yada onlardan önce meydana gelen olaylarla tefsir	74
5.Kıraat ilmi ve Meâlimü't-Tenzîl	75
a.Tanım	75
b.Meâlimü't-Tenzîl'de kıraat ilmi	76
b1.Genel özellikler	76
b2.Kıraat bilgilerini işleme yolu	78
b3.Kullanılan tabirler	78
b4.Kıraatta ihtilafli konular	79
b5.Müdreç ve sazz kıraatlara yer vermesi	79
b6.Kıraatı lügat ve nahivle desteklemesi	80
6.Kur'ân ilimleri ve Meâlimü't-Tenzîl	81
Surelerin isimleri ve ayet sayıları	82
Kur'ân'da ilk ve son inen ayetler	83
Sure ve ayetlerin tertibi	85
Mekkî - Medenî	85
Nüzül sebepleri	87
a1.Tanım	87
a2.Önemi ve faydası	88
a3.Bilme yolları	89
a4.ifade ve tabirleri	89
1. Haberin başında kullanılanlar	89
11.Haberden sonra kullanılanlar	89
a5.Nüzül sebeplerinin teaddüdü	89
a6.Nüzül sebebinin değeri	90
b.Meâlimü't-Tenzîl'de nüzül sebepleri	90
Nesh	93
a.Tanım	93
a1.Anlamı	93
a2.Hikmeti	93
a3.Nesh problemleri	93
a4.Önemi ve tefsirle ilgisi	94
a5.Kur'ân'da nesh çeşitleri	94
a6.Kur'ân'da neshe konu olan ayet sayısı	94
b.Meâlimü't-Tenzîl'de nesh	95
b1.imam Bağavî'nin nesh anlayışı	95
b2.Meâlimü't-Tenzîl'de mensuh ayetlerin sayısı	96
b3.Meâlimü't-Tenzîl'de nesh ifade ve tabirleri	97
b4.Meâlimü't-Tenzîl'de nesh çeşitleri	97
b5.Meâlimü't-Tenzîl'de neshin işlenişi	99
Muhkem müteşabih	102
a.Tanım	102
b.Meâlimü't-Tenzîl'de muhkem ve müteşabih	102
b1.imam Bağavî'nin görüşleri	102
b2.Meâlimü't-Tenzîl'de müteşabih ayetlerin tefsiri	104

Mukatta' harfler	106
Müskilü'l-Kur'an	109
Mübhematü'l-Kur'an	111
Emsâlü'l-Kur'an	113
Aksamü'l-Kur'an	115
Kur'an'da tekrarlar	117
Fedâilü's-Süver	117
Tenâsübü's-Süver	118
7. İsrailiyyat	119
a. Tanım	119
a1. İsrailiyyatın İslama girişi	119
a2. Zararları	119
a3. Daha çok rivayet edenler	120
a4. İsraili haberlerin kısımları	120
a5. İsraili haberleri nakle delil	120
b. Meâlimü't-Tenzîl'de İsrailiyyat	121
b1. Konunun işlenişi	121
1. Tivrattan nakil	121
ii. Hz. Peygamberden sahih bir şekilde rivayet edilen haberler	122
iii. Yalan olduğu kesin olarak bilinen haberler	122
iv. Meskûtün anı konulardaki haberler	124
b2. Konunun değerlendirilmesi	127
b3. Konunun tenkidi	128
c. Meâlimü't-Tenzîl'de diğeri İsrailiyyat ve mevzuat	130
II. Dirayet açısından	134
1. Arap dili ve edebiyatı	134
a. Lügat ilminde yeri	134
b. Sarf ilminde yeri	136
c. Nahiv ilminde yeri	137
d. Arap sözüyle tefsir	138
e. Şiirle istişat	138
f. Belağat ilminde yeri	140
2. Kelam ilminde yeri	142
a. Konunun işlenişi	142
b. Meâlimü't-Tenzîl'de bu yöntemle işlenen kelamî konulardan bazıları	143
3. Fıkıh ilminde yeri	144
4. İşarî tefsirde yeri	147
5. Diğeri konular	148
a. Ehli beyt kimdir	148
b. Pozitif bilimler	149

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

(150-170)

Meâlimü't-Tenzîl'in kaynakları	151
I. Rivayet tefsiri açısından	
Meâlimü't-Tenzîl'in kaynakları	151
1. Tefsir kaynakları	151
a. Rivayet yoluyla aldığı tefsirler	151

a1.Mukaddimede zikredilenler	151
a2.Diğer sahabe tabiun ve tebeu't-tabiin tefsiri	157
b.Tefsir kitapları	158
2.Hadis kaynakları	163
3.Kıraat kaynakları	166
4.Tarih kaynakları	168
II. Dirayet tefsiri açısından	
Meâlimü't-Tenzîl'in kaynakları	169
1.Lügat kaynakları	169
2.Fıkıh kaynakları	170

D Ö R D Ü N C Ü   B Ö L Ü M

(171-220)

Değerlendirmeler	171
Meâlimü't-Tenzîl'in değerlendirilmesi	172
A.Meâlimü't-Tenzîl'in diğer tefsirlerle münasebeti	172
I. Meâlimü't-Tenzîl'in etkilendiği tefsirler	172
1.El-Keşf ve'l-Beyan	172
a.Yazarı	172
b.Genel özellikleri ve metodu	173
c.Meâlimü't-Tenzîl ile ilgisi	175
2.Camiu'l-Beyan an Te'vili Ayi'l-Kur'ân ve Meâlimü't-Tenzîl	178
II. Meâlimü't-Tenzîl'in etkilediği tefsirler	178
1.Lübabü't-Te'vil fi Meâni't-Tenzîl	178
a.Yazarı	178
b.Metodu	179
c.Meâlimü't-Tenzîl ile ilgisi	180
2.Tefsiru'l-Kur'ân'i'l-Azim	182
a.Yazarı	182
b.Meâlimü't-Tenzîl ile ilgisi	183
3.Diğer eserler	185
B.Meâlimü't-Tenzîl'in ilmi değeri ve tenkidi	186
Önceki Çalışmaların Değerlendirilmesi	195
A.Önceki çalışmaların tenkidi	195
I. Şekil yönünden	195
1.Konuların işlenmesinde görülen sistematik hatalar	195
2.Konuların sıralanmasında görülenler	195
3.Maddelene ve altbaşlıklar	196
4.Ayrı işlenecek konuları beraber işleme	197
5.Beraber işlenecek konuları ayrı işleme	197
6.Dipnotlarla ilgili sistematik hatalar	198
II.Muhteva Yönünden	198
1.Katılmadığımız düşünce ve yanlışlıklar	198
a.Fikri planda yapılan yanlışlıklar	198
b.Genellemeden kaynaklanan yanlışlıklar	200
c.Nakil (iktibas)tan kaynaklanan yanlışlıklar	202
d.Daktilo (yazım)dan kaynaklanan yanlışlıklar	203
e.Özelleştirmeden kaynaklanan yanlışlıklar	204

2.Önceki çalışmalarda yer alan çelişkiler	204
a.Aynı konu hakkında iki ayrı yerde, farklı, çelişik bilgi verme	204
b.Tenkitedilen hatanın benzerini yapma	206
c.Savunulan teze aykırı inceleme	206
d.Bilgiyi yerinde kullanmama	206
e.Titiz davranmama, ciddiyetsizlik	206
3.Eksiklikler	207
a.işlenmeyen konular	207
b.Eksik bilgiler	209
c.Yetersiz işlenen konular	209
d.Habersizlikten kaynaklanan eksiklikler	211
e.Daha güzel olma açısından eksik gördüğümüz yönler	212
4.Gereğinden fazla yapılan uzatmalar	213
a.ilgisiz konulara, yan bilgilere yer verme	213
b.ilgisiz örnekler	213
c.Gereğinden fazla örnek	213
d.Uzun örnekler	214
e.Bazan uzatma, problem üretme ve onu çözüme kavuşturma şeklinde olmuştur	215
f.Teferruata dalma	215
g.Tekrardan kaynaklanan uzatmalar	216
h.incelenilen konunun muhtevasından kaynaklananlar	216
B.Güzel Yönler	217
I. Tezimizde yer veremediğimiz konular	217
II.Diğer güzel yönler	218
1.Konuların işlenme yöntemi	218
2.Ulaşamadığımız kaynaklar nedeniyle ortaya çıkan güzel yönler	218
3.Şekil yönünden	219
4.incelenen konu gereği daha fazla ağırlık verilen ve tezimizden daha güzel işlenen konular	219
C.Tezimizin Üstünlükleri	219
I. Şekil yönünden	219
II.Muhteva yönünden	220

O N S O Z

Hamd Allah'a; salat ve selam Rasulüne, yolunda gidenlere..

Kur'ân; Allah'a kulluğun anlaşılması ve böylece kendisiyle hayatımızın düzenlenmesi için Hz.Peygambere indirilen ve O'nun fert planında şahsında, toplum planında ashabında pratiğini gösterdiği ilahi bir kitaptır.

İşte bu Kur'ân ile insanlar dünya ve ahiret mutluluğuna ulaşırlar. Bu ise günlük yaşantımızla ilgi kurularak O'nun hayatımıza hakim kılınması, bunun için de daha iyi anlaşılmasına bağlıdır.

Allah kelamının tecellisi olan vahyin insanlara ulaştığı ilk günden bu yana hemen herkesi meşgul eden bu kitap üzerinde, özellikle müslümanlar, kendilerinin kulluk kitapları olması nedeniyle daha yoğun mesai harcamışlardır. Bu çalışmalardan kimileri dolaylı biçimde Kur'ân'la ilişkin olduğu halde, bazıları bizzat doğrudan Kur'ân'ın kendisine, muhtevasının anlaşılmasına yönelik çalışmalardır.

Kur'ân'ın anlaşılmasında Hz.Peygamber ve sahabenin durumu gözönüne alınınca ilk dönem eserlerin önemi kendiliğinden ortaya çıkar. Bu nedenle ilk dönem tefsirler, kendilerinden sonra gelenlere kaynaklık etmiş ve az yada çok onlar üzerinde etkili olmuşlardır.

Onun için biz de ilk sistemli tefsir diyebileceğimiz Taberi'nin Camiu'l-Beyan'ından sonra akla gelecek ilk eserlerden biri olarak Meâlimü't-Tenzîl'i incelemeyi, üzerinde çalışmayı uygun bulduk. Kendisinden sonra gelen hemen her çağa etkili pek çok eserin verildiği bir çağın ürünü olan Meâlimü't-Tenzîl'in tefsir tarihi içinde yerini tesbit ve bu kıymetli eserin daha iyi tanınarak, kendisinden daha çok yararlanması amacıyla bu konuyu seçtik. Çünkü Meâlimü't-Tenzîl, islami ilimlerde temel kaynak olan kitap ve sünnetin birleştirildiği, muhaddis bir müfessirin eseridir.

Böylece islam alimlerinden birinin güzel bir eserini ilim alemi daha yakından tanısin istedik ve çalışmamızın adını: "Meâlimü't-Tenzîl'in Rivayet Tefsirleri içindeki Yeri" olarak belirledik. Her ne kadar tefsirimiz, ilk dönemlerde yazılmış, rivayet ve dirayet adına her bir tefsir yönüne ağırlık verilen, kitap ve sünnete dayanma yanında, diğer rivayetlere de özen gösterilmiş, bununla birlikte israiliyat ve özellikle mevzuattan sakınılmaya çalışılmış ve aynı zamanda, lügat, nahiv ve kiraattan yararlanılarak, fıkıh ve akaide yer verilmiş, orta uzunlukta güzel bir tefsir ise de O'nun en belirgin özelliği, tefsirde hatta dirayet konulu açıklamalarında bile rivayete dayanmasıdır. Kaldı ki hemen her bir rivayet tefsirinin dirayet yönü ve yine her dirayet ağırlıklı tefsirin rivayet yönü vardır. Bu açıdan

bir rivayet tefsiri olarak Meâlimü't-Tenzîl'in yerini belirlemeyi istedik.

Ayrıca böyle bir çalışma ile Hz.Peygamber döneminden beşinci/onbirinci yüzyıla kadar tefsir alanındaki gelişmelerin Meâlimü't-Tenzîl'in de etkileriyle bu güne yansımalarını ortaya koymuş olacaktık.

Konumuzu seçtiğimiz ve bilgi toplamaya başladığımız ilk dönemde (Ekim 1987) tez konumuzla doğrudan ilgili bir çalışmaya rastlamamıştık. içinde bulunduğum çevre ve şartlar da şüphesiz bunda etkiliydi.

incelememizin devamında araştırmamız derinleştikçe daha önce yapılan şu çalışmaları tesbit edebildik:

1. Mehmet Pacacı, imam Bağavi ve tefsirdeki metodu, Ankara, 1982.

Prof. Dr. ismail Cerrahoğlu yönetiminde A.Ü. ilahiyat Fakültesi'nde hazırlanmıştır. Her ne kadar bir lisans tezi niteliğinde ise de daha üst seviyede bir çalışma görünümü arz etmektedir. Eser üç bölüme ayrılmıştır. Birinci bölüm, imam Bağavi'nin yetiştiği çevre, hocaları, talebeleri ve eserlerine; ikinci bölüm ise imam Bağavi'nin tefsirde metoduna ayrılmıştır. Bu bölümde Meâlimü't-Tenzîl'in nakli ve rey tefsiri yönleri incelenmiştir. Üçüncü bölümde ise imam Bağavi'nin kendisinden sonrakilere tesirleri yer almaktadır. Bibliyografyasında kırkdört eser verilen ve 142 sayfa olan bu tezin hazırlanmasında Meâlimü't-Tenzîl'in, Hazin tefsiri hamisinde Kahire, istikamet Matbaası, 1375/1955 de 7 cüz, 4 cilt halinde basılan nüshası kullanılmıştır.

2. Afaf Abdülğafur Hamid, el-Bağavi ve Menhecühu fi't-Tefsir, Bağdat, Darü'l-Furkan, 1982.

18.6.1400/3.5.1980 de Mekke'de Ummü'l-Kura Üniversitesinde master çalışması olarak kabul edilen bu eserden bizi ilk haberdar eden Şuayb el-Arnaut oldu: Siyeru A'lami'n-Nübelâ (XIX/439) ve Şerhu's-Sünne (I/31) tahkiklerinde imam Bağavi hakkında baş vurulacak kaynaklar sayılırken bu çalışmadan da söz ediliyordu. Yine Mesabihu's-Sünne'yi tahkik eden Dr. Yusuf Abdurrahman el-Maraşlı ve arkadaşları mukaddimede verdikleri kaynak listede (I/50) aynı ismi zikretmekteydiler. Mekke'de bulabildiğimiz bu kitap 1983 de Matbaatü'l-İrşad tarafından Bağdat'ta basılmıştır.

Eser önsöze girişten sonra üç bölüm ve bir sonuçtan meydana gelmektedir.

Birinci bölümde imam Bağavi'nin hayatı, ahlakı, akide ve

mezhebi, hocaları, talebelri ve eserleri tanıtılıyor. ikinci bölümde Meâlimü't-Tenzîl'in kaynakları, tefsirde metodu adı altında tefsirin genel özellikleri ve Meâlimü't-Tenzîl'de Kur'ân ilimleriyle ilgili konulardan bir kaçısı yer almaktadır. Son bölümde ise Meâlimü't-Tenzîl ve imam Bağavi hakkında söylenenler, olumlu ve olumsuz yönlerden başka Meâlimü't-Tenzîl'in Sa'lebi ve Hazin tefsirleriyle mukayeseleri yapılmıştır. Bu bölümde ayrıca tefsirimizin değeri ve özelliklerine yer verilmiştir. Bibliyografya listesinde yazma ve basma 62 eser adı verilmiştir. Eserin sonunda kitapda zikri geçen ayet, hadis ve özel isimlere ait ayrı ayrı indexler hazırlanmıştır. 224 sayfadır. Tezde yararlanılan nüsha yukarıda tanıttığımız Mehmet Paçacı'nın kullandığı nüshanın aynısıdır.

3. Ali Eroğlu, Müfessir Bağavi, Hayatı ve Tefsirindeki Metodu, Erzurum, 1987.

Daha önce (1982) Erzurum Yüksek İslam Enstitüsü'nde öğretim üyeliği tezi olarak Doç. Dr. Suat Yıldırım yönetiminde hazırlanan bu çalışma, bu okulların İlahiyat Fakültelerine dönüşürülmesinden sonra Yrd. Doç. Dr. Sadık Kılıç yönetiminde Ali Eroğlu tarafından doktora tezi olarak yeniden hazırlanmıştır.

Adından da anlaşılacağı gibi Meâlimü't-Tenzîl'den başka imam Bağavi'nin hayatına da ağırlık verilen bu tez giriş ve üç bölümden teşekkül etmektedir: Hicri VI. asra kadar tefsir hareketlerine umumi bir bakışın işlendiği girişten sonra birinci bölümde el-Bağavi'nin yaşadığı dönem, hayatı, mezhebi, ahlakı, vefatı, hocaları, talebeleri, eserleri ve ilmi şahsiyeti incelenmektedir. ikinci bölümde el-Bağavi'nin tefsirdeki metodu, tefsirin kaynakları, nakli tefsirdeki yeri, tefsirindeki isnadlar, israiliyat karşısındaki tutumu, tefsir usulü bakımından tefsirin incelenmesi, kıraat ilmindeki yeri, fıkıh ilmindeki yeri, kelam ilmindeki yeri, lügat ve nahiv ilmindeki yeri, şiirle istişhatda bulunması başlıklarıyla işlenmiştir. Üçüncü bölümde ise "Tefsirin bazı meşhur rivayet tefsirleri ile mukayesesi" başlığı altında Meâlimü't-Tenzîl'in Sa'lebi, İbn Atıyye ve İbn Kesir tefsirleriyle mukayesesi yapılmaya çalışılmıştır. Sonunda sekiz sayfalık uzunca bir sonuç yer almaktadır. 210 kadar kaynaktan yararlanılan bu tez XI+341 sayfadır. Tezde Bombay'da 1269 da 4 cildi bir arada tek cilt halindeki Meâlimü't-Tenzîl'in ilk basısından yararlanılmıştır.

4. Dr. Muhammed İbrahim Serif, el-Bağavi el-Ferra ve Tefsiruhu li'l-Kur'âni'l-Kerîm, Kahire, 1406/1986.

Kahire Üniversitesi, Daru'l-Ulum Fakültesi, Şeria bölümünde görevli olan yazarın, bu eseriyle tezimi birinci merhalede teslim ettikten sonra karşılaştım. (Bundan sonra da aynı türden olaylarla karşılaşabilmek kaçınılmaz bir durumdur. Bu ve benzeri

tüm ilmi çalışmalarda görülen sürekli yenilik ve ilerleme savunulan tezde son söz söylenilemeyeceğinin en açık ifadesidir.)

Bu kitap orta boy 516 sayfadır. Baş tarafta 10 sayfalık bir önsöz ile hicri beşinci yüzyılda İslam dünyası doğusunda politik, sosyal, dini ve fikri hayatı konu alan 28 sayfalık bir giriş yer almaktadır.

Birinci bölümün başlığı: Bağavi'nin hayatı ve eserleri. 54 sayfalık hayatı konusunda zaman zaman ilgili konularda tartışmalara da yer verilen bu çalışmada İmam Bağavi'nin eserlerinden 14 tanesi 80 sayfada incelenmiştir. İkinci bölüm, Meâlimü't-Tenzîl'e giriş adını taşıyor. Burada, uzun bir şekilde Bağavi'den önce tefsir konusu ile Bağavi'nin kaynakları ve bunları kullanımı konusu yer almaktadır. Üçüncü bölümün başlığı ise Bağavi'nin Kur'ân-ı Kerîm tefsiri. Burada başta Meâlimü't-Tenzîl'in mukaddimesi izah edildikten sonra Bağavi'nin genel prensipleri ve metodu ile bunlar ışığında tefsirin tanıtılmasına geçilmiştir. Kur'ân ilimleri adı altında kıraat, nüzul sebepleri, mekki-medeni, nesh, fıkıh ve akaid konularıyla ilgili İmam Bağavi'nin görüşleri ortaya konulmaya çalışılmış ve sonunda yazar ve eser hakkında yapılan tenkitleri üç noktada toplayıp bunların kritiği yapılmıştır.

Bibliyografya listesinde tefsir, yazma ve basma 173 eser ismi yer almaktadır. Açıkça ifade etmek gerekir ki bu eserin diğer çalışmalardan ayırıcı en büyük özelliği farklı kaynaklara sahip oluşudur ve biz de bunlardan pek çoğuna ulaşamadık.

Bu kitapta Meâlimü't-Tenzîl'in 1343-1345 yıllarında Kahire, Menar Matbaası'nda İbn Kesir tefsiri hamisinde 9 cilt olarak yapılan baskısı esas kabul edilmiştir.

5. Abdullah Önder, İmam el-Bağavi'nin Hayatı ve Eserleri, Konya, 1985.

S.Ü. İlahiyat Fakültesinde Yrd.Doç.Dr. Abdülbaki Turan yönetiminde lisans tezi olarak hazırlanmıştır. Tez konumuzla yakın ilgisi olmayan, lisans tezi hacminde İmam Bağavi'nin hayatı ve eserlerine ağırlık verilen bu çalışmaya müracaat etmedik.

6. Halit Abdurrahman el-Akk, el-İmam el-Bağavi, Müfessiran ve Muhaddisen.

Çalışmamıza esas kabul ettiğimiz Meâlimü't-Tenzîl nüshasını tahkik edenlerden Hali Abdurrahman tarafından hazırlanan bu eseri Beyrut, Mısır, Irak, Suriye, Ürdün ve Suudi Arabistanda aramamıza rağmen bulamadık. Dolayısıyla Meâlimü't-Tenzîl'in mukaddimesinde (I/24) tahkik edenler tarafından verilen bilgilerden öğrendiğimiz bu eser hakkında bir şey söyleyemiyoruz.

Bunlardan Abdullah Önder ve Halit Abdurrahman el-Akk tarafından hazırlananlar dışında kalan ilk dört çalışmayı baştan sona tiz bir şekilde, dikkatlice inceleyince gördük ki bu eserlerde Meâlimü't-Tenzîl yeterince tanıtılmamış, pek çok yönü eksik bırakılmış, Meâlimü't-Tenzîl'in yazarı imam Bağavi'nin hayatı ve eserlerine daha fazla ağırlık verilmiştir. Çalışmamızın son bölümünde en ince ayrıntılarıyla örnekliyeceğimiz bu özelliklerinden dolayı önceki çalışmalara muttali olduktan sonra da Meâlimü't-Tenzîl üzerinde başladığımız çalışmaya yeniden devam ettik.

Bu çalışmamızda Meâlimü't-Tenzîl'i baştan sona taradık. Ayrıca eser ve yazar hakkında söylenenleri toplamaya çalıştık. incelenen konularla doğrudan ilgili kitaplara başvurduk diğer tefsirlerle de ilgi kurmaya gayret ettik.

Çalışmamız bir giriş ile dört bölüm ve bir sonuctan oluşmaktadır.

Giriş bölümünde, Meâlimü't-Tenzîl'in yazıldığı dönem, hicri beşinci / miladi onbirinci yüzyılda islam dünyasının genel kültürel ve politik durumunu incelemeye çalıştık. Böylece bu çağda yetişen alimler, bunlar arasında imam Bağavi ve Meâlimü't-Tenzîl'in yeri belirlenmiş oldu.

Ayrıca tefsir - tevil ile ilgili toplu bilgi verilerek Kur'an'ın tefsire ihtiyacı ve tefsir çeşitleri hakkında genel bir tariften sonra Meâlimü't-Tenzîl'e kadar tefsir hareketleri ve bu konuda Meâlimü't-Tenzîl üzerinde durduk.

Birinci Bölümde, Meâlimü't-Tenzîl'in yazarı imam Bağavi'nin hayatını, ailesi, hocaları, öğrencileri, eserleri, ilmi kişiliği ve ahlakı ile birlikte inceledik. Ancak asıl inceleme konumuz Meâlimü't-Tenzîl olduğundan tefsirimizin yazarını tanıttığımız bu bölümde fazla detaya inmedik, detay tartışmalarına girmedik. Bazı dolaylı, gerekli bilgileri dipnotta vermekle yetindik.

ikinci Bölüm ise, çalışmamızın temelini meydana getiriyordu. Burada önce, Meâlimü't-Tenzîl'in dıştan bir tanıtmasını yaptık. Sonra tefsiri kendi yazarından dinlemek - öğrenmek için mukaddimeyi tanıttık ve genel anlatım özelliklerine kısaca yer vererek metodunu iki ana grupta incelemeye geçtik: Rivayet ve diyyet açısından Meâlimü't-Tenzîl'in metodu. Kur'an'ın Kur'an'la, sünnetle, sahabe ve tabiun sözüyle tefsiri yönünden başka Meâlimü't-Tenzîl'in kıraat ilmiyle ve Kur'an ilimleri ile ilişkisini inceledik. Bu son konuda nüzül sebepleri, nesih ve müteşabih konularına daha bir ağırlık verdik. Bu arada israiliyat konusuna da oldukça geniş yer vermeye çalıştık. Çünkü kanaatimizce Meâlimü't-Tenzîl'in yakından tanınması gereken önemli yönlerinden biri israiliyat yönüdür.

ikinci grupta ise, dirayet açısından Meâlimü't-Tenzîl'i incelerken, tefsirin arap dili ve edebiyatı, kelimeler ve fıkıh ilimlerinde yerleriyle işari tefsir yönünü ortaya koymaya çalıştık.

Üçüncü Bölümde, tefsirin kaynaklarına yer verdik. Bunlar Hz.Peygamberden kendisine kadarki dönemde ulaşabildiği tüm islami kaynaklardır. Bir kısmını rivayet yoluyla almıştır. Diğerleri tefsir, hadis, kıraat ve tarih kitapları ile lügat ve fıkıh kaynaklarıdır.

Bütün bu konularda ilgili en küçük işaretlere bile dikkat ederek, atıfta bulunmaya çalıştık.

Dördüncü Bölümde ise, Meâlimü't-Tenzîl'in bir değerlendirmesini yaptık. Önce tefsirmizin diğer tefsirlerle münasebeti için kendisinin etkilendiği, aynı zamanda temel kaynağı olan Salebi'nin el-Keşf ve'l-Beyan'ı ve kendisinin kaynaklık ettiği Hazin'in Lübabü't-Te'vil'i ile münasebetini inceledik. Aynı şekilde Taberi ve ibn Kesir tefsirleriyle ilgisini de kısaca izah ettik. Böylece Meâlimü't-Tenzîl'i başka eserlerle karşılaştırma ve değerlendirme imkanı ortaya çıktı.

Bu bölümün sonunda ise Meâlimü't-Tenzîl'in ilmi değeri ve tenkidini yapmaya çalıştık. Bu arada en çok tenkit konusu israiliyat ve mevzuat yönüne ağırlık verdik.

Sonuç bölümünde ise, konumuzla ilgili daha önce yapılan çalışmaların tesbit edebildiğimiz eksik, fazla, yanlış ve çelişik yönleriyle görebildiğimiz güzel yönlerini izah ederek şekil ve muhteva yönünden genel bir tenkidini yapmaya çalıştık. Böylece bu tezimizle ortaya koyduğumuz çalışma ve ulaşabildiğimiz sonuçlar daha net bir şekilde açığa çıkmış oldu.

Çalışmamızda, metinde rahatlık ve pratiklik sağlamak amacıyla transkripsiyon sistemi kullanılmamıştır.

Yabancı kökenli kelimelerin daha çok türkçedeki kullanımları tercih edilmiş ve genellikle "el" takısı terkedilmiştir.

Şahıs isimlerinden sonra ayrı bir açıklama yapılmadan, gerekli görülen yerde, (hicri / miladi) olmak üzere vefat tarihi verilmiştir.

Tez hacmi kabarmasın diye metinde geçen tüm şahısların biyografileri hakkında bilgi verilmemiş, sadece yine gerekli görülenlerde biyografi eser atfı yapılmıştır.

Dipnotlarda mümkün olduğu kadar, yazar ve eser isimlerinde kısaltmaya gidilmiş, bunların tam ismi dipnottaki kısaltma esa-

sına göre sırayla bibliyografya listesinde gösterilmiştir. Ayrıca cilt ve sayfa tabiri kullanılmamıştır.

Ayet atıfları dipnotta, sure adı, sure sıra numarası ve ayet numarası olarak gösterilmiştir. Hadisler ise, Concordance'da ki metoda uygun biçimde yazılmıştır.

Kimi eserlerin tahkik, tahrir, terceme veya şerh edenleri tarafından eserin başında, mukaddimede yapılan bir açıklama dipnotta eser adından sonra (muk.) şeklinde gösterilmiştir.

Tenkitlerle olgunlaşacak bu çalışmada kıymetli fikirlerinden yararlandığım değerli hocalarıma, başlangıçtan bu yana çalışmalarımı her kademede denetleyen ve yol gösterici uyarılarını esirgemeyen hocam Doç. Dr. Abdülbaki Turan'a en içten teşekkürlerimi sunarım.

Saffet BAKIRCI

Konya - 1990

B i B L i Y O G R A F Y A

Kur'an-ı Kerim.

Abdullah Aydemir, Tefsirde israiliyat.

Dr. Abdullah Aydemir, Tefsirde israiliyat, Diyanet işle-
ri Başkanlığı Yayınları, Emel Matbaacılık, Ankara, 1979.

Abdurrahman et-Tahir b.Muhammed, Tefsiru Mücahid (muk.).

Mücahid b.Cebr, Tefsiru Mücahid, hzy. Abdurrahman et-Ta-
hir b.Muhammed, el-Menşuratü'l-ilmiiye, Beyrut, ts.

Abdülaziz Muhammed, el-Milel ve'n-Nihal (muk.).

Şehristani, el-Milel ve'n-Nihal, thk. Abdülaziz Muham-
med el-Vekil, Müessesetü'l-Halebi, Kahire, ts.

Abdülbaki Turan, Kur'an-ı Kerim'de Yeminler.

Doç. Dr. Abdülbaki Turan, Kur'an-ı Kerim'de Yeminler, i-
lahiyat Fakültesi Dergisi, 1986, 2. sayı, Selçuk Univer-
sitesi Basımevi, Konya, 1987.

Acluni, Keşfü'l-Hafa.

ismail b.Muhammed el-Acluni el-Cerrahi, Keşfü'l-Hafa ve
Müzilü'l-İlbas Amme'stehera mine'l-Ehadisi Ala Elsineti'
n-Nas, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1405/1985.

Ahmed el-Benna, el-Fethu'r-Rabbani.

Ahmed el-Benna es-Saati, el-Fethu'r-Rabbani li Tertibi'l
Müsnedi'l-imam Ahmed b.Hanbel eş-Şeybani, Daru ihyai't-
Türasi'l-Arabi, Beyrut, ts.

Ahmed b.Hanbel.

Ahmed b.Hanbel, Müsned, Meymeniyeye, Mısır, 1331.

Ahmed Çelebi, islamda Eğitim Ve Öğretim Tarihi.

Dr. Ahmed Çelebi, islamda Eğitim Ve Öğretim Tarihi, trc.
Ali Yardım, Damla Yayınevi, istanbul, 1976.

Ahmed Davudoğlu, Sahih-i Müslim Terceme Ve Şerhi.

Ahmed Davudoğlu, Sahih-i Müslim Terceme Ve Şerhi, Sönmez
Neşriyat, istanbul, 1973.

Ahmed Emin, Duha'l-islam.

Ahmed Emin, Duha'l-islam, Daru'l-Kitabi'l-Arabiyye, Bey-
rut, ts.

Ahmed Emin, Fecru'l-islam.

Ahmed Emin, Fecru'l-islam, Daru'l-Kitabi'l-Arabiyye,
Beyrut, 1969.

Ahmed el-Hufi, Zemahşeri.

Dr. Ahmed Muhammed el-Hufi, ez-Zemahşeri, el-Hey'etü'l-
Mısriyyetü'l-Amme li'l-Kitab, Mısır, ts.

Ahmed Muhammed Şakir, el-Baisü'l-Hasis.

Ahmed Muhammed Şakir, el-Baisü'l-Hasis, Şerhu ihtisari
Ulumi'l-Hadis li Hafız ibn Kesir, Mektebetü Muhammed Ali
Sabih, Mısır, ts.

Ahmed Muhammed Şakir, Umdetü't-Tefsir.

Ahmed Muhammed Şakir, Umdetü't-Tefsir, Ani'l-Hafız ibn
Kesir, Daru'l-Mearif, Mısır, 1376/1956.

Ahmed Naim, Tecrid (muk.).

Ahmed Naim, Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecridi Sarih Ter-
cemesi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1957.

Ali Ekber el-Gaffari, i'lamü'l-Vera (muk.).

Ebu Ali el-Fadl b.el-Hasen et-Tabressi, i'lamü'l-Vera bi A'lami'l-Hüda, thk.Ali Ekber el-Gaffari, Darü'l-Ma'rife, Beyrut, 1399/1979.

Aliyyü'l-Kari, Mevzuat.

Nuruddin Ali b.Muhammed b.Sultan Molla Aliyyü'l-Kari, el-Esraru'l-Merfua fi'l-Ahbari'l-Mevdua (el-Mevzuatü'l-Kübra), el-Mektebetü'l-islami, Beyrut, 1406/1986.

Aliyyü'l-Kari, Mirkat.

Nuruddin Ali b.Muhammed b.Sultan Molla Aliyyü'l-Kari, min Mirkatü'l-Mefatih Şerhu Mişkati'l-Mesabih, Mektebetü'l-islamiyye, Riyad, ts.

Aliyyü'l-Kari, Şerhu Nuhbetü'l-Fiker.

Nuruddin Ali b.Muhammed b.Sultan Molla Aliyyü'l-Kari, Şerhu Nuhbetü'l-Fiker fi Mustalahatı Ehli'l-Eser fi Usuli'l-Hadis, istanbul, 1327.

Alusi, Tefsir.

Ebu'l-Fadl Şihabuddin es-Seyyid Mahmud el-Alusi el-Bağdadi, Ruhü'l-Meani fi Tefsiri'l-Kur'âni'l-Azim ve's-Seb'ü'l-Mesani, Daru ihyai't-Türasi'l-Arabi, Beyrut, ts.

Azimabadi, Avnü'l-Mabud.

Ebu't-Tayyib Muhammed Şemsü'l-Hak el-Azim Abadi, Avnü'l-Mabud Şerhu Süneni Ebi Davud, Mektebetü's-Selefiyye, Medine, 1389/1969.

Bacuri, Şerhu Cevheratü't-Tevhid.

İbrahim el-Bacuri, Şerhu Cevheratü't-Tevhid, thrc. Muhammed Edib el-Geylani - Abdülkerim Tettan, Mektebetü'l-Gazzali, Hama, 1392/1972.

BAGAVİ.

Ebu Muhammed el-Hüseyin b.Mes'ud el-Ferra el-Bağavi,

* Meâlimü't-Tenzîl, thk. Halid Abdurrahman el-Akk - Mervan Sevar, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, 1407/1987.

* Meâlimü't-Tenzîl, Bombay, 1269.

* Mesabihu's-Sünne, thk. Dr. Yusuf Abdurrahman el-Maraşlı - Muhammed Selim - İbrahim Semara - Cemal Hamdi ez-Zehbi, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, 1407/1987.

* Şerhu's-Sünne, thk. Şuayb el-Arnaut - Muhammed Züheyr Şaviş, el-Mektebetü'l-islamiyye, Beyrut, 1403/1982.

* Tehzib, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, III.Ahmed kısmı, No: 870; Koğuş kısmı No:780.

* Fetava, Süleymaniye Kütüphanesi, No:675.

* Tercemetü'l-Ahkam, Nuru Osmaniye Kütüphanesi, No:2282/2.

Bendari, Tarihu Devleti Ali Selçuk.

İmadü'd-Din Muhammed b.Muhammed b.Hamid el-İsfahani, Tarihu Devleti Ali Selçuk, ihtisar: el-Feth b.Ali b.Muhammed el-Bendari el-İsfahani, Daru'l-Afaki'l-Cedide, Beyrut, 1400/1980.

Beydavi, Tefsir.

el-Kadı Nasıruddin Ebu'l-Hayr Abdullah b.Ömer b.Muhammed eş-Şirazi el-Beydavi, Envaru't-Tenzil ve Esraru't-Te'vil Şirketi Hayriyye-i Sahafiyye, istanbul, 1296-1303.

Beyhaki, Zühd.

Ahmed b.Hüseyin el-Beyhaki, Kitabü'z-Zühdü'l-Kebir, thk. Dr.Takiyyüddin en-Nedevi, Daru'l-Kalem, Küveyt, 1403.

Bosworth, islam Devletleri Tarihi.

Prof. Dr.C.E.Bosworth, islam Devletleri Tarihi, çev. E. Merçil - M.ibşirli, istanbul 1980.

Brockelmann, GAL.

Carl Brockelmann, Geschichte der Arabischen Litteratur, Leiden, 1943.

Brockelmann, Supp.

Carl Brockelmann, Geschichte der Arabischen Litteratur Supplementband, Leiden, 1937.

Brockelmann, TEA.

Carl Brockelmann, Tarihu'l-Edebi'l-Arabiyye, trc. Dr.Ab-dülhalim en-Neccar, Daru'l-Mearif, ts.

Brockelmann, iA.

Carl Brockelmann, islam Ansiklopedisi, Bağavi, Milli E-ğitim Basımevi, istanbul, 1961.

Brockelmann, islam Milletleri Ve Devletleri Tarihi.

Carl Brockelmann, islam Milletleri Ve Devletleri Tarihi, çev. Prof. Dr.Neşet Çağatay, Ankara, 1964.

Buhari.

Ebu Abdillah Muhammed b.ismail b.ibrahim b.el-Muğire el-Buhari, Sahih-i Buhari, Daru't-Tıbaati'l-Amire, 1315.

Cassas, Ahkam.

Ebu Bekir Ahmed b.Ali er-Razi el-Cassas, Ahkamu'l-Kur'an Daru ihyai't-Türasi'l-Arabi, Beyrut, 1405/1985.

Cevdet Bey, Tefsir Tarihi.

Cevdet Bey, Tefsir Tarihi, istanbul, 1927.

Cevheri, Sıhah.

ismail b.Hammad el-Cevheri, Sıhah Tacü'l-Lügati ve Sıhahı'l-Arabiyye, thk. Ahmed Abdülğafur Attar, Daru'l-Kütübi'l-Arabiyye, Mısır, ts.

Cürcani, Şerhu Mevakıf.

es-Seyyid eş-Şerif Ali b.Muhammed el-Cürcani, Şerhu'l-Mevakıf, Bulak, 1266.

Cürcani, Ta'rifat.

es-Seyyid eş-Şerif Ali b.Muhammed el-Cürcani, Tarifat, Muhammed Es'ad Matbaası, Kostantıniyye, 1300.

D

Ali Eroğlu, Müfessir Bağavi ve Tefsirindeki Metodu, Erzurum, 1987. (Doktora Tezi)

Dairatü'l-Mearif.

Carl Brockelmann, Dairatü'l-Mearifi'l-islamiyye, Tlk.Ahmed Muhammed Şakir, Daru's-Şa'b, Kahire, ts.

Darimi.

Ebu Muhammed Abdullah b.Abdurrahman ed-Darimi, Sünen, Çağrı Yayınları, istanbul, 1981.

Davudi, Tabakat.

Şemsüddin Muhammed b.Ali b.Ahmed ed-Davudi, Tabakatü'l-Müfessirin, Darü'l-Kütübi'l-ilmiiyye, Beyrut, ts.

Dimyati, ithafu Fudalai'l-Beşer.

Ahmed b.Muhammed b.Ahmed b.Muhammed b.Abdülğına ed-Dimyati eş-Şafii, Mısır, 1359.

Ebu Amr ed-Dani, et-Teysir.

Ebu Amr Osman b.Sa'düddin ed-Dani, Kitabü't-Teysir fi'l-Kıraati's-Seb', nşr. Otto Pretzl, Devlet Matbaası, İstanbul, 1930.

Ebu Davud.

Ebu Davud Süleyman b.Eş'as es-Sicistani el-Ezdi, Sünen, Daru ihyai's-Sünneti'n-Nebeviyye, ts.

Ebu Hayyan, Bahru'l-Muhit.

Ebu Hayyan Esiruddin Ebu Abdullah Muhammed b.Yusuf b.Ali b.Yusuf b.Hayyan el-Endelüsi el-Gırnati, et-Tefsiru'l-Kebir Bahru'l-Muhit, Daru'l-Fikir, Beyrut, 1403/1983.

Ebussuud, Tefsir.

Ebu's-Suud Muhammed b.Muhammed el-imadi, Tefsiru Ebu's-Suud irşadü'l-Akli's-Selim ila Mezaya'l-Kur'âni'l-Kerim, Daru'l-Mushaf, Kahire, ts.

Ebu Şehbe, israiliyat.

Dr.Muhammed b.Muhammed Ebu Şehbe, el-israiliyat ve'l-Mevzuat fi Kütübi't-Tefsir, Mektebetü's-Sünne, Kahire, 1408.

Ebu Ubeyde, Mecazü'l-Kur'ân.

Ebu Ubeyde Ma'mer b.el-Müsenna et-Teymi, Mecazü'l-Kur'ân tşk. Dr.Fuat Sezgin, Daru'l-Fikir, Beyrut, 1390/1970.

Ebu'l-Vefa el-Efgani, Usulü Serahsi (muk.).

Ebu Bekir Muhammed b.Ahmed b.Ebu Sehl es-Serahsi, Usulü Serahsi, tşk. Ebu'l-Vefa el-Efgani, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, 1393/1973.

Elbani, Mişkat (muk.).

Şeyh Veliyyüddin Muhammed b.Abdullah el-Hatib et-Tebrizi Mişkatü'l-Mesabih, tşk. Nasıruddin el-Elbani, el-Mektebetü'l-islami, Beyrut, 1405/1985.

Elbani, Silsiletü'l-Mevdua.

Muhammed Nasıruddin el-Elbani, Silsiletü'l-Ehadisi'z-Zaife ve'l-Mevdua ve Eseruha es-Seyyi' fi'l-Umme, El-Mektebetü'l-islami, Beyrut, 1405/1985.

Elbani, Silsiletü's-Sahiha.

Muhammed Nasıruddin el-Elbani, Silsiletü'l-Ehadisi's-Sahiha ve Şey'un min Fıkhiha ve Fevaidiha, el-Mektebetü'l-islami, Beyrut, 1405/1985.

Elmalı, Tefsir.

Elmalı Muhammed Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'ân Dili Yeni Mealli Türkçe Tafsir, Matbaai Ebuuzziya, İstanbul, 1935.

Encyclopaedia of islam.

J.Robson, The Encyclopaedia of islam, New edition, Leiden, 1986.

Encyclopedie de l'islam.

Carl Brockelmann, Encyclopedie de l'islam, Paris, 1913.

- Erdoğan Merçil, Müslüman Türk Devletleri Tarihi.**
Prof.Dr.Erdoğan Merçil, Müslüman Türk Devletleri Tarihi.
istanbul, 1985.
- Esnevi, Tabakat.**
Cemalüddin Abdurrahim el-Esnevi, Tabakatü's-Şafiiyye,
thk. Abdullah el-Hubari, Bağdat, 1390/1970.
- Eş'ari, el-ibane.**
Ebu'l-Hasan el-Eş'ari, el-ibane an Usuli'd-Diyane, Kahi-
re ts.
- Ferra, Meani'l-Kur'an.**
Ebu Zekeriyya Yahya b.Ziyad b.Abdullah b.Manzur ed-Dey-
lemi el-Ferra, Meani'l-Kur'an, thk. Muhammed Ali Neccar
- Ahmed Yusuf Necati, Alemü'l-Kitab, Beyrut, 1980.
- Firuzabadi, Besair.**
Mecdüddin Muhammed b.Yakub el-Firuzabadi, Besairu Zevi't
Temyiz fi Letaifi'l-Kitabi'l-Aziz, el-Mektebetü'l-islami
Beyrut, ts.
- Firuzabadi, Kamus.**
Mecdüddin Muhammed b.Yakub el-Firuzabadi, el-Kamusu'l-
Muhit, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1407/1987.
- Fuad Sezgin, Mecazü'l-Kur'an (muk.).**
Ebu Ubeyde Ma'mer b.el-Müsenna et-Teymi, Mecazü'l-Kur'an
tlk. Dr.Fuat Sezgin, Daru'l-Fikir, Beyrut, 1390/1970.
- Fuad Sezgin, TTA.**
Fuad Sezgin, Tarihu't-Türasi'l-Arabi, trc. Dr. Mahmud
Fehmi Hicazi - Dr. Fehmi Ebu'l-Fadl, el-Hey'etü'l-Mis-
riyyetü'l-Amme li'l-Kütüb, Kahire, 1977.
- Gazzali, ihya.**
imam Ebu Hamid Muhammed b.Muhammed el-Gazzali, ihyau U-
lumi'd-Din, Mektebetü'l-Meshedi'l-Hüseyni, Kahire, ts.
- Goldziher, Mezahib.**
Ignaz Goldziher, Mezahibü't-Tefsir'l-islami, trc. Dr.Ab-
dülhalim en-Neccar, Mektebetü'l-Müsenna, Bağdat, 1374/
1955.
- Graefe, iA.**
E.Graefe, islam Ansiklopedisi, Fatımiler, Milli Eğitim
Basımevi, istanbul, 1960.
- Hakim, Ma'rifetü Ulumi'l-Hadis.**
Hakim Ebu Abdillan Muhammed b.Abdillan el-Hafız en-Ney-
saburi, Kitabu Ma'rifetü Ulumi'l-Hadis, el-Mektebetü'l-
ilmiyye, Medine, 1397/1977.
- Hakim, Müstedrek.**
Hakim Ebu Abdillan Muhammed b.Abdillan el-Hafız en-Ney-
saburi, el-Müstedrek ale's-Sahihayn, Darü'l-Ma'rife,
Beyrut, ts.
- Halid Abdurrahman, Meâlimü't-Tenzîl (muk.).**
Ebu Muhammed el-Hüseyn b.Mes'ud el-Ferra el-Bağavi,
Tefsiru'l-Bağavi el-Müsemma Meâlimü't-Tenzîl, hzy. ve
thk. Halid Abdurrahman el-Akk - Mervan Sevar, Darü'l-Ma'
rife, Beyrut, 1407/1987.

Hamidullah, Kur'an Tarihi.

Prof. Dr.Muhammed Hamidullah, Kur'an-ı Kerim Tarihi ve Türkçe tefsirler bibliyografyası, Yağmur Yayınları, istanbul, 1965.

Hansari, Ravdatü'l-Cennat.

Muhammed Bakır el-Musevi el-Hansari el-İsbahani, Ravdatü'l-Cennat fi Ahvali'l-Ulemai ve's-Sadat, Mektebetü'l-İslamiyye, Tahran, 1390.

Hasan İbrahim, İslam Tarihi.

Dr.Hasan İbrahim Hasen, Tarihu'l-İslam es-Siyasi ve'd-Dini ve's-Sekafi ve'l-İctimai, Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısrıyye, Kahire, 1965.

Hasan İbrahim, Tarihu'd-Devleti'l-Fatımiyye.

Dr.Hasan İbrahim Hasen, Tarhu'd-Devleti'l-Fatımiyye fi'l Mağrib ve Mısır ve Suriye ve Biladi'l-Arab, Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısrıyye, Kahire, 1981.

Hasan İbrahim - Ali İbrahim, en-Nüzümü'l-İslamiyye.

Dr.Hasan İbrahim Hasen - Dr.Ali İbrahim Hasen, en-Nüzümü'l-İslamiyye, Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısrıyye, Kahire, 1970.

Hatib Bağdadi, el-Kifaye.

Ebu Bekir Ahmed b.Ali b.Sabit el-Hatib el-Bağdadi, el-Kifaye fi ilmi'r-Rivaye, el-Mektebetü'l-İlmiyye, Medine, ts.

Hatib Bağdadi, Tarihu Bağdad.

Ebu Bekir Ahmed b.Ali b.Sabit el-Hatib el-Bağdadi, Tarihu Bağdad ve Medinetü's-Selam, Darü'l-Kütübi'l-Arabiyye, Beyrut, ts.

Hattabi, Meâlimü's-Sünen.

Ebu Süleyman Ahmed b.Muhammed b.İbrahim el-Hattabi, Meâlimü's-Sünen, Humus, 1388/1969 (Sünen-i Ebu Davud Hamisinde).

Hazin, Lübab.

Hazin Alauddin Ali b.Muhammed b.İbrahim el-Bağdadi, Tefsiru'l-Hazin Lübabü't-Te'vil fi Meani't-Tenzil, Mektebetü Mustafa el-Babi'l-Halebi, Mısır, 1375/1955.

Heysemi, Mecmeu'z-Zevaid.

Nuruddin Ali b.Ebi Bekir el-Heysemi, Mecmeu'z-Zevaid ve Menbeu'l-Fevaid, Daru'l-Kitabi'l-Arabiyye, Beyrut, 1967.

Hindi, Tezkiratü'l-Mevzuat.

Muhammed Tahir b.Ali el-Hindi, Tezkiratü'l-Mevzuat, Beyrut, ts.

Hitti, İslam Tarihi.

Prof. Philip K.Hitti, Siyasi Kültürel İslam Tarihi, çev. Prof. Dr.Salih Tuğ, Boğaziçi Yayınevi, istanbul, 1980.

Hudari Bey, ed-Devletü'l-Abbasiyye.

Muhammed Hudari Bey, ed-Devletü'l-Abbasiyye, el-Mektebetü't-Ticariyyeti'l-Kübra, Mısır, 1970.

Hudari Bey, Usulü Fıkıh.

Muhammed Hudari Bey, Usulü Fıkıh, el-Mektebetü't-Ticariyyeti'l-Kübra, Mısır, 1385/1965.

- Hüseyin Gazi Yurdaydın, islam Tarihi Dersleri.**
Prof. Dr.Hüseyin Gazi Yurdaydın, islam Tarihi Dersleri, Ankara, 1982.
- Iraki, Muğni.**
Zeynüddin Ebu'l-Fadl Abdürrahim b.el-Hüseyin el-Iraki, el-Muğni an Hamli'l-Esfar fi'l-Esfar fi Tahrici ma fi'l-ihyai mine'l-Ahbar, Mektebetü'l-Meşhedü'l-Hüseyini, Kahire, ts. (ihya'nın zeylinde).
- ibn Abdilber, Camiu Beyani'l-İlim.**
Ebu Ömer Yusuf b.Abdilber en-Nemeri el-Kurtubi, Camiu Beyani'l-İlim ve Fadlihi ve ma Yenbaği fi rivayetihi ve Hamlihi, Darü'l-Kütübi'l-Hadise, Kahire, 1975.
- ibnü'l-Arabi, Ahkam.**
Ebu Bekir Muhammed b.Abdillah ibnü'l-Arabi, Ahkamü'l-Kur'an, Darü'l-Ma'rife, Beyrut, 1407/1987.
- ibn Atıyye, el-Muharrar.**
Ebu Muhammed Abdülhak b.Atıyye el-Gırnati, el-Muharraru'l-Veciz fi Tefsiri'l-Kitabi'l-Aziz, thk. Ahmed Sadık el-Mellah, ts.
- ibnü'l-Cevzi, Zadü'l-Mesir.**
Ebu'l-Ferec Cemalüddin Abdurrahman b.Ali b.Muhammed el-Cevzi el-Kuraşi el-Bağdadi, Zadü'l-Mesir fi ilmi't-Tefsir, el-Mektebetü'l-İslami, Beyrut, 1407/1987.
- ibnü'l-Cezeri, Gaye.**
Şemsüddin Ebu'l-Hayr Muhammed b.Muhammed b.el-Cezeri, Gayetü'n-Nihaye fi Tabakati'l-Kurra, nşr.G.Bergstraesser el-Mektebetü'l-Hancı, Mısır, 1351/1932.
- ibnü'l-Cezeri, Neşr.**
Şemsüddin Ebu'l-Hayr Muhammed b.Muhammed b.el-Cezeri, en-Neşr fi'l-Kıraati'l-Aşr, Matbaatü't-Tevfik, Dimeşk, 1345.
- ibnü'l-Cezeri, Takrib.**
Şemsüddin Ebu'l-Hayr Muhammed b.Muhammed b.el-Cezeri, Takribü'n-Neşr fi'l-Kıraati'l-Aşr, thk. İbrahim Atve Avad, Matbaatü Mustafa el-Babi'l-Halebi, Mısır, 1381/1961
- ibnü Cüzey, Teshil.**
Ebu'l-Kasım Muhammed b.Ahmed b.Cüzey el-Kelbi el-Gırnati Kitabü't-Teshil li Ulumi't-Tenzil, thk. İbrahim Atve Avad - Muhammed Abdülmün'im el-Yunusi, Darü'l-Kütübi'l-Hadisiyye, Kahire, ts.
- ibn Ebi Davud, Kitabü'l-Mesahif.**
Ebu Bekir Abdullah b.Ebu Davud Süleyman b.Eş'as es-Sicistani, tsh. Dr.Arthur Jeffery, Matbaatü'r-Rahmaniyye, Mısır, 1355/1936.
- ibn Ebi Hatim, el-Cerh ve't-Ta'dil.**
Ebu Muhammed Abdurrahman b.Ebi Hatim et-Temimi el-Hanzalî er-Razi, Kitabü'l-Cerh ve't-Ta'dil, Matbaatü Meclisi Dairati'l-Mearif, Haydarabat, 1371/1952.
- ibnü'l-Esir, Kamil.**
Ebu'l-Hasen Ali b.Ebi'l-Keram Muhammed b.Muhammed inü'l-Esir, el-Kamil fi't-Tarih, Daru Sadır, Beyrut, 1386/1966

ibnū'l-Esir, Lübab.

Ebu'l-Hasen Ali b.Ebi'l-Keram Muhammed b.Muhammed inü'l-Esir, el-Lübab fi Tehzibi'l-Ensab, Daru Sadır, Bayrut, ts.

ibn Hacer, Dürarü'l-Kamine.

Şihabüddin Ebu'l-Fadl Ahmed b.Ali b.Hacer el-Askalani, ed-Dürarü'l-Kamine fi A'yanı'l-Mietı's-Samine, thk. Muhammed Seyyid Cadü'l-Hak, Darü'l-Kütübi'l-Hadisiyye, Mısır, 1385/1966.

ibn Hacer, Ecvibe.

Şihabüddin Ebu'l-Fadl Ahmed b.Ali b.Hacer el-Askalani, Ecvibe an Ehadise Vekaat fi Mesabihi's-Sünne ve Vusıfet bi'l-Vad', Daru'l-Ma'rife, Beyrut, 1407/1987. (Mesabihu's-Sünne'nin I.cildi başında)

ibn Hacer, Fethu'l-Bari.

Şihabüddin Ebu'l-Fadl Ahmed b.Ali b.Hacer el-Askalani, Fethu'l-Bari bi Şerhi Sahihi'l-Buhari, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, ts.

ibn Hacer, Hedyü's-Sari.

Şihabüddin Ebu'l-Fadl Ahmed b.Ali b.Hacer el-Askalani, Hedyü's-Sari Mukaddimetü Fethi'l-Bari bi Şerhi Sahihi'l-Buhari, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, ts.

ibn Hacer, Lisanü'l-Mizan.

Şihabüddin Ebu'l-Fadl Ahmed b.Ali b.Hacer el-Askalani, Lisanü'l-Mizan, Müessesetü'l-Alemi, Beyrut, 1390/1972.

ibn Hacer, Tehzib.

Şihabüddin Ebu'l-Fadl Ahmed b.Ali b.Hacer el-Askalani, Tehzibü't-Tehzib, Haydarabad, 1326.

ibn Haldun, Mukaddime.

Abdurrahman b.Muhammed b.Haldun el-Hadrami el-Mağribi, Mukaddime, Daru'l-Kalem, Beyrut, 1406/1986.

ibn Haldun, Tarih.

Abdurrahman b.Muhammed b.Haldun el-Hadrami el-Mağribi, Kitabü'l-ıber ve Divanü'l-Mübtedei ve'l-Haber fi Eyyami'l-Arabi ve'l-Acemi ve'l-Berber ve men Aserahüm Zevi's-Sultani'l-Ekber, Müessesetü'l-A'la, Beyrut, 1391/1971.

ibn Hallikan, Vefeyat.

Ebu'l-Abbas Şemsüddin Ahmed b.Muhammed b.Bekir b.Hallikan, Vefeyatü'l-A'yan ve Ebnaü Ebnai'z-Zeman, thk. Dr. İhsan Abbas, Menşuratü's-Şerif er-Radi, Kum, 1364.

ibn Hazm, Fasl.

Ebu Muhammed Ali b.Ahmed b.Hazm et-Tahiri, el-Fasl fi'l-Milel ve Levhai ve'n-Nihal, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, 1395/1975.

ibn Hazm, en-Nasih ve'l-Mensuh.

Ebu Muhammed Ali b.Ahmed b.Hazm et-Tahiri, Ma'rifetü'n-Nasih ve'l-Mensuh, Mektebetü't-Ticariyyeti'l-Kübra, Kahire, ts.

ibn Hazim, İ'tibar.

Ebu Bekir Muhammed b.Musa b.Osman b.Hazim el-Hemedani, Endelüs Matbaası, Humus, 1386/1966.

ibn Hibban, Mecruhin.

Muhammed b.Hibban b.Ahmed b.Ebu Hatim et-Temimi el-Büsti Kitabü'l-Mecruhin mine'l-Muhaddisin ve'd-Duafa ve'l-Metrukin, Daru'l-Va'y, Haleb, 1396.

ibn Hişam, Sire.

ibn Hişam, es-Siratü'n-Nebeviyye, Matbaatü Mustafa el-Babi el-Halebi, Mısır, 1355/1936.

ibnü'-limad, Şezerat.

Ebu'l-Fellah Abdülhayy ibnü'l-imad el-Hanbeli, Şezeratü'z-Zeheb fi Ahbari men Zeheb, Daru ihyai't-Türasi'l-Arabi Beyrut, ts.

ibn Kadi Şuhbe, Tabakat.

ibn Kadi Şuhbe, Tabakatü's-Safiiyye, Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi, No:1306.

ibn Kesir, Bidaye.

imadüddin Ebu'l-Fida ismail b.el-Hatib b.Kesir, el-Bidaye ve'n-Nihaye, Mektebetü'l-Mearif, Beyrut, ts.

ibn Kesir, el-Muhtasar.

imadüddin Ebu'l-Fida ismail b.el-Hatib b.Kesir, el-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, ts.

ibn Kesir, Tefsir.

imadüddin Ebu'l-Fida ismail b.el-Hatib b.Kesir, Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim, thrc. Hüseyin b.ibrâhim Zehran, Darü'l Kütübi'l-ilmiiyye, Beyrut, 1406/1986.

ibn Kuteybe, Garibü'l-Kur'an.

Abdullah b.Müslim b.Kuteybe ed-Dineveri, el-Kuteybi, Garibü'l-Kur'an, thk. Seyyid Ahmed Sakr, el-Mektebetü'l-ilmiiyye, Beyrut, 1398/1978.

ibn Kuteybe, Tevili Muhtelefi'l-Hadis.

Abdullah b.Müslim b.Kuteybe ed-Dineveri, el-Kuteybi, Tevilü Muhtelefi'l-Hadis, tsh. Muhammed Zühri en-Neccar, Daru'l-Ciyl, Beyrut, 1393/1972.

ibn Kuteybe, Tevili Müškili'l-Kur'an.

Abdullah b.Müslim b.Kuteybe ed-Dineveri, el-Kuteybi, Tevilü Müškili'l-Kur'an, thk. Seyyid Ahmed Sakr, el-Mektebetü'l-ilmiiyye, Beyrut, 1401/1981.

ibn Mace.

Ebu Abdillâh Muhammed b.Yezid el-Kazvini, Sünen, Darü ihyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, Kahire, 1372/1952.

ibn Makula, ikmal.

el-Emir el-Hafız Ebu Nasr Abdullâh b.Hibetullâh b.Makula el-ikmal fi Raf'i'l-irtiyab, Haydarabat, 1962.

ibn Manzur, Lisanü'l-Arab.

Ebu'l-Fadl Cemalüddin Muhammed b.Mükerrem b.Manzur, Lisanü'l-Arab, Daru Sadır, Beyrut, ts.

ibn Nedim, Fihrist.

ibnü'n-Nedim, el-Fihrist, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, 1398/1978.

ibn Sa'd, Tabakat.

ibn Sa'd, et-Tabakatü'l-Kübra, Daru Sadır, Beyrut, 1380/1960.

ibn Tağriberdi, en-Nücumü'z-Zahira.

ibn Tağriberdi Ebu'l-Mehasin Yusuf el-Atabeki, en-Nücumü'z-Zahira fi Mülüki Mısra ve'l-Kahira, Darü'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kahire, 1353/1929.

ibn Teymiyye, Fetava.

Ebu'l-Abbas Takiyyüddin Ahmed b.Abdülhalim ibn Teymiyye, Mecmu'u Fetava, Daru'l-Arabiyye, Beyrut, 1398.

ibn Teymiyye, Minhacü's-Sünne.

Ebu'l-Abbas Takiyyüddin Ahmed b.Abdülhalim ibn Teymiyye, Minhacü's-Sünneti'n-Nebeviyye fi Nakdi Kelami's-Şiati ve'l-Kaderiyye, el-Matbaatü'l-Kübra'l-Emiriyye, Bulak, 1322.

ibn Teymiyye, Mukaddime.

Ebu'l-Abbas Takiyyüddin Ahmed b.Abdülhalim ibn Teymiyye, Mukaddime fi Usuli't-Tefsir, thk. Dr.Adnan Zerzur, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1392/1972.

ibrahim Hakki Konyalı, Konya Tarihi.

ibrahim Hakki Konyalı, Konya Tarihi, Yeni Kitab Basımevi Konya, 1964.

ibrahim Kafesoğlu, iA.

ibrahim Kafesoğlu, islam Ansiklopedisi, Selçuklular, Milli Eğitim Basımevi, istanbul, 1974.

ismail Cerrahoğlu, Ali b.Ebi Talha.

Doç. Dr.ismail Cerrahoğlu, Ali b.Ebi Talha'nın Tefsir Sahifesi, ilahiyat Fakültesi Dergisi, XVII, 1969.

ismail Cerrahoğlu, Kur'an Tefsirinin Doğuşu.

Dr. ismail Cerrahoğlu, Kur'an Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Amiller, Ankara, 1968.

ismail Cerrahoğlu, Tefsir Tarihi.

Prof. Dr.ismail Cerrahoğlu, Tefsir Tarihi, Ankara, 1988.

ismail Cerrahoğlu, Tefsir Usulü.

Prof. Dr.ismail Cerrahoğlu, Tefsir Usulü, Ankara, 1983.

ismail Paşa, Hediyyetü'l-Arifin.

Bağdatlı ismail Paşa, Hediyyetü'l-Arifin Esmäu'l-Müellifin ve Asaru'l-Musannifin, Milli Eğitim Basımevi, istanbul, 1951.

J.Petersen, iA.

John Petersen, islam Ansiklopedisi, Kasem, Milli Eğitim Basımevi, istanbul, 1970.

Kadi Abdülfettah, Kıraatü's-Şazze.

Kadi Abdülfatteh, el-Kıraatü's-Şazze ve Tevcihuha min Lügati'l-Arab, Daru ihyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, Kahire, 1958.

Kafiyeci, Teysir.

Muhyiddin Ebu Abdillah Muhammed b.Süleyman el-Kafiyeci, Kitabü't-Teysir fi Kavaidi ilmi't-Tefsir, trc. Doç. Dr. ismail Cerrahoğlu, Ankara, 1974.

Kasıni, Tefsir.

Muhammed Cemalüddin el-Kasıni, Tefsiru'l-Kasıni el-Müsemma Mehasinü't-Te'vil, Daru'l-Fikir, Beyrut, 1398/1978.

Katip Celebi, Keşfüzzünun.

Mustafa b. Abdilllah Hacı Halife Katip Celebi, Keşfü'z-Zünun an Esami'l-Kütüb ve'l-Fünun, Milli Eğitim Basımevi istanbul, 1971.

Kazvini, Asaru'l-Bilad.

Zekeriya b. Muhammed, Asaru'l-Bilad ve Ahbaru'l-Ibad, Beyrut, ts.

Kehhale, Mu'cemü'l-Müellifin.

Ömer Rıza Kehhale, Mu'cemü'l-Müellifin, Mektebetü'l-Mü-senna, Beyrut, ts.

Kettani, Risaletü'l-Müstadrafe.

Muhammed b. Cafer el-Kettani er-Risaletü'l-Müstadrafe, Kahraman Yayınları, istanbul, 1986.

Kettani, Teratibü'l-İdariyye.

Abdülhayy b. Abdülkebir el-Kettani, et-Teratibü'l-İdariyye Nizamü'l-Hükümeti'n-Nebeviyye, Daru'l-Kitabi'l-Arabiyye, Beyrut, ts.

Kinani, Tenzihu's-Şeria.

Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. el-İraki el-Kinani, Tenzihu's-Şeriatü'l-Merfua ani'l-Ehadisi's-Şeniati'l-Mevdua, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1401/1981.

Kirmani, Şerhu Sahihi'l-Buhari.

Kirmani, Şerhu Sahihi'l-Buhari, Matbaatü'l-Behiyye, Mısır, 1358/1939.

Kirmani, Burhan.

Tacü'l-Kurra Muhammed b. Hamza b. Nasr el-Kirmani, el-Burhan fi Tevcihi Müteşabihi'l-Kur'an, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1406/1986.

Kitab-ı Mukaddes.

Eski ve Yeni Ahit (Tevrat ve İncil), istanbul, 1985.

Kurtubi, Tefsir.

Ebu Abdilllah Muhammed b. Ahmed el-Ensari el-Kurtubi, el-Camiu li Ahkami'l-Kur'an, Daru'l-Kütübi'l-Arabi, Kahire, 1387/1967.

Kuşeyri, Letaif.

İmam Kuşeyri, Letaifü'l-İşarat, thk. Dr. İbrahim Besyuni, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Amme li'l-Kitab, Kahire, 1971.

L

Mehmet Paçacı, İmam Bağavi ve Tefsirdeki Metodu, Ankara, 1982. (Lisans Tezi)

Leknevi, er-Raf'u ve't-Tekmil.

Ebu'l-Hasenat Muhammed Abdülhayy el-Leknevi el-Hindi, er-Raf'u ve't-Tekmil fi'l-Cerhi ve't-Ta'dil, Mektebetü'l-İslamiyye, Halep, ts.

M

Dr. Muhammed İbrahim Şerif, el-Bağavi el-Ferra ve Tefsiruhu li'l-Kur'ani'l-Kerim, Kahire, 1406/1986.

Mehmet Önder, Mevlana Şehri Konya.

Mehmet Önder, Mevlana Şehri Konya, (Tarihi Klavuz), Yeni Kitap Basımevi, Konya, 1962.

Mehmet Tahir, Osmanlı Müellifleri.

Bursalı Mehmet Tahir, Osmanlı Müellifleri, Meral Yayınları, İstanbul, 1972.

Muhammed Accac el-Hatib, es-Sünne Kable't-Tedvin.

Muhammed Accac el-Hatib, es-Sünne Kable't-Tedvin, Kahire 1963.

Muhammed Ali Neccar, Meani'l-Kur'an (muk.).

Ebu Zekeriyya Yahya b.Ziyad el-Ferra, Meani'l-Kur'an, thk. Muhammed Ali Neccar - Ahmed Yusuf Necati, Alemü'l-Kitab, Beyrut, 1980.

Muhammed b.Hasen es-Sealibi, el-Fikru's-Sami.

Muhammed b.Hasen es-Sealibi, el-Fikru's-Sami fi Tarihi'l Fıkhi'l-İslami, Beyrut, 1376.

Muhammed Ebu Zehra, imam Ahned b.Hanbel.

Muhammed Ebu Zehra, imam Ahned b.Hanbel Hayatuhu ve Asruhu, Kahire, ts.

Muhammed Ebu Zehra, imam Şafii.

Muhammed Ebu Zehra, imam Şafii, Kahire, ts.

Muhammed Ferid Vecdi, Dairatü'l-Mearif.

Muhammed Ferid Vecdi, Dairatü'l-Mearifi'l-Karni'r-Rabi' Aşr. Matbatü Dairati'l-Mearifi'l-Karni'l-İşrin, 1341/1923.

Muhammed Fuad Abdülbaki, Mu'cemü Garibi'l-Kur'an.

Muhammed Fuad Abdülbaki, Mu'cemü Garibi'l-Kur'an Müstahricen min Sahihi'l-Buhari, Daru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, Kahire, 1369/1950.

Muhammed İbrahim el-Benna, Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim (muk.).

Hafız İbn Kesir, Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim, thk. Dr. Muhammed İbrahim el-Benna - Muhammed Ahmed Aşur - Abdülaziz Çanım, Kahraman Yayınları, İstanbul, 1984.

Muhsin Abdülhamid, Dirasat.

Dr. Muhsin Abdülhamid, Dirasatün fi Usuli't-Tefsir, Bağdat, 1400/1980.

Muhsin Abdülhamid, Razi Müfessiran.

Dr.Muhsin Abdülhamid, er-Razi Müfessiran, Darü'l-Hurriyye, Bağdat, 1394/1974.

Mukaddimetan.

Mukaddimetan fi Ulumi'l-Kur'an Mukaddimetü Kitabi'l-Mebani ve Mukaddimetü İbn Atıyye, hzy. Arthur Jeffery, el-Mektebetü'l-Hancı, Kahire, 1954.

Mustafa Sadık er-Rafii, icazü'l-Kur'an.

Mustafa Sadık er-Rafii, icazü'l-Kur'an, Kahire, 1384/1965.

Mustafa Zeyd, en-Nesh fi'l-Kur'an.

Dr.Mustafa Zeyd, en-Nesh fi'l-Kur'ani'l-Kerim, Darü'l-Fikir, Beyrut, 1391/1971.

Muvatta'.

Malik b. Enes, el-Muvatta', Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981.

- Müslim.** Müslim b.el-Haccac el-Kuşeyri, Sahihu Müslim, thk. Muhammed Fuad Abdülbaki. İstanbul, 1981.
- Nakkaş, Şifau's-Südur.** Ebu Bekir Muhammed b.el-Hasan b.Muhammed b.Ziyad en-Nakkaş, Şifau's-Südur, Hasan Hüsnü Paşa Kütüphanesi No:40.
- Nesai.** Ebu Abdurrahman Ahmed b.Şuayb en-Nesai, Sünen, İstanbul, 1981.
- Nesefi, Tefsir.** Ebu'l-Berekat Abdullah b.Ahmed b.Mahmud en-Nesefi, Tefsiru'l-Kur'âni'l-Celil Medarikü't-Tenzil ve Hakaiku't-Te'vil, Daru'l-Kütübi'l-Arabiyye, Beyrut, ts.
- Nevevi, el-Mecmu.** Muhyiddin Ebu Zekeriya Yahya b.Şeref en-Nevevi, el-Mecmu' Şerhu'l-Müzehheb, Daru ihyai't-Türasi'l-Arabi, Beyrut, 1392/1972.
- Nevevi, Şerhu Müslim.** Muhyiddin Ebu Zekeriya Yahya b.Şeref en-Nevevi, Sahih-i Müslim bi Şerhi'n-Nevevi, Daru ihyai't-Türasi'l-Arabi, Beyrut, 1392/1972.
- Nevevi, Takrib.** Muhyiddin Ebu Zekeriya Yahya b.Şeref en-Nevevi, et-Takrib li'n-Nevevi Fennü Usuli'l-Hadis, Mısır, 1968.
- Neysaburi, Tefsir.** Nizamüddin el-Hasen b.Muhammed b.Hüseyin el-Kummi en-Neysaburi, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, 1392/1972.
- Nureddin Itr, er-Rihle (muk.).** Ebu Bekir Ahmed b.Ali b.Sabit el-Hatib el-Bağdadi, er-Rihle fi Talebi'l-Hadis, thk. Nureddin Itr, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1395/1975.
- Osman Turan, Selçuklular Tarihi.** Prof. Dr.Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk - İslam Medeniyeti, Turan Neşriyat, İstanbul, 1969.
- Ömer Nasuhi Bilmen, Tefsir Tarihi.** Ömer Nasuhi Bilmen, Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakatü'l-Müfessirin, İstanbul, 1973.
- Ömer Rıza Doğrul, Tanrı Buyruğu.** Ömer Rıza Doğrul, Tanrı Buyruğu Kur'ân-ı Kerim Tercüme ve Tefsiri, İstanbul, 1934.
- Rağıb, Müfredat.** er-Rağıb el-İsfahani Ebu'l-Kasım el-Hüseyin b.Muhammed, Müfredatü'l-Elfazi'l-Kur'ân fi Çaribi'l-Kur'ân, el-Mektebetü'l-Murtazaviyye, 1362.
- Razi, Tefsir.** İmam Fahru'r-Razi, Tefsiru'l-Kebir, Daru ihyai't-Türasi'l-Arabi, Beyrut, ts.
- Remzi Na'na'a, İsrailiyat.** Dr.Remzi Na'na'a, el-İsrailiyat ve Eseruha fi Kütübi't-Tefsir, Daru'l-Kalem, Dimeşk, 1390/1970.

Reşit Rıza, Menar.

Muhammed Raşit Rıza, Tefsiru'l-Kur'âni'l-Hakim Tefsiru'l Menar, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, ts.

Safedi, Vafi.

Salahuddin Halil b.Aybek es-Safedi, el-Vafi bi'l-Vefeyat Wiesbaden, 1962.

Said el-Efgani, Hucetü'l-Kıraa (muk.).

Ebu Zür'a Abdurrahman b.Muhammed b.Zencele, Hucetü'l-Kıraa, thk. Said el-Efgani, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1399/1979.

Said Şimşek, Kur'ân'da iki Mesele.

Dr. Said Şimşek, Kur'ân'da iki Mesele, Selam Yayınevi, Konya, 1987.

Salah Abdülfettah, Medhal ila Zilali'l-Kur'ân.

Dr. Salah Abdülfettah el-Halidi, Medhal ila Zilali'l-Kur'ân, Daru'l-Minare, Cidde, ts.

Sa'lebi, Keşf.

Ebu ishak Ahmed b.ibrâhim es-Sa'lebi, el-Keşf ve'l-Beyan Beyazıt Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, No:130-133.

Sehavi, Fethu'l-Muğis.

Şemsüddin Muhammed b.Abdurrahman es-Sehavi, Fethu'l-Muğis Şerhu Elfiyeti'l-Hadis li'l-Iraki, el-Mektebetü's-Selefiyye, Medine, 1388/1968.

Sehavi, Mekasidü'l-Hasene.

Şemsüddin Muhammed b.Abdurrahman es-Sehavi, el-Mekasidü'l-Hasene fi Beyani Kesirin mine'l-Ehadisi'l-Müştehire ale'l-Elsine, Daru'l-Kitabi'l-Arabi, Beyrut, 1405/1985.

Sem'ani, Ensab

Ebu Sa'd Abdülkerim b.Muhammed b,Mansur es-Sem'ani et-Temimi, el-Ensab, Takdim ve Ta'lik: Abdullah Ömer el-Barrudi, Müessesetü'l-Kütübi's-Sekafiyye, Daru'l-Cinan,Beyrut, 1408/1988.

Sem'ani, Tahbir.

Ebu Sa'd Abdülkerim b.Muhammed b.Mansur es-Sem'ani et-Temimi, et-Tahbir fi Mu'cemi'l-Kebir, thk. Münire Naci - Salim, Matbaatü'l-irşad, Bağdat, 1390/1970.

Serahsi, Usül.

Ebu Bekir Muhammed b.Ahmed b.Ebu Sehl es-Serahsi, Usulü's-Serahsi, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, 1393/1973.

Serkis, Mu'cemü'l-Matbuat.

Yusuf İlyas Serkis, Mu'cemü'l-Matbuati'l-Arabiyyeti ve'l Muarrabe, Matbatü Serkis, Mısır, 1346/1928.

Seyyid Kutub, fi Zilali'l-Kur'ân.

Seyyid Kutub, fi Zilali'l-Kur'ân, Daru ihyai't-Türasi'l-Arabi, Beyrut, 1386/1976.

Sıbtü İbnü'l-Cezeri, Mir'atü'z-Zeman.

Sıbtü İbnü'l-Cezeri, Mir'atü'z-Zeman fi Tarihi'l-A'yan, nşr. Ali Sevim, Ankara, 1986.

Suat Yıldırım, Peygamberimizin Kur'ân Tefsiri.

Doç. Dr. Suat Yıldırım, Peygamberimizin Kur'ân Tefsiri, İstanbul, 1983.

Subhi Salih, Mebahis.

Dr. Subhi Salih, Mebahis fi Ulumi'l-Kur'an, istanbul, ts.

Subhi Salih, Nuzumü'l-İslamiyye.

Dr. Subhi Salih, Nuzumü'l-İslamiyye Neş'etüha ve Tatavvuruha, Daru'l-İlim, Beyrut, 1978.

Subhi Salih, Ulumü'l-Hadis.

Dr. Subhi Salih, Ulumü'l-Hadis ve Müstalahuha, Daru'l-İlim, Beyrut, 1979.

Sübki, Tabakat.

Tacüddin Ebu Nasr Abdülvehhab b. Ali b. Abdülkafi Takiyyüddin es-Sübki, Tabakatü's-Şafiiyyeti'l-Kübra, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, 1324.

* Tahkik: Mahmud Muhammed et-Tanahi, Abdülfettah Muhammed isa el-Babi el-Halebi Matbbası, Kahire, 1964.

Süfyan Sevri, Tefsir.

Ebu Abdullah Süfyan b. Said b. Mesruk es-Sevri el-Kufi, Tefsiru Süfyan es-Sevri, Beyrut, 1403/1983.

Süheyli, et-Ta'rif ve'l-I'lam.

Ebu'l-Kasım Abdurrahman b. Abdullah es-Süheyli, et-Ta'rif ve'l-I'lam fi ma Ubhime mine'l-Esmail ve'l-A'lam fi'l-Kur'ani'l-Kerim, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1407/1987.

Süleyman Ateş, Sülemi ve Tasavvufi Tefsiri.

Dr. Süleyman Ateş, Sülemi ve Tasavvufi Tefsiri, istanbul 1969.

Süleyman Uludağ, Kuşeyri Risalesi (muk.).

imam Kuşeyri, Risale, hzy. Süleyman Uludağ, istanbul, 1981.

Süyuti, ed-Dürrü'l-Mensur.

Celalüddin Abdurrahman b. Ebi Bekir es-Süyuti, ed-Dürrü'l-Mensur fi't-Tefsiri'l-Me'sur, Daru'l-Fikir, Beyrut, 1403/1983.

Süyuti, ed-Dürrü'l-Müntesira.

Celalüddin Abdurrahman b. Ebi Bekir es-Süyuti, ed-Dürrü'l-Müntesira fi'l-Ehadisi'l-Müştehra, Daru'l-İ'tisam, Kahire, 1987.

Süyuti, itkan.

Celalüddin Abdurrahman b. Ebi Bekir es-Süyuti, el-itkan fi Ulumi'l-Kur'an, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, 1398/1978.

Süyuti, Leali'l-Mesnua.

Celalüddin Abdurrahman b. Ebi Bekir es-Süyuti, el-Leali'l-Mesnua fi'l-Ehadisi'l-Mevdua, el-Mektebetü't-Ticariyyetü'l-Kübra, Kahire, ts.

Süyuti, Tabakatü'l-Huffaz.

Celalüddin Abdurrahman b. Ebi Bekir es-Süyuti, Tabakatü'l-Huffaz, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1403/1983.

Süyuti, Tabakat.

Celalüddin Abdurrahman b. Ebi Bekir es-Süyuti, Tabakatü'l-Müfessirin, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ts.

Süyuti, Tarihu'l-Hulefa.

Celalüddin Abdurrahman b.Ebi Bekir es-Süyuti, Tarihu'l-Hulefa, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Kahire, 1389/1969.

Süyuti, Tedrib.

Celalüddin Abdurrahman b.Ebi Bekir es-Süyuti, Tedribü'r-Ravi fi Şerhi Takribi'n-Nevavi, Darü'l-Kütübi'l-Arabiyye Beyrut, 1405/1985.

Süyuti, Tenasuku'd-Dürer.

Celalüddin Abdurrahman b.Ebi Bekir es-Süyuti, Tenasuku'd Dürer fi Tenasübi's-Süver, Darü'l-Kütübi'l-ilmiiyye, Beyrut, 1406/1986.

Le Strange, Büldanü'l-Hilafeti's-Şarkıyye.

G.Le Strange, Büldanü'l-Hilafeti's-Şarkıyye, trc. Beşir Ferniş - Kerkis Avvad, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1405/1985.

Safii, ihtilafü'l-Ehadis.

Ebu Abdilllah Muhammed b.idris eş-Şafii el-Kuraşi, ihtilafü'l-Ehadis, Kitabü's-Şa'b, Mısır, 1388/1968. (el-Umm'ün VII. cildinin hamışinde)

Safii, Risale.

Ebu Abdilllah Muhammed b.idris eş-Şafii el-Kuraşi, er-Risale, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Darü't-Türas, Kahire, 1399/1979.

Şahata, Tarihu'l-Kur'ân.

Dr. Abdulllah Mahmud Şahata, Tarihu'l-Kur'ân ve't-Tefsir, Metabiu'l-Hey'eti'l-Mısriyye'l-Amme li'l-Kitab, Mısır, 1392/1972.

Şah Veliyyullah, Büstanu'l-Muhaddisin.

Abdülaziz b.Şah Veliyyullah Ahmed b.Abdurrahim ed-Dehlevi, Büstanü'l-Muhaddisin, trc. Doç. Dr.Ali Osman Koçkuzu Ankara, 1986.

Şah Veliyyullah, Fevzü'l-Kebir.

Abdülaziz b.Şah Veliyyullah Ahmed b.Abdurrahim ed-Dehlevi, el-Fevzü'l-Kebir, Darü'l-Beşairi'l-İslami, Beyrut, 1407/1987.

Şah Veliyyullah, Muhtasar.

Abdülaziz b.Şah Veliyyullah Ahmed b.Abdurrahim ed-Dehlevi, Muhtasar et-Tuhfetü'l-İsna Aşeriyye, trc. Gulam b. Muhyiddin Ömer el-Eslemi, thk. Muhibbüddin el-Hatib, Riyad, 1404.

Şatıbi, Muvafakat.

Ebu İshak eş-Şatıbi İbrahim b.Musa el-Gırnati, el-Muvafakat fi Usuli's-Şeria, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, ts.

Şemseddin Sami, Kamusü'l-A'lam.

Şemseddin Sami, Kamusü'l-A'lam, Mihran Matbaası, İstanbul, 1306.

Şenkıti, Advau'l-Beyan.

Muhammed el-Emin b.Muhammed el-Muhtar eş-Şenkıti, Advau'l-Beyan fi izahi'l-Kur'âni bi'l-Kur'ân, Beyrut, 1400.

Şevkani, Fathu'l-Kadir.

Muhammed b.Ali b.Muhammed eş-Şevkani, Fethu'l-Kadir el-Camiu beyne Fenneyi'r-Rivayeti ve'd-Dirayeti min ilmi't-Tefsir, Mısır, 1383/1964.

Şirbini, Sirac.

el-Hatıb eş-Şirbini, es-Siracü'l-Münir, Darü'l-Ma'rife, Beyrut, ts.

Şuayb el-Arnaut, Şerhu's-Sünne (muk.).

Ebu Muhammed el-Hüseyn b.Mes'ud el-Ferra el-Bağavi, Şerhu's-Sünne, thk. Şuayb el-Arnaut - Muhammed Züheyr eş-Şaviş, el-Mektebetü'l-islamiyye, Beyrut, 1403/1983.

Taberi, Tarih.

Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberi, Tarihu't-Taberi Tarihu'l-Umem ve'l-Müluk, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl Ibrahim, Daru Süveydan, Beyrut, 1967.

Taberi, Tefsir.

Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberi, Camiu'l-Beyan an Te'vili Ayi'l-Kur'an, Matbaatu Mustafa el-Babi el-Halebi, Mısır, 1373/1954.

Tabressi, Mecmeu'l-Beyan.

Ebu Ali el-Fadl b.el-Hasen et-Tabressi, Mecmeu'l-Beyan fi Tefsiri'l-Kur'an, Daru ihyai't-Türasi'l-Arabi, Beyrut 1379.

Taftazani, Şerhu'l-Akaid.

Sa'düddin Mes'ud b.Ömer et-Taftazani Şerhu'l-Mekasidi't-Talibin fi ilmi Usuli'd-Din, Daru't-Tibaati'l-Amire,1277

Talat Koçyiğit, Hadis Usulü.

Dr. Talat Koçyiğit, Hadis Usulü, Ankara, 1967.

Taşköprizade, Miftah.

Ahmed b.Mustafa Taşköprizade, Miftahu's-Seade ve Mısba hu's-Siyade fi Mevzuati'l-Ulum, thk. Kamil Bekri - Abdülvehhab Ebu'n-Nur, Darü'l-Kütübi'l-Hadisiyye, Kahire, 1968.

Tayyib Okıç, Bazı Hadis Meseleleri Üzerine Tetkikler.

Prof.Tayyib Okıç, Bazı Hadis Meseleleri Üzerine Tetkikler, istanbul, 1959.

Tayyib Okıç, Tefsir Usulü.

Prof.Tayyib Okıç, Tefsir Usulü Ders Notları, Konya,1979.

Tebrizi, Mişkat.

Şeyh Veliyyüddin Muhammed b.Abdullah el-Amri et-Tebrizi, Mişkatü'l-Mesabih, thk. Nasıruddin el-Elbani, el-Mekte-tü'l-islamiyye, Beyrut, 1405/1985.

Tehanevi, Kavaidü fi Ulumi'l-Hadis.

Zafer Ahmed el-Osmeni et-Tehanevi, Kavaidü fi Ulumi'l-Hadis, thk. Abdülfettah Ebu Gude, Mektebetü'l-islamiyye Beyrut, 1392/1972.

Tehanevi, Keşşafü Istılahatı'l-Fünun.

Muhammed Ali b.Ali et-Tehanevi, Keşşafü Istılahatı'l-Fünun, istanbul, 1984.

Tirmizi.

Ebu isa Muhammed b. isa et-Tirmizi, el-Camiu's-Sahih Sünenü't-Tirmizi, istanbul, 1981.

Ukberi, imla'.

Ebu'l-Beka Abdullah b. el-Hüseyin b. Abdullah el-Ukberi, imla'u ma Menne bihi'r-Rahman min Vücühi'l-i'rabi ve'l-Kıraati fi Cemii'l-Kur'an, thk. ibrahim Atve Avad, Matbaatü Mustafa el-Babi el-Halebi, Mısır, 1381/1961.

Vahidi, Esbabü'n-Nüzül.

Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Vahidi en-Neysaburi, Daru' Ma'rife, Beyrut, ts.

Vahidi, el-Vasit.

Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Vahidi en-Neysaburi, el-Vasit, Beyazıt Kütüphanesi, No:519.

Y

Afaf Abdülğafur Hamid, el-Bağavi ve Menhecühu fi't-Tefsir, Bağdat, Matbaatü'l-irşad, 1983.

Yakut, Mu'cemü'l-Büldan.

Şihabüddin Ebu Abdillan Yakut b. Abdullah el-Hamevi, Mu'cemü'l-Büldan, Daru Sadır, Beyrut, 1397/1977.

Yakut, Mu'cemü'l-Üdeba.

Şihabüddin Ebu Abdillan Yakut b. Abdullah el-Hamevi, Mu'cemü'l-Üdeba, Daru ihyai't-Türasi'l-Arabi, Beyrut, ts.

Yaşar Kandemir, Mevzu Hadisler.

Yaşar Kandemir, Mevzu Hadisler, Ankara, 1975

Yılmaz Öztuna, Büyük Türkiye Tarihi.

Yılmaz Öztuna, Başlangıcından Zamanımıza Kadar Büyük Türkiye Tarihi, Ötüken Yayınevi, istanbul, 1983.

Yusuf el-Işş, Tarihu Asri'l-Hilafeti'l-Abbasiyye.

Dr. Yusuf el-Işş, Tarihu Asri'l-Hilafeti'l-Abbasiyye, Darü'l-Fikir, Beyrut, 1402/1982.

Yusuf Maraşlı, Mesabihu's-Sünne (muk.).

Ebu Muhammed el-Hüseyin b. Mes'ud el-Ferra el-Bağavi, Mesabihu's-Sünne, thk. Dr. Yusuf Abdurrahman el-Maraşlı - Muhammed ibrahim Semmara - Cemal Hamdi ez-Zehebi, Darü'l Ma'rife, Beyrut, 1407/1987.

Zebidi, Tacü'l-Arus.

Ebu'l-Feyz Muhammed b. Murtaza el-Hüseyini ez-Zebidi, Şerhu'l-Kamus Tacü'l-Arus min Cevahiri'l-Kamus, Matbatü'l-Hayriyye, Mısır, 1306.

Zeccac, Meani'l-Kur'an.

Ebu ishak ibrahim b. es-Seriy ez-Zeccac, Meani'l-Kur'an ve i'rabuhu, Şrh. ve Thk: Dr. Abdülcelil Abduh Şelebi, Aleümü'l-Kitab, Beyrut, 1408/1988.

Zehebi, iber.

Ebu Abdillan Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz ez-Zehebi el-iber fi Haberi men Gaber, thk. Ebu Hacer Muhammed es-Said b. Besyuni, Darü'l-Kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1405/1985.

- Zehebi, Mizan.**
Ebu Abdillan Muhammed b.Ahmed b.Osman b.Kaymaz ez-Zehebi Mizanü'l-i'tidal fi Nakdi'r-Rical, thk. Ali Muhammed el-Becavi, Daru ihai'l-Kütübi'l-Arabiyye, Mısır, 1382/1963.
- Zehebi, Müştebeh.**
Ebu Abdillan Muhammed b.Ahmed b.Osman b.Kaymaz ez-Zehebi el-Müştebeh fi'r-Rical Esmahim ve Ensabihim, thk. Ali Muhammed el-Becavi, Daru ihyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, Mısır, 1962.
- Zehebi, S.A.Nübela.**
Ebu Abdillan Muhammed b.Ahmed b.Osman b.Kaymaz ez-Zehebi Siyeru A'lami'n-Nübela, thk. Şuayb el-Arnayut, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1405/1984.
- Zehebi, Telhis.**
Ebu Abdillan Muhammed b.Ahmed b.Osman b.Kaymaz ez-Zehebi Telhis, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, ts.
- Zehebi, Tezkira.**
Ebu Abdillan Muhammed b.Ahmed b.Osman b.Kaymaz ez-Zehebi Tezkiratü'l-Huffaz, Daru ihyai't-Türasi'l-Arabi, Beyrut, ts.
- Zehebi, et-Tefsir ve'l-Müfessirun.**
Dr. Muhammed Hüseyin ez-Zehebi, et-Tefsir ve'l-Müfessirun, Darü'l-Kütübi'l-Hadisiyye, Bağdat, 1396/1976.
- Zehebi, israiliyat.**
Dr. Muhammed Hüseyin ez-Zehebi, el-israiliyat fi't-Tefsir ve'l-Hadis, Mektebetü'l-Vehbe, Kahire, 1406/1986.
- Zemahşeri, Keşşaf.**
Cadullah Mahmud b.Ömer ez-Zemahşeri, el-Keşşafü an Hakaiki Çavamidi't-Tenzil ve Uyunü'l-Ekavil fi Vücühi't-Te'vil, Daru'l-Kitabi'l-Arabi, Beyrut, 1366/1947.
- Zerkani, Menahil.**
Muhammed Abdülazim ez-Zerkani, Menahilü'l-irfan fi Ulumi'l-Kur'an, Daru ihyai't-Türasi'l-Arabi, Mısır, 1964.
- Zerkeşi, Tezkira.**
Bedruddin Ebu Abdillan Muhammed b.Abdillan ez-Zerkeşi, el-Leali'l-Mensura fi'l-Ehadisi'l-Müştehora el-Ma'ruf bi't-Tezkira fi'l-Ehadisi'l-Müştehora, Darü'l-Kütübi'l-ilmiiyye, Beyrut, 1406/1986.
- Zerkeşi, Burhan.**
Bedruddin Ebu Abdillan Muhammed b.Abdillan ez-Zerkeşi, el-Burhan fi Ulumi'l-Kur'an, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, ts.
- Zirikli, el-A'lam.**
Hayruddin ez-Zirikli, el-A'lam, Daru'l-ilm li'l-Melayin Beyrut, 1980.

K I S A L T M A L A R

- a. = aleyhi's-selam.
- b. = ibn, bin.
- bkz. = bakınız.
- cev. = çeviren.
- D: = Ali Eroğlu, Mufessir Bağavi, Hayatı ve Tefsirindeki metodu, Erzurum, 1987.
- hk. = hakkında.
- hzy. = hazırlayan.
- L: = Mehmet Paçacı, imam Bağavi ve Tefsirdeki Metodu, Ankara, 1982.
- md. = maddesi.
- muk. = mukaddime.
- M: = Dr. Muhammed İbrahim Şerif, el-Bağavi el-Ferra ve Tefsiruhu li'l-Kur'ani'l-Kerim, Kahire, 1406/1986.
- nşr. = neşreden.
- r. = radiya'llahü anh.
- s. = salla'llahü aleyhi ve sellem.
- thk. = tahkik eden.
- tlk. = ta'lik eden.
- trc. = tercüme eden.
- ts. = tarihsiz.
- tsh. = tashih eden.
- vb. = ve benzeri.
- vd. = ve devamı.
- Y: = Afaf Abdülğafur Hamid, el-Bağavi ve Menhecühu fi't-Tefsir, Bağdat, Matbaatü'l-İrşad, 1983.

G İ R İ Ş

A. MEALİMÜ 'T-TENZİL 'İN YAZILDIĞI DÖNEM

B. MEALİMÜ 'T-TENZİL 'E KADAR TEFSİR

A.Meâlimü't-Tenzîl'in Yazıldığı Dönem:

Meâlimü't-Tenzîl'i tanımak için onun yazıldığı zamanı, müfessirin yaşadığı çağın genel özelliklerini ve bu arada yetiştirdiği çevrenin ve halkın ulaşılabilen tüm tabii ve sosyal özelliklerini öğrenmek gerekir. Çünkü tarihin herhangi bir döneminde varlık sahnesinde görülen herhangi bir kişi veya eseri incelemek için o yaşanan zamanı yakından tanımak yerinde olacaktır. Bu sebeple asıl konumuza geçmeden önce tüm islam âleminin ve özellikle Meâlimü't-Tenzîl'in yazıldığı, müfessiri imam Bağavi'nin yaşadığı bölgenin hicri beşinci/miladi onbirinci yüzyıldaki sosyal, kültürel ve politik yapısını öğrenelim:

I. Hicri Beşinci/Miladi Onbirinci Yüzyılda İslam Dünyası:

Bu dönemde Abbasilerin başkenti Bağdat İslam dünyasının merkezi olma özelliğini yavaş yavaş kaybediyor, bunun yerine sembolik bir merkez olma hüviyetine bürünüyordu.

Bir taraftan Fatımiler, öte yandan Büveyhiler daha dördüncü/onuncu yüzyıldan itibaren Bağdat için problem oluşturmaya başlamışlardı.(1) Gerçi bu yüzyılın başlarında her türlü otorite hakları elinden alınan, hatta tayin, azil gibi bizzat kendisine ait görevleri bile başkaları tarafından yönetilen(2) halifeler İslam âleminde otorite olmak yerine dini bir lider olarak nüfuzlarından yararlanan bir makam durumundaydılar.(3)

Öte yandan Maverâünnehir dolaylarında yeni bir devlet güçleniyordu: Selçuklular.(4) Tuğrul beyin 429/1038 de Nişabur'da kendisi adıyla hutbe okutmasıyla başlayan gelişmeler Merv'in ele geçirilmesiyle devam etmiştir.(5) Özellikle 431/1040 da yapılan

- (1) Hudari Bey, ed-Devletü'l-Abbasiyye, 417; Yusuf el-Işş, Tarihu Asri'l-Hilafeti'l-Abbasiyye, 185-190. Bosworth, İslam Devletleri Tarihi, 60-61; Graefe, İA. Fatımiler md. IV/523; Hasen İbrahim, Tarihu'd-Devleti'l-Fatımiyye, 112 vd.; Hitti, İslam Tarihi, IV/993-994.
- (2) Brockelmann, İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi, 144; Hitti, İslam Tarihi, III/741; İbrahim Kafesoğlu, İA. Selçuklular md. X/392; Yılmaz Öztuna, Büyük Türkiye Tarihi, I/388; Osman Turan, Selçuklular Tarihi, 93.
- (3) Hasen İbrahim - Ali İbrahim, en-Nuzumü'l-İslamiyye, 62-66; Erdoğan Merçil, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, 51-52; Yılmaz Öztuna, Büyük Türkiye Tarihi, I/388.
- (4) Bosworth, İslam Devletleri Tarihi, 147; Brockelmann, İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi, 160; Erdoğan Merçil, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, 49; Osman Turan, Selçuklular Tarihi, 60-62.
- (5) Brockelmann, İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi, 160; Erdoğan Merçil, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, 49; Osman Turan, Selçuklular Tarihi, 61.

Dandenekan ile Selçuklular siyasal yapılarını sağlamlaştırırken durum Gazneliler ve Karahanlılar aleyhine geliyordu.(1) Hatta bu savaş Büveyhilerin gerilemesi ve Bağdat'ta etkilerinin azalmasına da başlangıç olmuştur.

Manevi etkinliği her geçen gün biraz daha zayıflayan Abbasi halifesi Kaımbiemrillah bu yeni güçlü devletten yararlanmak istedi ve resmen tanıdığı(2) bu devletin sultanı Tuğrul beyi Bağdat'a davet etti: 449/1055.(3) Böylece halifenin Tuğrul beyi tanınması ve bunu halkın önünde rahatça ilan etmesiyle(4) Selçuklular Abbasilere yaklaşmaya başladılar. Selçukluların sünni olmaları sebebiyle aralarındaki güven daha da artmıştı. Tuğrul bey Aslan Besasiri tehlikesiyle karşı karşıya kalan halifeyi kurtarmak ve korumak için 451/1058 de tekrar Bağdat'a girdi. Bununla birlikte Büveyhiler döneminde Irak'ta gelişmeye çalışan şii etkinliklerine son verilmiş oldu.(5) Fakat bu olaylarla artık Bağdat ve çevresine Selçuklu sultanları hakim olmuşlardı. Halife ise sadece hutbe ve sikkelerde adı kalan bir halife haline gelmişti.(6)

- (1) Bosworth, İslam Devletleri Tarihi, 128 - 129, 226; Brockelmann, İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi, 155-160; Hitti, İslam Tarihi, III/745; Erdoğan Merçil, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, 46-49; Osman Turan, Selçuklular Tarihi, 51,63-65.
- (2) Brockelmann, İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi, 160; Hasen İbrahim - Ali İbrahim, en-Nuzumü'l-İslamiyye, 64-66; Hitti, İslam Tarihi, III/746; Erdoğan Merçil, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, 52; Osman Turan, Selçuklular Tarihi, 94.
- (3) Bosworth, İslam Devletleri Tarihi, 147; Bendari, Tarihu Devleti Ali Selçuk, 12-16; Hitti, İslam Tarihi, III/746; Hudari Bey, Devletü'l-Abbasiyye, 410-426; Erdoğan Merçil, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, 52; Yılmaz Öztuna, Büyük Türkiye Tarihi, I/387; Osman Turan, Selçuklular Tarihi, 92-93; Hüseyin Gazi Yurdaydın, İslam Tarihi Dersleri, 73; Yusuf el-İşş, Tarihu Asri'l-Hilafeti'l-Abbasiyye, 198.
- (4) Brockelmann, İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi, 161; Hitti, İslam Tarihi, III/746; Erdoğan Merçil, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, 52; Osman Turan, Selçuklular Tarihi, 95.
- (5) Bendari, Tarihi Devleti Ali Selçuk, 26; Hasen İbrahim - Ali İbrahim, en-Nuzumü'l-İslamiyye, 84-85; Yılmaz Öztuna, Büyük Türkiye Tarihi, I/387; Süyuti, Tarihu'l-Hulefa, 420.
- (6) Erdoğan Merçil, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, 52; Osman Turan, Selçuklular Tarihi, 93.

Alpaslan zamanında ise ünlü veziri Nizamülmülk'ün de etkisiyle Selçuklular gelişmeye devam etti. Bir anlamda ülkedeki iç isyanlar ve kargaşa önlenmeye çalışılmışsa da Batını Hasan Sabbah ve fedaileri tehlike olmaya devam ediyorlardı.(1) Alpaslan bu tür karışıklıkların önüne geçmek için güç kullanmak yerine kültürel planda mücadele etmek gerektiğine inanıyordu. Bunun için Nizamiye medreseleri kuruldu.(2)

Bağdat, Nişabur, İsfahan, Merv gibi büyük merkezlerde ilmin beşiğini meydana getiren bu medreselerde pozitif ilimler de okutuluyordu.(3) Kurucuları Nizamülmülk tarafından hoca, ders, öğrenci açısından özel bir sistem ve statü kazandırılan İslam dünyasında mescitlerden sonra ilk sistemli okul niteliğindeki bu medreselerden başka İslami fırkaların hemen hepsi de kendi fikirlerini yaymak ve kendi mezhep alimlerini yetiştirmek için İslam aleminin çeşitli bölgelerinde okullar açıyorlardı.(4) Bu okullar vesilesiyle büyük ilim ve kültür merkezleri meydana geldi. İlim talipleri bunlar arasında seyahata (rihlet) başlamışlardı. Böylece Arap dili ve edebiyatı da yayılma alanı bulmuştu.

Ayrıca bu dönem, İslam kültür dünyasında karşımıza kütüphaneler çıkmaktadır. Herbir ilim alanıyla ilgili yeterince kitap bulunabilen kütüphaneler, alimlerin sık sık bir araya gelebilmelerine imkan sağlıyordu. Bu konuda Yakut el-Hamevî'nin Merv şehrini anlatırken söyledikleri ifademizi tamamlar niteliktedir: "Orada benzerini görmediğim on kütüphane var. Birisi oniki bin kadar kitabı olan Aziziye kütüphanesi, diğeri ona yakın Kemaliye kütüphanesidir. Bir başkası Şerafüddin'e bir diğeri el-Hasen b. İshak'a ait. İki adet de Samanoğullarının kütüphanesi var. Yine Mecdüddin'e ait iki kütüphaneden ayrı olarak Hatuniye ve Zamiriyeye kütüphaneleri. Bu kütüphanelerde ikiyüz kadar kitap evlere rehinsiz verilebiliyor. Yani sanki evlerde gibi kolay ve kullanışlı bir uygulama."(5)

- (1) Hitti, İslam Tarihi, III/752; Erdoğan Merçil, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, 60-61. Sıbtü İbnü'l-Cezeri, Mir'atü'z-Zeman, 186-194; Osman Turan, Selçuklular Tarihi, 108,246; Hüseyin Gazi Yurdaydın, İslam Tarihi Dersleri, 62-63.
- (2) Ahmed Muhammed el-Hufi, ez-Zemahşeri, 9-14; Brocklemann, İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi, 162; Hitti, İslam Tarihi, III/752; İbrahim Kafesoğlu, İA. Selçuklular md. X/403; Osman Turan, Selçuklular Tarihi, 241 - 257; Hüseyin Gazi Yurdaydın, İslam Tarihi Dersleri, 62.
- (3) Ahmed Muhammed el-Hufi, ez-Zemahşeri, 26-35.
- (4) Ahmed Muhammed el-Hufi, ez-Zemahşeri, 15-22.
- (5) Yakut, Mu'cemü'l-Büldan, V/114. Ayrıca bkz. Ahmed Çelebi, İslamda Eğitim ve Öğretim Tarihi, 111-112; Ahmed Muhammed el-Hufi, ez-Zemahşeri, 15-35; İbrahim Kafesoğlu, İA. Selçuklular md. X/409; Le Strange, Büldanü'l-Hilafeti's-Şarkıyye, 423,462 vd.; Osman Turan, Selçuklular Tarihi, 257-258.

Bu yüzyılda islam aleminin büyük bir kısmını egemenlikleri altında tutan Selçuklular sünni oldukları halde(1), çok aşırı bölücü rol oynayan batıniler ve şia dışında diğer mezhepler arası ilişkilere dokunmamışlar, hatta bazan arabuluculuk bile yaptıkları olmuştur.(2) Bununla birlikte Tuğrul beyin veziri Amirdülmülk sebebiyle mutezili olanlara daha fazla rağbet edilmiş, eş'arilere ise baskı artmış, ezizet edilmeye başlanmıştı. Kuşeyri (465/1071) ve Cüveyni (478/1085) gibi alimlerin yakalanmalarına emirler çıkarılan bu dönemde, eş'arilerin ilmi hayatları yasaklanmış, cuma hutbelerinde şiilerle birlikte lanetlenmeye başlamışlardı.(3)

Nizamiye medreselerinde ise bu kavga şekil değiştirmiş, eş'ari - hanbeli çatışması şekline dönüşmüştü. Fakat Nizamülmülk ün özel gayretiyle bu ihtilaflar kısa zamanda önlenebilmişti.(4) Mutezile hareketinde belli bir zayıflama gözetlenen bu son dönemde Selçuklu sultanlarının desteği yanında imam Eş'ari (324/936) ile başlayan ve imam Gazzali (505/1111) nin de etkisiyle ehli sünnet üstün bir konuma kavuşmuştu. Öte yandan şii alimlere özel bir hürmet besleniyordu. Sofilerse bu ihtilaflı ortamdan faydalanmasını bilmişler yayılma ortamı bulmuşlardı.(5)

işte beşinci/onbirinci yüzyılda Horasan ve Maveraünnehir'de görülen bu sosyal, politik ve kültürel yapı müellifimiz imam Bağavi'nin şahsiyetinin teşekkülüne etkili olmuş ve bu etki diğer eserleri yanında eserimiz Meâlimü't-Tenzîl'e de yansımıştır.

4. Bu Çağda Yetişen Alimler:

Müellifimiz imam Bağavi dışında bu çağda yetişmiş ve günümüze kadar yüzyıllar boyu ilim ve fikir hayatına etkili olmuş, çeşitli ilim dallarında haklı şöhrete ulaşmış alimlerden kimilerini şöyle sıralayabiliriz:

a. ibn Sina (436/1044): islam felsefesinin ünlü siması.(6)

- (1) İbrahim Kafesoğlu, İA. Selçuklular md. X/403; Osman Turan, Selçuklular Tarihi, 241.
- (2) İbrahim Kafesoğlu, İA. Selçuklular md. X/403; Osman Turan, Selçuklular Tarihi, 241,251.
- (3) Osman Turan, Selçuklular Tarihi, 162,241.
- (4) Ahmed Çelebi, İslamda Eğitim ve Öğretim Tarihi, 111 - 112; Sıbtu İbnü'l-Cezeri, Mir'atü'z-Zeman, 186; Osman Turan, Selçuklular Tarihi, 241-242.
- (5) Ahmed Muhammed el-Hufi, ez-Zemahşeri, 22-25; Hasen İbrahim, İslam Tarihi, III/213; Hitti, İslam Tarihi, II/661; Subhi Salih, en-Nuzumü'l-İslamiyye, 134 vd.; Osman Turan, Selçuklular Tarihi, 255.
- (6) Hansari, Ravzatü'l-Cennat, III/170-185; İbn Hallikan, Vefeyat, II/157-162; İbnü'l-İmad, Şezerat, III/234-237.

- b. imam Maverdi (450/1058): Ahkamu's-Sultaniyye sahibi, büyük şafii fakih.(1)
c. imam Kuşeyri (465/1072): Risalesiyle tanınan büyük sofi, meşhur tefsir, hadis ve fıkıh alimi.(2)
d. Vahidi (468/1075): el-Veciz, el-Vasit, el-Basit sahibi, müfessir ve lügatçi.(3)
e. Ebu İshak eş-Şirazi (476/1083): Şafii fakih.(4)
f. imamülharameyn el-Cüveyni (478/1085): imam Gazzali'nin hocası, büyük alim, kelamcı.(5)
g. Herevi (481/1089): Hanbeli fakih, sofi, muhaddis, müfessir, kelamcı.(6)
h. Fahrulislam Pezdevi (482/1089): Hanefi fakih, usülcü, müfessir, muhaddis.(7)
ı. imam Beyhaki (490/1097): Muhaddis. Aynı zamanda matematik ve astronomi alimi.(8)
j. imam Serahsi (490/1097): Mebsut sahibi, fakih, kelamcı, usülcü.(9)
k. Rağıb el-İsfahani (503/1109): Müfredat sahibi.(10)
l. el-Kiya'l-Herrasi et-Taberi (504/1110): Cüveyni'nin öğrencisi, muhaddis, Ahkamü'l-Kur'ân sahibi.(11)
m. imam Gazzali (505/1111): Büyük mütefekkir, sofi ve kelamcı.(12)
n. Hariri (515/1121): Büyük edip.(13)
o. Ömer Hayyam (526/1132): Edebi yönü yanında büyük bir matematik alimi.(14)
p. Carullah Zemahşeri (538/1143): Keşşaf sahibi, büyük müfessir.(15)
r. Tabressi (547/1153): Mecmeu'l-Beyan sahibi, müfessir.(16)

- (1) Davudi, Tabakat, I/423; Hatıb Bağdadi, Tarihu Bağdat, XII/102-103.
(2) Uludağ Süleyman, Kuşeyri Risalesi (muk.), 11 vd.
(3) ibnü'l-Esir, Kamil, X/101.
(4) Sübki, Tabakat, III/88-89.
(5) Sübki, Tabakat, III/249-250.
(6) Ebu'l-Vefa el-Efgani, Usulü Serahsi (muk.), 4-8.
(7) Zirikli, el-A'lam II/279.
(8) ibnü'l-Esir, Kamil, X/52; Lübab, I/202; Zehebi, S.A. Nübela, XVIII/163.
(9) Kehhale, Mu'cemü'l-Müellifin, VIII/192.
(10) Ömer Nasuhi Bilmen, Büyük Tefsir Tarihi, !!!.
(11) ibnü'l-İmad, Şezerat, IV/8.
(12) Brockelmann, GAL. I/535; Supp. I/744; ibn Hallikan, Vefeyat, IV/216; ibn Kesir, Bidaye, XII/173; Sübki, Tabakat, VI/191 vd.
(13) ibnü'l-Esir, Kamil, X/596.
(14) Brockelmann, GAL. I/620; ibnü'l-Esir, Kamil, X/98.
(15) Ahmed Muhammed el-Hufi, ez-Zemahşeri, 35-98.
(16) Ali Ekber el-Gaffari, İ'lamü'l-Vera (muk.), 3.

s.Şehristani (547/1153): el-Milel ve'n-Nihal sahibi.(1)

iran edebiyatının pek çok seçkin siması da bu arada sayılabilir.(2)

Bağşur'da yetişen ve Bağavî olarak anılan diğer alimlere gelince:

- a.Ebu Ahvas Muhammed b.Hayyan (227/841).(3)
- b.Ebu Cafer b.Meni' b.Abdurrahman (244/858).(4)
- c.Ebu'l-Hasen Ali b.Abdülaziz b.Merzüban (288/903).(5)
- d.Ebu'l-Kasım Abdullah b.Muhammed b.Merzuban (317/929).(6)
- e.Ebu Said Muhammed b.Ali b.Ebu Salih (488/1095).(7)
- f.Ebu Ali Hasan b.Mesud el-Bağavî (529/1135).(8)
- g.Ebu Ya'kub Yusuf b. Ya'kub b.İbrahim.(9)
- h.Ebu Tayyib Tahir b. Muhammed b.A'la.(10)

imam Bağavî'nin ikinci vatani olan Merverruz'da yetişenler ise:

- a.Ebu Hamid Ahmed b.Amir el-Merverruzi (362/977).(11)
- b.Ebu Bekir Abdulah b.Ahmed el-Kaffal (417/1026).(12)
- c.Ebu'l-Kasım el-Furani (461/1069).(13)
- d.imam Bağavî'nin fıkıh hocası Kadı Hüseyin (462/1070).(14)
- e.Kıraat hocası Ebu Nasr Kürkancı (480/1081).(15)
- f.Ebu Bekir Halef b.Ahmed el-Mervezi (506/1112).(16)

- (1) Abdülaziz Muhammed el-Vekil, el-Milel ve'n-Nihal (muk.), 3.
- (2) İbrahim Kafesoğlu, İA. Selçuklular md. X/410.
- (3) Süyuti, Tezkira, 442; Yakut, Mu'cemü'l-Büldan, II/246.
- (4) İbnü'l-İmad, Şezerat, II/184.
- (5) Süyuti, Tezkira, 622; Zirikli, el-A'lam, V/113.
- (6) Hatıb Bağdadi, Tarihu Bağdat, X/111; İbn Kesir, Bidaye, XI/163; Yakut, Mu'cemü'l-Büldan, I/467; Zehebi, Tezkira, II/737; Zirikli, el-A'lam, IV/269'da ve Kettani, Risaletü'l-Müstadrafe, 58'de belki de isim benzerliğinden yanlışlıkla eserleri arasında Meâlimü't-Tenzîl'i gösteriyorlar.
- (7) Yakut, Mu'cemü'l-Büldan, I/468.
- (8) Zehebi, S.A.Nübela, XIX/442.
- (9) Hazin, Lübab, I/133.
- (10) Meâlimü't-Tenzîl, IV/207.
- (11) Yakut, Mu'cemü'l-Büldan, IV/506.
- (12) Kehhale, Mu'cemü'l-Müellifin, IV/20.
- (13) Kehhale, Mu'cemü'l-Müellifin, VIII/92.
- (14) Sübki, Tabakat, III/155.
- (15) İbnü'l-Cezeri, Gayetü'n-Nihaye, II/72; İbnü'l-İmad, Şezerat, III/372; İbn Kesir, Bidaye, XII, 138; İbn Tağribirdi, en-Nücümü'z-Zahira, V/133; Safedi, Vafi, II/88.
- (16) Yakut, Mu'cemü'l-Büldan, IV/506.

Bu uzun girişten sonra diyebiliriz ki eserimiz Meâlimü't-Tenzîl islam aleminde her türlü sosyal, politik ve kültürel dini etkinliklerin bütün canlılığıyla gündemde olduğu tefsir, hadis, fıkıh, kelam, tasavvuf, felsefe, şiir, edebiyat ve diğer bir çok ilim dallarında en yoğun ve yaygın biçimde yapıldığı bu dönemde, imam Ebu Muhammed Hüseyin b.Mesud el-Bağavi tarafından yazılmıştır.

Bütün bu dallarda söz sahibi ilim adamlarından toplayabildiği bilgileri potasında eriterek kendine mal eden imam Bağavi, muhaddis, müfessir ve fakih olarak bu çağa etkili olanlardan birisidir. Eserleriyle karşılaşan herkes, kendi üzerinde döneminin etkisi yanında O'nun müstakil bir şahsiyet olarak dönemini etkilediğini yakından tanıma fırsatı bulacaklardır.

B.Meâlimü't-Tenzîl'e Kadar Tefsir

I.Tefsir ve Te'vil Kavramı:

1.Tefsir:

"Müşkil olan bir lafızdan murad edilen mananın keşfedilmesi, açığa çıkarılması, ızhar edilmesi" demek olan (1) tefsir kelimesi Kur'ân literatüründe, Kur'ân manalarını keşfetmek, ondaki müşkil-garip lafızlardan murad edilen manayı beyan etmektir.

Aynı şekilde Kur'ânla ilgili manasıyla tefsir: Ayetlerin sebebi nüzülü, durumu ve ayetle ilgili olaylar hakkında, ancak sahih bir yolla bize intikal eden rivayetlere dayanılarak söylenilen sözdür.(2)

Tefsir kelimesinin aslı "التفسير" dür. Bu da ya, hastanın hastalığının sebebini açığa çıkarmak (teşhis) için tabibin baktığı bir miktar su ve bu suyun delaleti manasına "فسر" kelimesinden türemiştir. Açmak, açığa çıkarmak, açıklamak demektir. Bu manası ile tefsir, manevi bir açma ve açıklama ifade eder.(3) Ya da, kapalı bir şeyi açmak, aydınlatmak manalarına "سفر" kelimesinden gelmiştir. "سفرت المرأة وجهها" sözünde olduğu gibi

(1) ibn Manzur, Lisanü'l-Arab, V/55; Zebidi, Tacü'l-Arus, III/170.

(2) Meâlimü't-Tenzîl, I/35.

(3) Sa'lebi, Keşf, I/9a; Rağıb, Müfredat, 380; Cevheri, Sıhah, II/781; Zerkeşi, Burhan, II/147; ibn Manzur, Li-Lisanü'l-Arab, V/55; Zebidi, Tacü'l-Arus, III/170; Firuzabadi, Kamus, 587.

daha çok maddi bir açma,acığa çıkma söz konusudur.(1)

2.Te'vil:

Te'vil ise, " **أول** " kelimesinden alınmadır. " **أول** " geri dönme,rücû etme manasına gelir.(2) Bundan türeyen te'vil ise açıklamak,beyan etmek,bir şeyi aslına döndürmek üzere düşünmek manasına kullanılmaktadır.(3)

Te'vilin istilâh manasını,Zerkeşi: "Ayetteki muhtemel manalardan birine rücû etmektir" şeklinde izah ederken (4) Sa'lebi: "Ayetin manasını,kendisinden önce ve sonra gelen bölümler dikkate alınarak, bunlara uygun muhtemel manalardan birine haml etmektir" diye tarif eder.(5) Demekki te'vil,ayetin manasında,-zahirine mutabık olan muhtemel manalarda birine irca edilmesidir.(6)

Buna göre te'vili şöyle anlıyoruz: Ayetin manasının istinbat yoluyla kitap ve sünnete zıt olmayan,öncesi ve sonrasına muvafık bulunan, muhtemel manalardan birine sarfedilmesidir ki bu konuda alimlere izin verilmiştir.(7)

İbn Cerir et-Taberi te'vili tefsirle eş anlamlı kullanır. Buna göre bu iki kelime birbiri yerine kullanılabilir.(8) Fakat bununla beraber tefsir ve te'vil kelimeleriyle ayrı manalar ifade edilmek istenmiştir.

Tefsir rivayetten öğrenilir çünkü ayetin manasını keşf ve beyan,ayettten Allah'ın muradını keşfetmek ancak Hz.Peygamber'den ya da nüzüle şahit olanlardan gelen rivayete sahih bir yolla ulaşılarak kesinlik kazanır. Te'vil ise dirayetle ilgili bir konudur. İki mana ihtimalinden birini seçmek ve tercih ise ichtihada dayalıdır.

Özet bir ifadeyle en geniş anlamda İslamda tefsir denilin-

- (1) İbn Manzur, Lisanü'l-Arab, IV/369; Zebidi,Tacü'l-Arus, III/270; Cevheri, Sıhah, II/686; Kafiyeci, Teysir, 46.
- (2) Rağıb, Müfredat, 31; İbn Manzur, Lisanü'l-Arab, XI/32; Zebidi, Tacü'l-Arus, VII/215; Cevheri, Sıhah, IV/1627.
- (3) İbn Manzur, Lisanü'l-Arab, XI/33; Firuzabadi, Kamus, 1244.
- (4) Zerkeşi, Burhan, II/148.
- (5) Sa'lebi, Keşf, I/9b.
- (6) Zebidi, Tacü'l-Arus, III/470, VII/215; Kafiyeci, Teysir, 47.
- (7) Meâlimü't-Tenzîl, I/35.
- (8) Süyuti, İtkan, II/222; İsmail Cerrahoğlu, Kur'ân Tefsirinin Doğuşu, 8.

ce akla Kur'an açıklaması gelir. Bundan bahseden ilim "التفسير" .. dir. Bu ilim Kur'an'ı her yönden inceleyip açıklar, izah eder(1)

II. Kur'an'ı Anlama Gereği; Tefsire ihtiyaç:

Her eser, hitabettiği kitlenin, zaman ve mekan ölçüleri de göz ardı edilmeksizin, kültürel, sosyal, politik, demografik yapılanmasına göre öz ifadeler içerir. Bu kaçınılmaz gerçek aynı zamanda gerekliliktir de. Ona muhatap olanların bir yönüyle kendisinden doyum sağlamaları başka türlü gerçekleşemez.

Söz konusu edilen kıyamete dek çağlar boyu, tüm insanlığı hatta alemleri hedeflemişse (2) elbette muhteva yatay ve dikey her birimde algılanabilir bir ölçüde olacaktır.(3) Fakat bununla birlikte onun kendine özgü yönlerini daha bir belirginleştirerek, söz yerindeyse, onun özel yönlerini genelleştirecek kişilere ihtiyaç vardır. Bu durum ilmi ve fikri eserlerde de böyledir.

Kur'an bu yönünü şöyle açıklar:

واترنا اليك الذكر لتبين للناس ما نزل اليهم ولعلهم يتفكرون

insanlara ne indirildiğini beyan edesin diye sana zikri indirdik ve böylece onlarda düşünsünler.(4)

وما اترنا عليك الكتاب الا لتبين لهم الذي اختلفوا فيه وهدى ورحمة لقوم يؤمنون

Biz sana bu kitabı ancak ayrılığa düştükleri konuları kendilerine beyan etmen ve iman edeceklere rahmet ve hidayet olsun diye indirdik.(5)

وما ارسلنا من رسول الا بلان قومه ليبين لهم

Her bir peygamberi onlara anlatıp açıklasın diye ancak kendi kavmi diliyle gönderdik.(6)

Demekki Kur'an açıklansın, üzerinde düşünölsün, tezekkür ve

(1) Cürcani, Tarifat, 43; Tayyib Okıç, Usulü Tefsir, 20.

(2) islam evrensel (tüm kainata, alemlere yönelik) bir dindir. Çünkü O'nu alemlerin rabbi olan Allah göndermiştir. (Bkz. Vakıa 56/80; Hakka 69/43.) O'nun peygamberi alemlere rahmettir. (Bkz. Enbiya 21/107.) O'nun kitabı alemlere bir uyarı, hatırlatmadır. (Bkz. Kalem 68/52.) O'nun hedefi (kıblesi) alemlere yol gösterici Kabe'dir. (Bkz. Al-i imran 3/96.) Ve O alemlerin rabbi Allah'a kulluktur. (Bkz. Yunus 10/10; Fatiha 1/2.)

(3) Mustafa Sadık er-Rafii, i'cazü'l-Kur'an, 126.

(4) Nahl 16/44.

(5) Nahl 16/64.

(6) İbrahim 14/4. Ayrıca bkz. Nisa 4/105; En'am 6/105; Sad 38/29; Kıyame 75/19.

tedebbür edilsin, öğüt alınsın, beyan edilsin yani tefsir edilsin diye gönderilmiştir.(1) Hatta bu manada olarak Kur'an-ı Kerim'i düşünmeyen, açıklamaya, anlamaya çalışmayanlar kötülenmiştir.(2)

Böylece bu ilahi kitabın muhatapları kendilerine yapılan teklifi daha güzel anlayacaklar, mukabil bir mazerette bulamayacaklar (3) ve gerekeni yapmaya çalışacaklardır.(4) Çünkü Kur'an bizden lafızları yanında manasının da anlaşılmasını ve kendisine uyulmasını istemektedir.(5) Bu ise tefsirle mümkündür.

Kur'an, indiği dönem araplar tarafından tümüyle, istisnasız anlaşıldığı, dolayısıyla tefsire ihtiyaç olmadığı yolunda iddialar varsa da (6) bunları kabullenmek hayli zor olacaktır. Zira her bir dilde özel ihtisas bilgisi isteyen konulara ait eserlerin bile açıklamasız ve açıklayansız tamamen anlaşılması mümkün değilken, ilahi kitap Kur'an hakkında, bazı istisnalar da olsa, bu tez kabul edilir cinsten değildir.(7)

Şüphesiz Kur'an'ın en sağlam tefsiri yine Kur'an ile yapılanıdır. Çünkü onun bir yerinde kısaca işlenen konu başka bir yerinde genişletilmiş, değişik bakış açıları getirilmiş, mücmel anlatılan tafsil edilmiştir.(8)

İşte bu, Kur'an tefsirinde ilk merhale, Kur'an'ın Kur'an'la tefsiridir.

Buna bağlı olarak Hz. Peygambere, Kur'an'ı şerheden, açıklayan, tefsir eden sünnetine müracaat edilir. Çünkü O:

إِنِّي أُوتِيتُ الْكِتَابَ وَمِثْلَهُ مَعَهُ .

"İşte bana Kur'an ve beraberinde misli de verildi" demek-

(1) Bkz. Bakara 2/219,242,266; Al-i imran 3/118; Nisa 4/82; En'am 6/105,151; A'raf 7/176; Yusuf 12/2; İbrahim 14/61; Sad 38/27; Zühruf 43/3; Kıtıl 47/24; Hadid 57/17; Haşr 59/21. Bundan anlaşılıyor ki İslamda tefsir hareketi dış bir etkenle değil kendi öz bünyesinden doğmuştur. (Bkz. İsmail Cerrahoğlu, Kur'an Tefsirinin Doğuşu, 20.)

(2) Bkz. Nisa 4/78; İsra 17/45-46; Kıtıl 47/24.

(3) Bkz. En'am 6/156-157; Taha 20/134; Kasas 28/47; Yasin 36/70.

(4) Bkz. Hud 11/2; İbrahim 14/52; Kehf 18/29; Hacc 22/54; Zümer 39/2; Zühruf 43/5.

(5) İbn Teymiye, Mukaddime, 78; Zerkani, Menahil, I/474.

(6) İbn Haldun, Mukaddime, 403; Cevdet Bey, Tefsir Tarihi, 33-34.

(7) Bkz. Taberi, Tefsir, XIV/113; İbn Kesir, Tefsir, IV/742; Ahmed Emin, Fecru'l-İslam, 195-196.

(8) Zerkeşi, Burhan, I/175.

tedir.(1)

Bazen ayette mana bizi daha da zorlayabilir. O zaman sırayla sahabe ve tabiinden konuyla alakalı görüşlere bakarız. Bazen bunlar dışında arap lugatına da ihtiyacımız olabilir. Fakat kimi yerde ayetlerde kullanılan lafızların delalet ettiği açık ve net mana bizi kendisini kabule mecbur tutar.(2) Onun için müfessir lügat,sarf, nahiv, istikak, belâgat, kıraat, kelim, usulü fıkıh, hadis... gibi bilmesi gereken ilimler yanında, bunlar olmadan tefsire yeltenmemek, müteşabihatın tefsirine girmemek, nefsi arzularını ve mezhebi taassubuna kapılmamak, delilsiz katıyyet iddiasında bulunmamak gibi sakınılması gereken özellikler taşınmalıdır.(3)

Böylece müfessir ihtilafa daha az zemin hazırlamış olur. Fakat tefsirde ihtilaf kaçınılmaz bir olaydır: Umum-husus, ıtlak-takyid, takdim-tehir, ızmar, irab ve kıraat gibi çeşitli yönlerden kaynaklanan bu ihtilaf gerçeği bizi tefsirlerin çeşitlenmesine götürmektedir.

III.Tefsir Çeşitleri:

Tedvin döneminden günümüze kadar yapılan tefsirleri değişik açılardan grublandırabiliriz.

1.Muhatapların seviyelerine göre:

- a.Herkesin bilmek zorunda olduğu, bir yardımcıya ihtiyacı olmadan anlayabileceği, zorluk çekmeden kavrayabileceği tefsir.
- b.Arap dilini bilmekle mümkün olan, anlaşılabilir tefsir.
- c.Kur'ân manalarının keşf ve beyanı, içtihad ve istinbat gücü kazanan alimlerin bilebildiği tefsir.
- d.Allah'tan başka kimsenin bilmesi mümkün olmayan tefsir.(4)

2.Muhtevaya göre:

- a.Arap gramerini esas alarak sanki ona bir alıştırma kitabı niteliğinde hazırlanan, kendisinde sadece; irab, belâgat, nükteler, ilmi işaretler işlenen tefsir. İ'rabü'l-Kur'ân, Mecazü'l-Kur'ân, Aksamü'l-Kur'ân gibi eserler.
- b.Geliş gayesine uygun olarak Kur'ân'ın kulluk kitabı olma özelliği adına yapılan tefsir.(5)

- (1) Ebu Davud, Kitabü's-Sünne, 5; Tebrizi, Mişkat, I/57; İbn Kuteybe, Te'vilü Muhtelefü'l-Hadis, 166; İbn Kesir, Tefsir, I/7; Mukaddimetan, 195; Kurtubi, Tefsir, I/32.
- (2) Bkz. Zerkeşi, Burhan II/156-161.
- (3) Bkz. Zerkeşi, Burhan II/153; Reşit Rıza, Menar, I/21.
- (4) Bu taksim İbn Abbas'a aittir. Bkz. Taberi, Tefsir, I/34; Zerkeşi, Burhan, II/164; Zerkani, Menahil, I/478.
- (5) Zerkani, Menahil, I/474; Reşit Rıza, Menar, I/24.

3. Bir başka açıdan konularına göre tefsir:

- a. Lafzi Tefsir: Garibü'l-Kur'ân, Müfredatü'l-Kur'ân, i'rabü'l-Kur'ân ve Kur'ân kıraatları esas alınarak yapılan tefsir.
- b. Meânî Tefsir: Belağat, kelimeler, akaid, fıkıh, fıkıh usulü konuları temel kabul edilerek yapılan tefsir.(1)

4. Müfessirin tefsirde hareket noktası esasına göre:

- a. ilmi Tefsir.
- b. ictimai Tefsir.
- c. Edebi Tefsir.
- d. işari Tefsir.
- e. Felsefi Tefsir.
- f. ilhadi Tefsir.
- g. Fıkhi Tefsir.
- h. Fırka Tefsirleri; mutezili, şii, batınî, haricî, zeydi vb. fırkaların tefsirleri.(2)

5. Tefsirin rivayet-dirayete dayanması açısından:

a. Rivayet Tefsirleri:

Nakli tefsir veya me'sur tefsir de denilir. Bunlar Hz. Peygamberin sünnetinde, sahabenin hatta kimilerine göre tabiinin sözlerinde Kur'ân'ın açıklanması adına mevcut rivayetlerle yapılan tefsirlerdir.(3)

Bu tefsirler önceleri rivayet yoluyla başladı. Hz. Peygamber ashaba Kur'ân'ın bazı yerlerini beyan ettiği gibi (4) sahabe de bu rivayetleri tabiilere nakletmişlerdir. Bunun yanında sahabelerin kendi görüş ve icthatlarını da ilave ederek ayetleri tefsir ettikleri olmuştur. Aynı hareketi tabiiler devrinde de görebiliyoruz. Fikri ve ameli ihtiyaçlara cevap aramada onlar da Hz. Peygamber ve ashaptan gelen rivayetlere başvurma yanında kendi icthatlarını ortaya koymuşlardır.

Artık daha sonraki dönemlerde bu ilaveler çok kabarıp bir hal aldı. Çünkü tabiilerden sonrakiler için Kur'ân-ı Kerim'in kapalı yönü çoğalmış ve bunu izah etmek için tefsirde artış gerekmiştir. Bunun neticesi olarak ta doğru-yanlış, sahih-mevzu pek

(1) Zerkeşi, Burhan, II/165; Zerkani, Menahil, I/478; Halid Abdurrahman, Meâlimü't-Tenzîl (muk.), I/9.

(2) Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Zehebi, et-Tefsir ve'l-Müfessirin, I,II; ismail Cerrahoğlu, Tefsir Tarihi, I,II; Muhsin Abdülhamid, Dirasatün fi Usulî't-Tefsir, 121 vd.

(3) Zehebi, et-Tefsir ve'l-Müfessirin, I/37.

(4) Hz. Peygamberin Kur'ân'ın ne kadarını tefsir ettiği az ilerde işlenecektir.

çok rivayet tefsire girmiş oldu.(1)

Tedvin döneminin başlamasıyla bu rivayetler düzenli bir şekilde toplanmaya, eserler meydana gelmeye başladı ve bu hareket günümüze kadar devam etti. Bu şekilde ortaya çıkan rivayet tefsirlerinden en meşhur bazıları:

- Muhammed b.Cerir et-Taberi (310/922),
Camiu'l-Beyan an Te'vili Ayi'l-Kur'an.
- Ebu'l-Leys es-Semerandi (375/985),
Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim.
- Ebu ishak es-Sa'lebi (427/1036),
el-Keşf ve'l-Beyan an Tefsiri'l-Kur'an.
- imam Bağavi (516/1122),
Tefsirimiz: Meâlimü't-Tenzîl.
- ibn Atıyye el-Endelüsi (522/1147),
el-Muharrarü'l-Veciz fi Tefsiri'l-Kitabi'l-Aziz.
- ibn Kesir (774/1373),
Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim.
- Ebu Tahir el-Firuzabadi (816/1413),
Tenviru'l-Mikyas min Tefsir-i ibn Abbas.
- Abdurrahman es-Sealibi (876/1471),
el-Cevahiru'l-Hisan fi Tefsiri'l-Kur'an.
- Celalüddin es-Suyuti (911/1505),
ed-Dürü'l-Mensur fi't-Tefsiri'l-Me'sur.
- Muhammed Cemalüddin el-Kasimi (1332/1914),
Mehasinü't-Te'vil.

(1) Buna dikkat çekerek Ahmed b.Hanbel "Üç şeyin aslı yoktur." demektedir: "Tefsir, melahim, meğazi." (Bkz.Zerkeşi, Burhan, II/156; Süyuti, İtkan, II/178; Hindi, Tezkiratü'l-Mevzuat, 82.) Fakat şurası bir gerçek ki bu sözle O'nun kasdı Ahmed Emin'in iddia ettiği gibi (bkz. Duha'l-İslam, II/141) tefsir rivayetlerini inkar değil, kimi tefsir haberlerinin muttasıl ve sahih senetli olmadığını beyandır. Değilse Müsned'inde tefsire ait pek çok rivayet olduğu gibi Ali b.Ebi Talha'nın Tefsir Sahifesini (bu sahife hakkında daha geniş bilgi için bkz. İsmail Cerrahoğlu, İlahiyat Fakültesi Dergisi, XVIII,1969) de methetmektedir. (Bkz.Süyuti, İtkan, II/178.) Aslında Hz.Peygamberden nakledilen sahih pek çok rivayet olduğunu Ahmed Emin de itiraf etmekte hatta Kütübü Sitte'yi buna delil göstermektedir. (Bkz. Fecru'l-İslam, 199; Duha'l-İslam, II/138) Ayrıca hadis literatüründe "Sahih değildir", "sabit değildir" demek onun zayıf ve mevzu olduğunu söylemek anlamına gelmez. (Bkz.Leknevi, er-Raf'u ve't-Tekmil, 138-139.)

b. Dirayet Tefsirleri:

Rey tefsiri ya da makul tefsir de denilir. Kur'ân-ı Kerim'in tefsiri için gerekli bilgilere sahip bir alimin ictihad ederek yaptığı tefsirdir. Bu tefsirde rivayetlerle birlikte mezhep, dil, edebiyat gibi çeşitli konulara ait bilgiler kullanılır.

İslam dininin coğrafi ve kültürel çok geniş bir alana yayılması sonucu bir zaruret olarak bu tür tefsir ortaya çıkmaya başlamıştır. Bir çok müslümana göre arapçanın yabancı bir dil oluşu, felsefi fikirlerin yayılışı, çeşitli mezheplerin düşüncede hakimiyeti, eski örf ve adetlerin hala devam eden etkileri ve benzeri sebepler rivayet tefsirine ihtiyaç doğurmuştur. Buna rağmen kimileri bu tür tefsirin caiz olmadığı görüşündedir. (1) Bu tartışmaya ağırlık kazandırmadan özetlersek: Dirayet tefsirinin caiz olan ve olmayan kısımları vardır. Kur'ân'daki tefekkür ve tedebbür ayetlerine dayanarak rivayetler ışığında arap dilinden ve diğer ilgili ilim dallarından yararlanarak varlığını sürdüren dirayet tefsirinin, kabul edilen caiz bölümü yanında, rivayet sınırı dışında dinin genel mantığına hatta vakiya mutabık olmayan, şahsi mütalaalar ve hakka istinad etmeyen, zevke dayalı kanaatlar doğrultusunda yapılan caiz olmayan bölümü de vardır. Üzülerek şunu da ilave edelim ki dirayet tefsirleri caiz olma şartlarından bazılarını ihmal ederken, diğer bir takım olumsuz özellikler taşımaktadırlar.

Başlıca Dirayet Tefsirleri:

- Fahrüddin er-Razi (606/1209),
Mefatihü'l-Ğayb.
- Beydavi (685/1286),
Envaru't-Tenzil Esraru't-Te'vil.
- Neseîî (710/1310),
Medarikü't-Tenzil ve Hakaiku't-Te'vil.
- Hazin (741/1340),
Lübabü't-Te'vil fi Meani't-Tenzil.
- Ebu Hayyan el-Endelüsi (745/1344),
el-Bahru'l-Muhit.
- en-Neysaburi (9. yüzyıl sonu)
Ğaraibü'l-Kur'ân ve Rağaibü'l-Furkan.
- Celalüddin el-Mahalli (864/1460)
Celalüddin es-Suyuti (911/1505),
Tefsiru'l-Celaleyn.
- el-Hatib eş-Şirbini (977/1569),
es-Siracü'l-Münir.
- Ebu's-Suud (982/1574),
İrşadü Akli's-Selim İla Mezaya'l-Kitabi'l-Kerim.

(1) Zehebi, et-Tefsir ve'l-Müfessirun, I/255-256; Zerkani, Menahil, I/517.

- Alusi (1270/1854),
Ruhu'l-Meani fi Tefsiri'l-Kur'ani'l-Kerim.(1)

IV.Meâlimü't-Tenzîl'e Kadar Tefsir Hareketleri:

Kur'ân-ı Kerim yirmiüç senede inmesini tamamlamış(2), hafızalarda ezber ve çeşitli malzemelerde yazılı olarak muhafaza edilmiştir.(3) Vefatından önce Hz.Peygamberle Cebraîl arasında da Ramazan ayında iki defa 'arza' yapılmıştır.(4) Bu korunan ayetler, Hz.Peygamberin vefatından sonra Ebu Bekir döneminde iki kapak arasında toplanmış ve Ebu Bekir'den Ömer'e ve kızı Hafsa ya intikal etmişti.(5) Osman döneminde bu tek mushaf nüshası çoğaltılmış İslam aleminin çeşitli bölgelerine dağıtılmıştır.(6)

Tefsir ilminin konusu olan bu Kur'ân'ın vazgeçilmez ilk müfessiri yine kendisidir. Tefsir tarihi boyunca Kur'ân'ın öncelikle yine Kur'ân'la tefsiri bütün tefsir ekollerince benimsenmiş ve olabildiğince tatbik edilmiştir. Kur'ân ayetleri yekdiğerini bazan mücmelin mübeyyene veya mutlakin mukayyede yahut da ammin hassa hamli şeklinde tefsir etmiş,bazan da bu tefsir ayrı ayetlerde işlenen ve birbirleriyle çelişkili gibi görünen konuların cem ve telif edilmesi şeklinde hatta kiraat farklılıklarından yararlanmak suretiyle olmuştur.

Ayrıca bu metod (Kur'ân'ın kendisini tefsiri) özellikle Kur'ân kıssalarında uygulanmış,değişik ayet ve surelerde ortaya konulan konular böylece bütünleştirilmiştir.

1.Hz.Peygamber döneminde Tefsir:

Kur'ân'ın kendisini tefsir etmesi özelliğinden sonra,O'nu tefsire en yetkili şüphesiz Hz.Peygamberdir. O Kur'ân'la ilgili mücmeli beyan,müşkil olan lafzı açıklama,amm olanı tahsis,mutla-

- (1) Rivayet ve dirayet tefsirleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Zehebi, et-Tefsir ve'l-Müfessirun, I/104 vd.; Zerkani, Menahil, I/496 vd.; İsmail Cerrahoğlu, Tefsir Tarihi, II/129 vd.; Ömer Nasuhi Bilmen, Büyük Tefsir Tarihi, I/188 vd.
- (2) Zerkani, Menahil, I/44; Subhi Salih, Mebahis, 50.
- (3) Mukaddimetan, 272; Zerkeşi, Burhan, I/237; İbn Hişam, Sire,I/343; Süyuti, İtkan, I/99,122; Zerkani, Menahil, I/235.
- (4) Zerkeşi, Burhan, I/232.
- (5) İbn Ebi Davud, Kitabü'l-Mesahif, 21,31-32; Mukaddimetan, 274; Zerkeşi, Burhan, I/241; Süyuti, İtkan, I/72.
- (6) İbn Ebi Davud, Kitabü'l-Mesahif, 19; Zerkeşi, Burhan, I/236.

kı takyid, neshi beyan, hükmü teyid gibi konularda tefsir etmiştir.(1) Esasen bu beyan görevi, Hz.Peygambere Allah'ın verdiği bir görevdir.(2)

Hz.Peygamberin tefsirinin Kur'ân'ın ne kadarına şamil olduğu konusunda ihtilaf edilmiştir. İbn Teymiye'nin Hz.Peygamberin Kur'ân'ın tümünü tefsir ettiği görüşüne karşın, Suyuti Kur'ân'dan çok az bir şeyin Hz.Peygamber tarafından açıklandığını savunur.(3)

Aslında Hz.Peygamber Kur'ân'ın tümünü değilse de pek çok yerini tefsir etmiştir.(4) Çünkü:

a.Bazı ayetlerin bilgisi sadece Allah'a aittir. Hz.Peygamberin de bunu bilmesi mümkün değildir.

b.Bazı ayetler ise lügatla bilinebilir. Arapça bilenler bu tür ayetleri tefsire ihtiyaç olmadan bilebilirler.

Kur'ân tefsirinin aslı ve esası konumunda olan Hz.Peygamber bu şekilde pek çok ayeti tefsir etmiş, fakat bunlar müstakil bir tefsir olarak hazırlanıp bu güne intikal etmiş değildir. (5) Hz.Peygamberin Kur'ân tefsiri sünnetin bütün yönlerinde ortaya çıkmıştır. O bazan sözlü tefsir yaparken, bazan bizzat uygulayarak fiili tefsir yapıyordu. Kimi zamanda ashabın söz ve davranışlarını 'takrir' ile o konudaki ayeti tefsir etmiş oluyordu. Bu uygulamaların bir kaçını bir arada yaptığı da oluyordu.(6)

- (1) İbn Teymiye, Mukaddime, 93; Kurtubi, Tefsir, I/38-39; Kasımi, Tefsir, I/191.
- (2) Bkz. Maide 5/67; Ra'd 13/30; Nahl 16/44-64.
- (3) İbn Teymiye, Mukaddime, 35-36; Süyuti, İtkan, II/174-179. Ayrıca bkz. Mukaddimetan, 191; Ahmed Emin, Febru'l-İslam, 199; Zehebi, et-Tefsir ve'l-Müfessirun, I/49-54.
- (4) Taberi, Tefsir, I/134; Zehebi, et-Tefsir ve'l-Müfessirun, I/53-54.
- (5) Sa'lebi, tefsiri el-Keşf ve'l-Beyan'ın mukaddimesinde (I/5b) kaynaklarını sayarken Hz.Peygambere ait tasnif edilmiş bir tefsirden söz eder. Bir kısmını dinlediğini diğer kısmı için musannifinden izin aldığını haber verir. Yine Yakut el-Hamevi, 'Tefsiru'n-Nebi' adlı bir eserden bahseder ki muhtevasını bilemiyoruz. (Bkz. Mu'cemü'l-Udeba, XII/259.) Suat Yıldırım da 'Peygamberimizin Kur'ân Tefsiri' adlı doktora tezinin önsözünde bu güne kadar böyle bir çalışmaya rastlamadığını iddia etmektedir.
- (6) Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Suat Yıldırım, Peygamberimizin Kur'ân Tefsiri; İstanbul, 1983, İsmail Cerrahoğlu, Kur'ân Tefsirinin doğuşu, 20-44; Remzi Na'na'a, İsrailiyat, 11 vd.

2.Sahabe Döneminde Tefsir:

Ashab Hz.Peygamberin vefatından sonra Kur'ân-ı Kerim tefsiriyle meşgul oldu. Tefsir için öncelikle Kur'ân'ın bizzat kendisine müracaat eden sahabe aynı şekilde ayetin manasını sünnet-te de aramaya çalışıyordu. Bunlardan bir cevap alamazsa ictehad ediyor ya da ilgili ayetlerde ehli kitabın vereceği bilgilere başvuruyordu.

Bu kaynaklardan ortaya çıkan sahabe tefsiri bu güne kadar müslümanlarca hep kabul görmüştür. Bunun sebebi sadece onların üstün bir lisan selikasına sahip olmaları ve arap dilinin yabancı dil ve kültürlerinin akımına uğramadığı bir dönemde yaşamaları değildir. Bu yan etki ile birlikte sahabe tefsirini önemli kılan asıl sebep, onların vahyin inişine,nüzül sebeplerine şahit olmaları,hükümlerle bunlar arasında münasebet kurmaları ve bu tefsirin, ashabin kendi şahsi bilgi ve kültürleri yanında Hz.-Peygamberden aldıkları eğitim ve kültürün derin izlerini yansıtmasıdır. Hatta bu özelliği sebebiyle sahabe tefsiri merfu haber kabul edilebilir.(1) islama gönülden bağlılıkları, Allah'a tam teslimiyetleri onları yücelten faktörlerin başında gelir.

Fakat ilim yönünden bütün sahabe eşit olmadığı için,Kur'ân anlayış ve yorumunda değişik,farklı tefsirler ortaya konulmuştur. Hz.Peygamberden işiterek, buna dayalı tefsirleri yanında, kendi ictehatlarıyla reylerine dayanarak tefsir yapan sahabe, Kur'ân'ı yine de kendilerinden sonra gelenlerden daha iyi anlamışlardır. içlerinde daha çok şöhret kazananlardan bazıları şunlardır: Ali b.Ebi Talib (40/660), Ubey b.Ka'b (19/640), Abdullah b.Mes'ud (32/652), Ebu Musa'l-Eşari (44/664), Zeyd b.Sabit (45/665), Abdullah b.Abbas (68/687), Abdullah b.ez-Zübeyr (73/692).

Sahabeden bazıları zaman zaman Kur'ân-ı Kerim hakkında kendi reyleriyle herhangi bir izaha girişmekten kaçınmışlardır. Ancak bu,tefsir konusunda onların tümünün izlediği temel prensip olmamıştır.(2) Bu davranışları da yine kendinden sonrakilere cahilce ve sırf bencil duygularla Kur'ân hakkında görüş ileri sürmede hassasiyet ve dikkat kazandırmıştır.Değilse bizzat Kur'ân ve Hz.Peygamber onlardan ehil olanlara reyle tefsir için izin

- (1) Süyuti, itkan, II/182; Zerkani, Menahil, II/13; Subhi Salih, Ulumü'l-Hadis, 209. Açıktır ki merfu kabul edilebilecek sahabe tefsiri ictehadta ait olmayan haberlerde söz konusudur.
- (2) Mesela Ebu Bekir (r), bir ayetin tefsiri sorulduğunda şöyle demektedir: "Allah'ın kitabı hakkında bilmeden bir şey söyleyecek olursam, hangi toprak beni sırtında taşır, hangi gök yüzü beni gölgelendirir." (Bkz. ibn Kesir, Tefsir, I/10; ibn Teymiye, Mukaddime, 108.)

vermiştir.(1)

Sahabe tefsirinde rey ve icthadın temel unsurlarını; lügatın vaz'ını ve esasını, arap adetlerini, Kur'ân indiği dönemde arap yarımadasında yaşayan yahudi ve hristiyan ahvalini ve nüzül sebeplerini bilmek ile anlayış ve kavrayış kudretleri ve idraklerindeki genişlik şeklinde sayabiliriz.

Bu dönemde yapılan tefsirin özelliklerini ise şöyle özetleyebiliriz:

Bu dönemde Kur'ân'ın tamamı değil, ancak O'ndan anlaşılmasında güçlük çekilen kısımlar tefsir edilmiştir.

Kur'ân tefsirinde çok az ihtilaf vardır.

Tefsirde icmali mana ile yetinilmiş, tafsilata gerek duyulmamıştır.

Anlaşılabilen lügavi manalar çok kısa lafızlarla izah edilmiştir.

Çok az hüküm çıkarılmış, aralarındaki birlik sebebiyle sonraları açıkça ortaya çıkacak 'mezhep savunuculuğu' sahabe döneminde görülmemiştir.

Tefsire dair hiç bir şey tedvin edilmemiş, tefsir, hadisin bir bölümü olarak varlığını muhafaza etmiştir. Onun için henüz tefsirin bağımsızlık kazanamadığı bu dönemde müstakil bir tefsir düşünülemez.(2)

3.Tabiun Döneminde Tefsir:

İlim ve kültür tarihinde tabiun döneminin başlamasıyla yeni bir döneme girildi. Bunlar Peygamber asrına en yakın zamanda yaşamış, sahabeyle görüşüp, onlara öğrencilik yapmış, onlardan Kur'ân ahkam ve tefsirini öğrenmişlerdir.

Artık bu dönemde Hz.Peygamber ve ashaptan intikal eden mirasa dayanarak tefsir, fıkıh ve benzeri ilimlerde büyük bir gayretin içine girilmiş, islami ilimlerde rivayetin yanı sıra yine rivayetten kaynaklanan güçlü zengin bir dirayet ve yorum dönemi

(1) Kur'ân-ı Kerim'deki düşünmeye davet eden ayetler için bkz.Bakara 2/219,242,266; Al-i İmran 3/118; Nisa 4/82; En'am 6/151; A'raf 7/176; Nahl 16/44; Sa'd 38/27; Hadid 57/17. Hz.Peygamberin İbn Abbas'a yaptığı dua da buna işarettir: "Allah'ım bunu dine derin anlayış sahibi kıl ve teveli O'na öğret." Bu hadis için bkz.Müslim, Fedailü's-Sahabe, 138; Ahmed b.Hanbel, Müsned, I/266; Meâlimü't-Tenzîl, I/28.

(2) Sahabe döneminde tefsir hakkında daha geniş bilgi için bkz.İbn Teymiye, Mukaddime, 78 vd.; Zehebi, et-Tefsir ve'l-Müfessirun, I/32 vd.; İsmail Cerrahoğlu, Tefsir Tarihi, I/69 vd.; Remzi Na'na'a, İsrailiyat, 11-16.

başlamıştı.

Bir takım özellikleri sebebiyle sözleri hüccet kabul edilen altın nesilden kimse kalmamış, talebeleri tabiun nesli, devraldıkları 'merfu' ve 'mevkuf' değerlerden yararlanarak tefsire yeni boyutlar kazandırmaya çalışmışlardır.

Bu dönemin tefsir kaynakları: Bizzat Kur'an'dan başka Hz. Peygamber ve sahabeden gelen rivayetlerdir. Ehli kitap ve onların kitaplarından alınan tefsirler ile ictihat, nazar ve istidlal yoluyla elde ettikleri bilgilerdir.

Tabiun dönemi tefsirde ihtilafların çoğalmaya başladığı bir dönemdir. Bunlar genellikle çelişki ve tezat ihtilafları değil, aksine Kur'an ayetlerinin her çağa ve her olaya bakan değişik zengin ve sosyal açılarına keşfeden, çeşitlilik arzeden ihtilaflardır.(1) Onun için rahmete, islam kültürünün gelişmesine vesile ve yardımcı olmuştur.

Gerçi ehli kitap kültürünün tefsir ilmini istila ettiği dönem bu dönemdir. Araştırılmadan, tenkid edilmeden pek çok israiliyat alınıp nakledilmiştir. Ayrıca mezhep ihtilafları da bu dönemde tefsiri etkilemeye başlamıştır.(2)

Sahabelerin gittikleri yerlere Hz. Peygamberden öğrendiklerini de beraber götürdükleri gibi tabiiler de sadece sahabe ile görüşmekle yetinmemiş, onlardan ilim alıp bu aldıklarını kendilerinden sonra gelenlere aktarmışlardır. Bunun sonucu olarak çeşitli bölgelerde tefsir okulları kurulmuştur.(3) Bölgeleri, kurucuları olan sahabe hocaları ve en meşhur tabiin öğrencileriyle bu okullar:

Okulun Adı - Kurucusu : Öğrencileri :

a. Hicaz Okulu:

a1. Mekke Okulu:

Abdullah b. Abbas (68/687) Said b. Cübeyr (95/714)
Mücahid b. Cebr (103/721)
İkrime (105/723)
Ata b. Ebi Rebah (114/732)

a2. Medine Okulu:

Übey b. Ka'b (30/650) Ebu Aliye (90/708)
Muhammed b. Ka'b (118/736)
Zeyd b. Eslem (136/753)

(1) İbn Teymiye, Mukaddime, 102; İbn Kesir, Tefsir, I/9.

(2) Zehebi, et-Tefsir ve'l-Müfessirun, I/130-131.

(3) İbn Teymiye, Mukaddime, 104; Salah Abdülfettah el-Halidi, Medhal ila Zılali'l-Kur'an, 63 vd.; Zehebi, et-Tefsir ve'l-Müfessirun, I/101.

<u>Okulun Adı - Kurucusu</u>	<u>Oğrencileri</u>
b. Irak (Kufe) Okulu: Abdullah b. Mes'ud (32/652)	Alkame (61/680) Mesruk (63/683) Mürre el-Hemedani (70/690) Esved b. Yezid (75/694) Amir eş-Şa'bi (90/708) en-Nehai (95/714) Dahhak (105/724) Hasan Basri (110/728) Katade (117/735)
c. Şam Okulu: Ebu'd-Derda (32/652) Temim ed-Dari (40/670)	Ka'bu'l-Ahbar (32/652) Abdurrahman b. Ganem (78/697) Ömer b. Abdülaziz (101/718)
d. Mısır Okulu: Abdullah b. Amr (65/684)	Mersed el-Ezdi (90/708) Yezid el-Ezdi (128/746)
e. Yemen Okulu: Muaz b. Cebel (18/639) Ebu Muse'l-Eşari (44/664)	Tavus b. Keysan (106/724) Vehb b. Münebbih (114/732)

Tabiiler döneminde tefsirin özellikleri:

Sahabe dönemine göre Kur'an'ın daha çok bölümü tefsir edilen bu dönemde de tefsir, telakki ve rivayet karakterini korudu. Ancak bu rivayet özelliği bölgelere münhasır kaldı.

Mezhep ihtilaflarının ilk nüvesi bu asırda ortaya atıldı. Mesela Katade b. Diame (117/739) kaza ve kader konusunda söz ettiği için kadercilikle itham edildi.(1)

Ashab devrine göre tefsir ihtilafları daha çoktur. Tefsire bol miktarda israiliyat girmesi de bu dönemde olmuştur. Çünkü ehli kitaptan İslama girenler bu dönemde daha çoğalmıştır. Onlar Kur'an konularında tafsilatı öğrenmeye meyledince boşlukları da Tevrat ve incilden tamamlamaya çalışıyorlardı.(2)

4. Tabiilerden Sonra Tefsir:

Hicri ikinci yüzyıla kadar tefsir, önce rivayet olarak ağızdan ağıza naklediliyor, sonra hadislerin tedvini ile hadis ilminin bir kolu durumunda hadis kitaplarında bir bab olarak varlığını sürdürüyordu.

ilk tefsir kitabının Said b. Cübeyr (95/714)'e ait olduğu(3)

(1) Zehebi et-Tefsir ve'l-Müfessirun, I/131.

(2) Tabiiler döneminde tefsir için ayrıca bkz. Remzi Na'-na'a, israiliyat, 16-18.

(3) İbn Sa'd, Tabakat, VI/179; İbn Hacer, Tezhib, VII/198.

hatta Mücahid (103/721)'in yazdığı tefsir sahifesi ile birlikte İbn Abbas'a giderek Kur'an adına sorular sorduğu ve yazdığını(1) biliyoruz. Fakat bu eserler zamanımıza kadar ulaşmamış, ancak bilhassa Ebu Cafer Muhammed b.Cerir et-Taberi(310/922)'nin Camiu l-Beyan adlı tefsiriyle bize intikal etmiştir.

Etbauttabiin dönemi, tefsir tedvin ve tasnifinin yoğunlaştığı bir çağdır.(2) Tefsire ait bütün rivayetler toplanmaya özen gösteriliyor(3), birçok tefsir telif ediliyordu.(4) Günümüze kadar ulaşan müstakil tefsirlerse bu döneme ait eserlerdir.(5)

Öte yandan yeni çıkan fikri,siyasi,dini cereyanlar devamlarını sağlayabilmek için Kur'an'a dayanmak zorunda idiler. Kendi fikirlerini temel kabul ederek onları destekleyen delil arıyorlardı. Böylece her grup kendine göre tefsir yapıyordu. İstenen türde nass bulunamıyorsa, ya te'vil ediliyor yada hadis uydu ruluyor veya israiliyat ilave ediliyordu ki bu, tefsirin iyice karışması sonucunu doğurdu. Bundan dolayı İmam Şafii (204/819) ve Ahmed b.Hanbel (241/855) gibilerin tefsire itimadı sarsıldı.(6)

Artık hicri ikinci yüzyıldan itibaren hadis toplayanlar Hz.Peygamber,ashab ve tabiine nisbet edilen rivayetleri ayrı bir babta toplamışlardır. Ali b.Ebi Talha(143/760), Şu'be b.Haccac (160/776), Süfyan es-Sevri(161/777), Veki' b.el-Cerrah(196/811), Süfyan b.Uyeyne(198/813), Yezid b.Harun(206/821) ve Abdurrezzak b.Hemnam(211/826) gibi alimlerin meydana getirdikleri sahifeler

- (1) Taberi, Tefsir, I/140. Ayrıca bkz. Süyuti, itkan, II/224-225.
- (2) Tedvin döneminde tefsir için bkz. Remzi Na'na'a, israiliyat, 18-21.
- (3) Şahata, Tarihu'l-Kur'an, 96.
- (4) Zerkeşi, Burhan, II/59.
- (5) Bugün müstakil bir tefsir olarak bize ulaşan ilk eser Mukatil b.Süleyman (150/767)'in tefsiridir. Henüz yazma halde bulunan bu kitabın Kur'an'ın baştan sona ayet ayet tefsir edildiği ilk kaynaktır. (Bkz. Şahata, Tarihu'l-Kur'an, 112.) Bu tür ilk tefsirlerden biri de Süfyan Sevri (161/777)'ye aittir. Müfessirin tefsire ihtiyaç hissettiği ayetlerin tefsir edildiği bu eserin eksik bir nüshası imtiyaz Ali Arşi tarafından Rampor'da bulunmuş ve yayınlanmıştır. Daha sonra Beyrut'ta Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye 1403/1983 de yeni bir baskısını yapmıştır. Başta imtiyaz Ali Arşi'nin hazırladığı eseri tanıtıcı güzel bir mukaddime vardır.
- (6) İmam Şafii "İbn Abbas'tan ancak bize yüz kadar tefsir rivayeti geldi." demektedir. (Bkz.Süyuti, itkan, II/189; Zerkanî, Menahil, I/485.) Ahmed b.Hanbel'in bu konudaki düşüncesini daha önce zikretmiştik.

bunun ilk örnekleridir.(1)

Hicri üçüncü yüzyıldan sonra hadisten müstakil, ayetlerin tamamının baştan sona tefsiri yapılmaya başlandı. Bu eserlerde tefsirler genelde Hz.Peygamber, ashab veya tabiun rivayetine dayandırılıyor,müfessirler kendiliğinden bir şey ilave etmiyorlardı. ibn Ebi Hatim (327/939),ibn Münzir (318/930) gibilerin eserleri bu türe örnek gösterilebilir. ibn Cerir et-Taberi (310/922) de kendisine kadar gelen görüşleri toplayan bir ansiklopedi niteliğinde bir tefsir ortaya koydu ki nakli tefsirlerin en mükemmelidir.

Bu dönemde isnada önem vermeden pek çok rivayet toplandı. Böylece mevzuat ve israiliyat tefsirlere girmiş oldu. Sağlam-çürük birbirine karıştı. Daha kötüsü sonraki dönemde gelenler bunları bütünüyle gerçekmiş gibi eserlerine aldılar.(2)

Diğer taraftan üçüncü yüzyıldan itibaren tefsirde mutezile otoritesi görülmeye başladı. Cahız(255/868), Vasıtı(316/928), Rummani(384/994), Kadı Abdülcebbar (415/1026) ve Şerif Murtaza (436/1044) bu devrin önemli şahsiyetleridir.

Dördüncü yüzyılda mutezilenin hızı kesildi.Eş'ari(324/935) ile tefsirde mutezili bakış açısı oldukça etkisini kaybetti.

Bunlardan başka bu dönemin bir özelliği de nakli tefsir yanında,yavaş yavaş akli tefsirin de gelişmeye başlamasıdır. Lügat, sarf ve nahivden yararlanılmış, fıkhi ve itikadi mezhepler arası ihtilaflar ortaya çıkmış, fırkalar doğmuş, felsefi eserler tercüme yoluyla kültür hayatına girmiştir. Tabii ki tefsir bütün bunlardan etkileniyordu ve tefsirde müfessirin ihtisası hakim durumdaydı. Dilci lisani konulara, fakih fıkhı,felsefeci kendi branşına ağırlık veriyordu. Çeşitli mezhebi tefsirler yazıldığı gibi Kur'an'da bir konuyu müstakil ele alan Mecazü'l-Kur'an, Garibü'l-Kur'an, Müşkilü'l-Kur'an gibi tefsirler yazıldı. Fakih imam Şafii(204/819) ve Ebu Bekir el-Cassas(370/981)'ın Ahkamü l-Kur'an'ı, gramerci Ebu İshak ez-Zeccac(311/923) ve el-Vahidi(468/1076)'nin İrabü'l-Kur'an'ı, Ebu Abdurrahman es-Sülemi (412/1021) ve imam Kuşeyri(465/1072)'nin tasavvufla ilgili tefsirleri bunlara örnektir. Tarihci olan müfessirde kıssalar toplanmış,tefsirinde bu konuya daha bir özen göstermiştir. Mesela Ebu İshak es-Sa'lebi(427/1035) el-Keşf ve'l-Beyan'ında bol bol

(1) Salah Abdülfettah el-Halidi, Medhal ila Zılali'l-Kur'an, 70 vd.

(2) Uydurulan bu hadislerin çoğu Sa'lebi (427/1035), Vahidi (468/1075) ve Zemahşeri (538/1143) gibi müfessirlerin tefsirlerinde yer almaktadır. Bkz. Aliyyü'l-Kari, Şerhu Nuhbetü'l-Fiker, 128; Sehavi, Fethu'l-Mugis, I/ 131; Yaşar Kandemir, Mevzu Hadisler, 58.

kıssa ve israili haber toplamıştır.

Ayrıca ikinci yüzyıldan itibaren Kur'ân tefsiriyle yakından ilgili bütün ilimlerde müstakil eserler yazılmaya başlamıştı. Vehb b.Münebbih(110/728)'in Kasasu'l-Enbiya'sı, Mukatil b. Süleyman(150/767)'in el-Vücuuh ve'n-Nezair'i, Ebu Ubeyde(210/825)nin Mecazü'l-Kur'ân'ı,Ebu Ubeyd(224/838)'in en-Nasih ve'l-Mensuh'u, ibn Kuteybe(267/880)'nin Çaribü'l-Kur'ân'ı, Vahidi (468/1076)'nin Esbab-ı Nüzül'ü ve Rağıb el-Isfahani(503/1108)'nin Müfredatı bu arada hatırlanabilir.

İşte Meâlimü't-Tenzil 433-516/1041-1122 yıllarında yaşayan bu çağın gözde alimlerinden imam Hüseyin b.Mes'ud el-Bağavi'ye ait güzel bir tefsirdir.

B i R i N C i B Ö L Ü M

M E A L i M Ü ' T - T E N Z i L ' i N Y A Z A R I

i M A M B A G A V i

Adı : Hüseyin.(1)
Baba Adı : Mes'ud.(2)
Dedesı : Muhammed.
Doğumu : Cumade'l-Ula-433/1040-Aralık.(3)
Doğum Yeri: Horasan'da Merverruz (4) ile Herat arasında
Bağ, Bağ-ı Gur yada Bağ-ı Şur.(5) Buraya nis-
betle el-Bağavi denilmiştir.(6)

- (1) Adının zikredildiği pek çok kaynaktan önemli bazıları: Yakut, Mu'cemü'l-Büldan, I/468; Esnevi, Tabakat,I/205; ibni Kadı Şühbe, Tabakat, 45a; Zehebi, S.A. Nübela, XIX/439; Tezkiratü'l-Huffaz, IV/1257; iber, II/406; ibn Hallikan, Vefayat,II/136; Davudi, Tabakat, I/161; ibn Kesir, Bidaye, XII/193; Sübki, Tabakat, IV/ 214; Süyuti, Tabakat, 38; Tezkiratü'lHuffaz, 457; Kazvini Asaru'l-Bilad, 330; ismail Paşa, Hediye'tü'l-Arifin, I/312; ibnü'l-imad, Şezerat,IV/48; Kehhale, Mu'cemü l-Müellifin,IV/61; Taşköprizade, Miftahu's-Seade, II/ 102; Zirikli, el-A'lam,II/284; Encyclopedie de l'islam I/573.
- (2) Zirikli, el-A'lam'ında (II/284) ve Şuayb el-Arnayud Siyeru A'lamî'n-Nübela tahkikinde (XIX/439) Süyuti'nin bu isme Muhammed dede adına da Mes'ud dediğini zikrederler ki bu apaçık bir yanılıdır. Çünkü Süyuti, Tabakatü'l-Huffaz 457 ve Tabakatü'l-Müfessirin 38 de imam Bağavi'nin babasının Mes'ud dedesinin Muhammed olduğunu kaydeder.
- (3) Yakut Mu'cemü'l-Büldan,I/468.Zirikli el-A'lam'ında(II/ 284) doğum tarihini 436/1044 olarak verir. Diğer kaynaklarda bir açıklık yoktur. Yalnız vefatında yaşının yetmiş küsür (bkz.Zehebi, S.A.Nübela, XIX/442), seksen küsür (bkz. Zehebi, Tezkiratü'l-Huffaz, IV/1258) hatta doksan küsür (bkz.Sübki, Tabakat, IV/214) olduğu ifade edildiğinden doğum tarihinde de sathi bir ihtilaf olmaktadır.
- (4) Bu şehir diğer büyük Merv şehrinde ayrıdır. Burada yetişen alimler Merverruzi veya Mervezi diye meşhurdur. (Bkz. Yakut, Mu'cemü'l-Büldan, V/112.)
- (5) Yakut, Mu'cemü'l-Büldan, I/468; ibn Hallikan, Vefayat, II/136; ibnü'l-imad, Şezerat, IV/48; Şah Veliyyullah, Büstanü'l-Muhaddisin, 104; Le Strange, Büldanü'l-Hilafeti's-Şarkiyye, 455; Şemseddin Sami, Kamusu'l-A'lam,II/ 1330; Zirikli, el-A'lam,II/284. Taşköprizade Bağşur'un valilik, Bağ'ın buraya bağlı bir şehir olduğunu kaydeder. (Bkz. Miftahu's-Seade, II/102.) Yakut ise, Bağşur'u şöyle tanıtır: "Herat ile Merverruz arasında bir şehir. Suları kuyudan sağlanır. Ekinleri yağmurla sulanır. Ağaçlık bir bölge değildir. Oraya Bağ da denir. 616/1219 aylarında gördüm, tahribat ortadaydı. Bu şehre nisbet edilen bir çok alim vardır."
- (6) Kıyas dışı şazz bir nisbettir.

Künyesi : Ebu Muhammed.
Lakabları : Muhyi's-Sünne (1), el-Ferra (2), Şeyhülislam, Şeyhulimam, Ruknüddin, Muhyiddin, Zahiruddin, Rüknüddevle, Bahr, Kamiulbid'a.(3)
Vefatı : Şevval-516/1122 Aralık.(4)

- (1) imam Bağavi Şerhu's-Sünne'yi yazdıktan sonra Hz.Peygamberi rüyasında görmüş ve Hz.Peygamber O'na: "Hadislerimi şerhetmekle sünnetimi ihya ettin." demiştir. O günden sonra adından çok bu lakapla anılmıştır. (Bkz. Aliyyü'l-Kari, Mirkat, I/10; Taşköprizade, Miftahu's-Seade, II/102.)
- (2) el-Ferra (Kürkcü) olan kendisi mi, yoksa babası mı olduğu ihtilaflıdır. Kaynaklardan kimisi el-Ferra lakabı kullanırken, bazıları ibnü'l-Ferra demektedir. Buna göre hatta dedesi Muhammed'in babası bile kürkcü olduğu anlaşılabilir: Hüseyin b.Mes'ud b.Muhammed b.el-Ferra. (Bkz. Zehebi, Tezkiratü'l-Huffaz, IV/1257; ibn Hallikan, Vefeyat, I/402; ibn Tağriberdi, en-Nücümü'z-Zahira, IV/224; ibnü'l-imad, Şezerat, IV/49.)
- (3) Zehebi, S.A.Nübela, XIX/439; Sübki, Tabakat, IV/214; ibn Hallikan, Vefeyat, II/136; Süyuti, Tabakat, 38; Davudi, Tabakat, I/161; Aliyyü'l-Kari, Mirkat, I/3; ibnü'l-imad, Şezerat, IV/49; Ebu Şehbe, israiliyat, 127; Brockelmann, İA. Bağavi md. II/449.
- (4) Yakut, Mu'cemü'l-Büldan, I/468; Esnevi, Tabakat, I/206; Zehebi, S.A.Nübela, XIX/442; Tezkiratü'l-Huffaz, IV/1258; Sübki, Tabakat, IV/216; Davudi, Tabakat, I/162; Katip Çelebi; Keşfü'z-Zünun, II/1698. Fakat ibn Hallikan vefat tarihinin 510/1116 olduğunu söylerken şunları ilave eder: "Şeyh Hafız Zekiyüddin Abdülazim el-Münziri'nin el-Fevaidü's-Seferiye adlı kitabında O'nun vefat tarihini 516/1122 olarak gördüm. Vallahü a'lem." (Bkz. Vefeyat, II/136.) Aynı şekilde ibn Kesir, 510/1116 yılı olaylarını anlatırken imam Bağavi nin de vefatını sayarak "516/1122 yılında vefat ettiğini söyleyenler de vardır." demektedir. (Bkz.el-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer, II/240.) Halbuki ibn Kesir Bidaye'de (XII/193) vefat tarihini 516/1122 olarak gösterir, 510/1116 denildiğini söyler. Zehebi, el-Müştebeh, 86 da ve ibn Tağriberdi en-Nücümü'z-Zahira V/223 de bu raka mı 515/1121 olarak verirler. Muhammed Hüseyin ez-Zehebi ise vefat tarihinin 510/1116 olduğunu ve -hiç bir dayanağı olmadan Katip Çelebi'nin 516/1122 olan ifadesinin yanlış olduğunu söyler. (Bkz. et-Tefsir ve'l-Müfessirun, I/235.) Öte yandan Muhammed Ferid Vecdi 516/1122 vefatlı Mesabihu's-Sünne yazarı "Ebu Muhammed Hüseyin el-Bağavi" ile Meâlimü't-Tenzil yazarı "el-Ferra diye bilinen şafii alim"i ayrı şahıslar zannetmiş ve ikincisinin vefat tarihini 510/1116 göstermiştir. (Bkz.Dairatü'l-Mearifi'l-Karni'r-Rabi'Aşar, II/277).

Vefat Yeri: Merverruz. Buna göre 83 yaşında vefat eden imam Bağavi, Talikan (1) mezarlığında hocası Kadı Huseyin'in yanına defnedilmiştir.(2)

- (1) Talikan: Belh ile Merverruz arasında, Merverruz'a Uç günlük mesafede bir şehirdir. (Bkz. Yakut, Mu'cemü'l-büldan, IV/6.)
- (2) Bütün kaynaklardaki ittifakla verilen bu bilgilere karşın imam Bağavi'nin Konya'da medfun olduğu da iddia edilmektedir. (Bkz. Mehmet Önder, Mevlana Şehri Konya, 120; İbrahim Hakkı Konyalı, Konya Tarihi, 27.) Buna sebep; bu gün Sadreddin Konevi türbesindeki bir mezar taşı ve şimdi (1990) yerinde Konya İl Müdürlüğü lojmanını bulunan, Sadreddin Konevi türbesine doğudan giren sokağın sol başında yer alan ve 1943 yıllarında henüz ayakta olan kerpiç, sade, ahşap bir mescid veya tekke ile bir vakitler bunun yanında olduğu anlaşılan çeşme-dir. Veli Sabri Uyar (1954)'ın özel notlarından öğrendiğimiz kadarıyla (bu özel notları sayın hocam Hasan Özönder'den aldım.)

عمر هذا المسجد المبارك العبد
الضعيف الراجي الى رحمة
الله تعالى ..... بن مسعود البغوي
في التاريخ جهادي الاولى سنة ثلث عشر وسمائة

şeklindeki taş kitabe imam Bağavi tekkesi kapısı üzerinden, yanı başındaki çeşmenin tamiri sırasında çeşmeye nakledilmiştir. Demek ki aslı mescid olan bu yapı, zamanla tekke haline gelmiştir. İbrahim Hakkı Konyalı ise sandukasında hiç bir kitabenin bulunmadığı bu tekke hakkında şu bilgileri verir: "1193/1779 da Konya'ya gelen Edib b. Mehmed Derviş, Nehcetü'l-Menazil'inde, Tumar-ı Silsile-i Beni Adem (456/1063) de Konya'da ünlü ziyaretler arasında Bağavi'nin kabrini de zikreder." Hayatı hakkında bilgi veren hiç bir kaynakta O'nun Horasan'dan batıya hatta Bağdat'a bile geçmediği kayıtlı olduğuna göre, bu kabrin imam Bağavi'ye izafeten makam olarak yapıldığını (Ashab-ı Kehf, Veysel Karani, Yunus Emre'ye ait makamlarda olduğu gibi) kabul etmek zorundayız. Zaten mezar taşı kitabesi buna açıkça delalet etmektedir:

Bu makam
Ulemadan imam
Bağavi'nin olup
H.516 da vefat
Etmıştır. Allah
Rahmet eylesin.

AİLESİ:

Ailesi hakkında bilgimiz yok denecek kadar azdır. Buna sebep-yaşadığı dönem hakkında verdiğimiz bilgiler hatırlanarak-kendi zamanında, çevresinde aynı düzeyde pek çok ailenin varolmasını söyleyebiliriz. Yani Bağavi ailesi olarak Hüseyin b. Mes'ud'dan önce ayrıcalığı, üstünlüğü olmayan bu aile tarihe geçmemiştir diyebiliriz.

Bununla birlikte ailede kürkcülük yapılmaktadır. Kürk yapıp satan babası Bağavi'yi bizzat kendisi besleyip büyütmüş ve ilk terbiyesini vermiştir.(1)

Kaynakların ifadesinden imam'ın fakir bir ailede büyüdüğü anlaşılmaktadır. Hasan adında bir kardeşi vardı. Sübki'ye göre bu küçük kardeş 438/1046 da doğmuş ve ağabeyi Hüseyin O'nu büyütmüş yetiştirmiş hatta O'na hocalık yapmış, fıkıh öğretmiştir.(2) Buna göre Bağavi'nin genç yaşta babasının öldüğünü, kardeşinin hatta varsa diğer aile fertlerinin-kendi sorumluluğuna girdiğini anlıyoruz.

imam Bağavi evlenmiş ve hanımı kendisinden önce vefat etmiştir.(3) Çocukları konusunda hiç bir bilgimiz yoktur.

SEYAHATLARI:

ilk tahsilini Bağşur'da yapan Bağavi hemen her alimin hayatında karşılaştığımız gibi ilim öğrenmek için yolculuklar yapmıştır.

Bir hadis duymak, öğrenmek yada ilmi bir mesele münakaşa edip almak adına alimlerin uzun mesafeler katettikleri, yolculuk yaptıkları bilinen bir gerçektir.(4)

İslam aleminin çeşitli bölgelerindeki büyük şehirler aynı zamanda ilim ve irfan merkezleri durumunda idi. Onun için ilim ehli bu şehirler arasında seyahat yapıyorlardı.

Aynı sebepten imam Bağavi de 460/1067 yılında yirmiyedi

(1) Zehebi, S.A.Nübela, XIX/440; Sübki, Tabakat, IV/414; Yakut, Mu'cemü'l-Büldan, I/468.

(2) Zehebi, S.A.Nübela, XIX/442; Sübki, Tabakat, IV/214. Kardeşi Hasan b. Mes'ud da ilim ehli'dir. Fakat ilim ve ulema arasında mertebesi müellifimizden daha aşağı kademedir.

(3) İbn Hallikan, Vefeyat, II/136.

(4) Daha geniş bilgi için bkz. Nureddin İtr, er-Rihle fi Talebi'l-Hadis (muk.), 16.

yaşlarında iken (1) ilim ve irfanını genişletmek üzere Kur'an'ı hifzetmiş ve arap lügatını öğrenmiş olarak doğduğu, çocukluk ve gençliğini geçirdiği Bağsur'u terketti.(2) ilim talep ve tahsil niyetiyle Merverruz'a geldi. Orada kendi çağının en büyük hocası Hüseyin b.Muhammed el-Mervezi (462/1069) ile karşılaştı ve O'na öğrencilik yaptı. Yanından hiç ayrılmadı. Fıkıh okudu,böylece safii mezhebini de O'ndan öğrendi.(3)

Daha sonra ilim yolculuklarına devam etti. Baştan başa bütün Horasan'ı dolaştı.(4) Meşhur alimlerden arap lügatının inceliklerini, Kur'an ve sünnet ilimlerini öğrendi.

Gerçi O'nun yolculukları hernekadar etrafa yayılsa da yine de aynı bölgede sınırlı kalmıştır.Mesela Abbasi başkenti Bağdat'a gitmemiştir. Sübki bu konuda şöyle der: "Bağdat'a gitmemiştir. Şayet gitseydi biyografisi uzar giderdi."(5) Brockelmann ise O'nun Merv'i ikinci vatan olarak kabul ettiğini ve oradan hiç ayrılmadığını yazar.(6)

Bu arada imam Bağavi'nin haccı edaya fırsat bulamadığını da ifade edelim.(7) Belki o zaman hayatı daha farklı, ilim ve irfanı daha değişik, değeri daha büyük olacaktı.

Buna göre, ibn Tağriberdi "Pek çok memleketler gezdi" dese de O fazla gezmemiş ve fakat bununla birlikte yine de bu gezip dolaştığı yerlerde zamanının meşhur hocalarından kiraat ilmi,selef müfessirlerinin tefsirleri, megazi, tarih, fıkıh ve hadis okumuştur.(8) Kendisi yeterince ilim sahibi olunca da ders okutmaya başlamış(9), Horasan'ın çeşitli bölgelerinden gelen talebelerine hadis rivayet etmiş(10) öğrendiği ilimleri aktarmış(11), Merverruz'a yerleşmiş ve ilmini bu ikinci vatanında öğrenmiş,öğretmiştir. Eserlerini de bu arada yazdığı tabii bir neticedir.(12)

- (1) Zehebi, S.A.Nübela, XIX/440.
- (2) Davudi, Tabakat, I/161.
- (3) Zehebi, S.A.Nübela, XIX/440; Sübki, Tabakat, IV/215; Davudi, Tabakat, I/161; ibnü'l-ımad, Şezerat, IV/49.
- (4) ibn Tağriberdi, Nücümü'z-Zahira, V/223.
- (5) Sübki, Tabakat, IV/215.
- (6) Brockelmann, İA. Bağavi md. II/449.
- (7) Zehebi, S.A.Nübela, XIX/442. Ayrıca bkz. Davudi, Tabakat, I/161; Süyuti, Tabakat, 38.
- (8) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/30.
- (9) ibn Kesir, Bidaye, XII/193.
- (10) Sergis, Mu'cemü Matbuatü'l-Arabiyye, I/573.
- (11) Sübki, Tabakat, IV/258-259.
- (12) ibn Tağriberdi, Nücümü'z-Zahira, V/223; ibnü'l-ımad, Şezerat, IV/49.

HOCALARI :

Yukarda kısaca belirttiğimiz gibi imam Bağavi Horasan'da pek çok alimden ilim almış, özellikle kıraat, hadis, tefsir ve fıkh öğrenmiştir. Hayatı hakkında bilgi bulabildiğimiz biyografi eserlerinden ve tefsirimiz Meâlimü't-Tenzîl'den öğrenebildiğimiz kadarıyla hocaları (şeyhleri)nin isimlerini şöyle sıralayabiliriz:

- 1.Ebu Muhammed Abdullah b.Abdussamed b.Musa el-Cüzcani.(1)
- 2.Ebu Said Abdullah b.Ahmed b.Muhammed et-Tahiri.(2)
- 3.Ebu'l-Kasım Abdullah b.Ali el-Kürkanci.(3)
- 4.Ebu'l-Kasım Abdullah b.Muhammed el-Hanefi.(4)
- 5.Abdurrahman b.Ebu Bekir el-Kaffal.(5)
- 6.Ebu'l-Kasım Abdurrahman b.Muhammed b.Ahmed el-Furan el-Mervezi (461/1068).(6)
- 7.Ebu'l-Hasen Abdurrahman b.Muhammed b.Muzaffer ed-Davudi el-Buşenci (467/1074).(7)
- 8.Ebu Türeb Abdülbaki b.Yusuf b.Ali b.Salih el-Meraği (492/1098).(8)
- 9.Ebu'l-Kasım Abdülkerim b.Abdülmelik b.Talha en-Neysaburi el-Kuşeyri (465/1072).(9)
- 10.Ebu Mansur Abdülmelik.(10)
- 11.Ebu Ömer Abdülvahid b.Ahmed b.Ebu'l-Kasım b.Muhammed el-Melihi el-Herevi (463/1071).(11)
- 12.Abdülvehhab b.Muhammed el-Hatıb.(12)
- 13.Abdülvehhab b.Muhammed el-Kisai.(13)
- 14.Ahmed b.Abdullah es-Salihi.(14)

- (1) Bkz.Meâlimü't-Tenzîl, III/115,129.
- (2) Bkz.Meâlimü't-Tenzîl, II/194; Şerhu's-Sünne,I/233,265; ibn Makula, ikmal, V/283-284.
- (3) Bkz.Meâlimü't-Tenzîl, II/87.
- (4) Bkz.Meâlimü't-Tenzîl, II/14-15.
- (5) Bkz.Meâlimü't-Tenzîl, IV/85.
- (6) Bkz.Meâlimü't-Tenzîl, II/63; ibnü'l-Esir,Lübab,II/444; Sübki, Tabakat, III/223-227.
- (7) Bkz.Meâlimü't-Tenzîl, III/197; IV/182; Sübki, Tabakat, III/228-229; Zehebi, iber, III/264; ibnü'l-Esir,Lübab, I/487; ibn Tağriberdi, en-Nücümü'z-Zahira, V/99.
- (8) Bkz. Şerhu's-Sünne, I/118; ibnü'l-Esir, Lübab,III/110.
- (9) Bkz.Meâlimü't-Tenzîl, IV/512; Sübki, Tabakat, III/244-246; Taşköprizade, Miftahu's-Seade, II/107-108; Süleyman Uludağ, Kuşeyri Risalesi(muk.), 11 vd.
- (10) Bkz.Meâlimü't-Tenzîl, IV/207.
- (11) Bkz.Meâlimü't-Tenzîl, IV/7; ibnü'l-Esir, Lübab, III/256; Katip Çelebi, Keşfü'z-Zünun, I/931; II/1204; Zirikli el-A'lam, IV/323.
- (12) Bkz.Meâlimü't-Tenzîl, IV/179.
- (13) Bkz.Meâlimü't-Tenzîl, I/177.
- (14) Bkz.Meâlimü't-Tenzîl, II/359.

- 15.Ebu Said Ahmed b.Abdullah ez-Zahiri.(1)
- 16.Ebu'l-Hasen Ahmed b.Abdurrahman el-Kettani.(2)
- 17.Ebu Salih Ahmed b.Abdülmelik b.Ali b.Ahmed el-Müezzin en-Neysaburi (470/1077).(3)
- 18.Ebu Bekir Ahmed b.Ebu Nasr el-Kufani (464/1071).(4)
- 19.Ebu Said Ahmed b.Muhammed el-Harizmi eş-Şüreyhi.(5)
- 20.Ebu Cafer Ahmed b.Metteveyh el-Mervezi (464/1071).(6)
- 21.Ebu Said Ahmed b.Muhammed el-Hatib el-Humeydi.(7)
- 22.Ebu Hamid Ahmed b.Muhammed eş-Şücai (482/1089).(8)
- 23.Ebu'l-Hasen Ali b.Hüseyin b.Hasen.(9)
- 24.Ebu'l-Hasen Ali b.Yusuf el-Cüveyni (463/1070).(10)
- 25.Ebu Said Bekir b.Muhammed el-Bestami.(11)
- 26.Ebu Bekir b.Muhammed b.Abdullah el-Hallal.(12)
- 27.Ebu'l-Hasen es-Serahsi.(13)
- 28.Ebu Ali Hassan b.Said b.Hasen el-Mahzumi el-Meni'i el-Mervezi (463/1070).(14)
- 29.Ebu Ali el-Kadi Hüseyin b.Muhammed b.Ahmed el-Mervezi (462/1070).(15)
- 30.ismail b.Abdülkadir el-Cürcani.(16)
- 31.Ebu Bekir Muhammed b.Abdullah b.Ebu't-Tevbe.(17)
- 32.Ebu Cafer Muhammed b.Abdullah Muallimü't-Tusi.(18)
- 33.Ebu Amr Muhammed b.Abdurrahman en-Nesevi.(19)
- 34.Ebu Mansur Muhammed b.Abdülmelik es-Serahsi.(20)

- (1) Bkz.Meâlimü't-Tenzîl, II/321.
- (2) Bkz.Meâlimü't-Tenzîl, I/42.
- (3) Bkz.Meâlimü't-Tenzîl, III/49; Şerhu's-Sünne, I/87; Sa-fedi, Vafi, VII/156-157; ibnü'l-imad, Şezerat,III/335.
- (4) Bkz.Meâlimü't-Tenzîl, I/154; IV/187.
- (5) Bkz.Meâlimü't-Tenzîl, I/28; III/57; Zehebi, Müştebeh, I/355; ibn Ma'kula, ikmal, V/121-122.
- (6) ibnü'l-Esir, Lübab, III/163.
- (7) Bkz.Meâlimü't-Tenzîl, II/16.
- (8) Bkz.Meâlimü't-Tenzîl, IV/206; Sübki, Tabakat, III/33; ibnü'l-Esir, Lübab, II/186.
- (9) Zehebi, S.A.Nübelâ, XIX/440; Tezkiratü'l-Huffaz, IV/1257; Sübki, Tabakat, IV/214; Davudi, Tabakat, I/161.
- (10) Bkz.Meâlimü't-Tenzîl, IV/534; Şerhu's-Sünne,I/123,151; Sübki, Tabakat, IV/7; ibnü'l-Esir, Lübab, I/315; Keh-hale, Mu'cemü'l-Müellifin, VII/166.
- (11) Bkz.Meâlimü't-Tenzîl, III/65.
- (12) Bkz.Meâlimü't-Tenzîl, III/281.
- (13) Bkz.Meâlimü't-Tenzîl, III/542.
- (14) Bkz.Meâlimü't-Tenzîl, III/69; Sübki, Tabakat, IV/299; ibn Kesir, Bidaye, XII/13; ibnü'l-Esir, Lübab,III/265; ibnü'l-imad, Şezerat, III/313.
- (15) Bkz.Meâlimü't-Tenzîl,I/34,154; Şerhu's-Sünne,I/253,275 Sübki, Tabakat, III/155; ibn Hallikan, Vefeyat, I/400.
- (16) Bkz.Meâlimü't-Tenzîl, II/235.
- (17) Bkz.Meâlimü't-Tenzîl, II/169.
- (18) Şuayb el-Arnâvut, Şerhu's-Sünne (muk.), I/24.
- (19) Bkz.Meâlimü't-Tenzîl, III/542.
- (20) Bkz.Meâlimü't-Tenzîl, III/57.

- 35.Ebu Bekir b.el-Heyssem olarak da tanınan Ebu Bekir Muhammed b.Abdüssamed er-Rani et-Türabi (463/1070).(1)
- 36.Ebu Muzaffer Muhammed b.Ahmed et-Temimi.(2)
- 37.Ebu Nasr Muhammed b.Ahmed b.Ali el-Mervezi el-Kürkanci (480/1087).(3)
- 38.Ebu Bekir Muhammed b.Ahmed b.Ali ez-Zarki.(4)
- 39.Ebu Tahir Muhammed b.Ali b.Büveyhizzerrad.(5)
- 40.Ebu Abdullah Muhammed b.Fadl b.Cafer el-Haraki.(6)
- 41.Ebu Nasr Muhammed b.Hasen b.Ali b.Ahmed el-Kazzaz.(7)
- 42.Ebu Abdullah Muhammed b.Hasen b.Hüseyin el-Mervezi (473/1081).(8)
- 43.Ebu'l-Hasen Muhammed b.Muhammed b.Said eş-Şirazi.(9)
- 44.Ebu Tahir Mutahher b.Ali b.Ubeydullah el-Farisi.(10)
- 45.Ebu'l-Ferec Muzaffer b.ismail et-Temimi.(11)
- 46.Ebu'l-Feth Nasr b.Hüseyin.(12)
- 47.Osman b.Muhammed b.Muhammed (456/1063).(13)
- 48.Ebu Tahir Ömer b.Abdülaziz b.Ahmed b.Yusuf el-Mervezi el-Faşani (463/1070).(14)
- 49.Ebu Hüseyin Tahir b.Hüseyin et-Tusi.(15)
- 50.Ebu Tayyib Tahir b.Muhammed b.Ala el-Bağavi.(16)
- 51.Ebu'l-Kasım Yahya b.Ali el-Küşmehini.(17)
- 52.Ebu Bekir Yakub b.Ahmed b.Muhammed b.Ali es-Sayrafi en-Neysaburi (466/1073).(18)
- 53.Ebu'l-Fadl Ziyad b.Muhammed b.Ziyad el-Hanefi.(19)

- (1) Bkz.Meâlimü't-Tenzîl, I/34-35; II/142; IV/83,217; Şerhu's-Sünne, I/285,290; Zehebi, Müştebeh, I/54; ibnü'l-Esir, Lübab, I/210; ibn Makula, ikmal, I/534.
- (2) Bkz.Meâlimü't-Tenzîl, III/520.
- (3) Bkz.Meâlimü't-Tenzîl, I/30; ibnü'l-Cezeri, Gayetü'n-Nihaye, II/72; ibn Kesir, Bidaye, XII/138.
- (4) Bkz.Meâlimü't-Tenzîl, IV/103.
- (5) Yusuf Maraşlı, Mesabihu's-Sünne (muk.),I/40; Şuayb el-Arnaut, Şerhu's-Sünne (muk.), I/24.
- (6) Bkz.Meâlimü't-Tenzîl, IV/306.
- (7) ibnü'l-Esir, Lübab, I/287.
- (8) Bkz.Meâlimü't-Tenzîl,I/29,153; Sübki, Tabakat, III/51.
- (9) Bkz.Meâlimü't-Tenzîl, I/39; Zehebi, Müştebeh, II/404; Tezkiratü'l-Huffaz, IV/1258.
- (10) Bkz.Meâlimü't-Tenzîl, IV/176.
- (11) Bkz.Meâlimü't-Tenzîl, III/34.
- (12) Bkz.Meâlimü't-Tenzîl, IV/207.
- (13) Zehebi, Müştebeh, II/494.
- (14) Zehebi, Müştebeh, II/494; Sübki, Tabakat, IV/8.
- (15) Bkz.Meâlimü't-Tenzîl, IV/227.
- (16) Bkz.Meâlimü't-Tenzîl, IV/207.
- (17) Bkz.Meâlimü't-Tenzîl, III/542.
- (18) Bkz.Meâlimü't-Tenzîl, II/217; Şerhu's-Sünne, I/141; ibnü'l-İmad, Şezerat, II/325.
- (19) Bkz.Meâlimü't-Tenzîl, II/145.

Görüldüğü gibi imam Bağavi çağının hemen bütün alimlerinden ders almıştır. Bunlardan özellikle Ebu Ali Hüseyin b. Muhammed el-Mervezi'den fıkıh, Ebu Abdullah Muhammed b. Hasen b. Hüseyin el-Mervezi ve Ebu Said Ahmed b. İbrahim eş-Şüreyhi'den tefsir, Ebu Nasr Muhammed b. Ahmed b. Ali el-Kürkancı'den kıraat öğrenmiştir.

Kendilerinden Hadis aldığı hocalarını ve bu hadisleri rivayet eden ricali senetleriyle birlikte tefsirinde zikretmiştir.

Bütün bu ilim ve marifet sahibi hocaları, O'nun muhaddis, müfessir ve fakih olarak şahsiyetini oluşumunda büyük katkıları olmuştur.

ÖĞRENCİLERİ:

İmam Bağavi tasnif ve telif çalışmaları yanında, öğrenci yetiştirmeye de zaman ayırmıştır. Özellikle Merverruz'da pek çok talebe yetiştirmiştir. Bazıları:

1. Ebu Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Muzaffer b. Ali el-Haciri el-Bağavi. (1)
2. Ebu Muhammed Abdurrahman b. Abdullah b. Abdurrahman el-Leysi en-Nihi (548/1153). (2)
3. Abdurrahman b. Ali b. Ebu'l-Abbas b. Ali b. Hüseyin b. Muvaffak en-Naimi (542/1147). (3)
4. Abdurrahman b. Muhammed b. Muhammed b. İbrahim b. Musa el-Farisi es-Serahsi (555/1160). (4)
5. Ebu Nuaym Abdurrahman b. Ömer b. Asfar el-Bamenci. (5)
6. Ebu'l-Ğanaim Esad b. Ahmed b. Yusuf el-Hatıb el-Bamenci (548/1153). (6)
7. Ebu Ali Hasan b. Mesud el-Ferra el-Bağavi (529/1134). (7)
8. Ebu Abdullah Mahmud b. Davud b. Ridvan el-Eylaki (539/1144). (8)
9. Ebu Muhammed Muzhiruddin Mahmud b. Muhammed b. Abbas b. Aslan el-Harizmi el-Abbasi (568/1172). (9)
10. Ebu'l-Mehasin Mehdi b. Hibetullah b. Mehdi el-Halili (541/1146). (10)

(1) Sübki, Tabakat, IV/237.

(2) Yakut, Mu'cemü'l-Büldan, IV/871; Sübki, Tabakat, IV/245; İbnü'l-Esir, Lübab, III/342; İbnü'l-İmad, Şezerat, IV/148.

(3) Sübki, Tabakat, IV/246.

(4) Sübki, Tabakat, IV/248.

(5) Sübki, Tabakat, IV/258.

(6) Sübki, Tabakat, IV/197.

(7) Zehebi, S.A. Nübela, XIX/440; Sübki, Tabakat, IV/212. (İmam Bağavi'nin Kardeşi)

(8) Sübki, Tabakat, IV/69.

(9) Sübki, Tabakat, IV/305-306.

(10) Sübki, Tabakat, IV/317.

- 11.Ebu Bekir Melikdar b.Ali b.Ebu Amr el-Amraki (535/1140).
(1)
- 12.Ebu'l-Feth Mesud b.Ahmed b.Yusuf el-Bamenci (540/1145).
(2)
- 13.Ebu Mansur Mecdüddin Muhammed b.Esad b.Muhammed b.Hüse-
yin b.Kasım el-Attari et-Tusi (573/1177).(3)
- 14.Muhammed b.Hüseyin b.Ali b.Yakub el-Mervezi ez-Zağuli
(559/1163).(4)
- 15.Ebu'l-Futuh Muhammed b.Muhammed b.Ali et-Tai el-Hemedani
(555/1160).(5)
- 16.Ebu Abdullah Muhammed b.Ömer b.Muhammed eş-Şaşi (556/
1160).(6)
- 17.Ebu'l-Mukatil imadüddin Musavvir b.Fezzekuh ed-Deylemi
el-Yezdi (546/1151).(7)
- 18.Ebu Muhammed Muvaffak b.Ali b.Muhammed b.Sabit b.Ahmed
el-Haraki es-Sabiti (540/1145).(8)
- 19.Ebu Amr Osman b.Muhammed b.Muhammed el-Kaşani (566/1170)
(9)
- 20.Ebu'l-Kasım Ziyaüddin Ömer b.Hüseyin b.Hasan er-Razi Ha-
tibü'r-Rey (559/1163).(10)

Bundan da anlaşılıyor ki çeşitli bölgelerden ilim öğrenmek için birçok kişi imam Bağavi'ye gelmiş, O'ndan Hz.Peygamberin sünnetini ve islam fıkhını öğrenmişlerdir.

Bu talebelerinden başka bazı alimlerde O'nun ders halkası-
na katılır,teberrüken dersinde hazır bulunurlardı. Mesela imam
Fahrüddin er-Razi (606/1209)'nin üstadı imam Ebu Talib Abdülke-
rim b.Ali b.Ebu Talib (522/1128) bunlardan biridir.(11)

- (1) Sübki, Tabakat, IV/311.
- (2) Sübki, Tabakat, IV/309.
- (3) Bu öğrencisi, kendisinden okuduğu Meâlimü't-Tenzîl ve Şerhu's-Sünne'yi bize rivayet etmiştir. Bkz. Zehebi, Tezkiratü'l-Huffaz, IV/1333; Sübki, Tabakat, IV/66; ibn Hallikan, Vefeyat, III/373; ibn Kesir, Bidaye, XII/299; ibnü'l-imad, Şezerat, IV/240.
- (4) Zehebi, Tezkiratü'l-Huffaz, IV/1336; Sübki, Tabakat, IV/67; Safedi, Vafi, II/373; ibnü'l-imad, Şezerat, IV/87.
- (5) Zehebi, Tezkiratü'l-Huffaz, IV/1254; Sübki, Tabakat, IV/101; Safedi, Vafi, I/144; ibnü'l-imad, Şezerat, IV/175.
- (6) Sübki, Tabakat, IV/92; Sem'ani, Tahbir, II/175.
- (7) Sübki, Tabakat, IV/300.
- (8) Sübki, Tabakat, IV/37; Sem'ani, Tahbir, II/323.
- (9) Sem'ani, Tahbir, II/259.
- (10) Sübki, Tabakat, IV/265; Süyuti, Tabakat, 100; Ömer Nahuhi Bilmen, Büyük Tefsir Tarihi, II/488; Muhsin Abdülhamit, Razi Müfessiran, 96.
- (11) Sübki, Tabakat, IV/266.

ESERLERİ:

imam Bağavi'nin ilmi yönünü bize aktaran kitapları yüzyıllar geçmesine rağmen ilim dünyasında özel değerini koruyabilmektedir.

O tefsir ve fıkhıtan daha çok hadise önem vermiş ve bu konuda şöhrete kavuşmuş, hadisciler arasında belli bir statü kazanmış ve bundan dolayı da Muhyissünne denilmiştir. Fakat hadisi tefsir ve fıkhıtan ayırmadığı bunlarda da hadise geniş yer verdiği yani tefsir ve fıkhını hadisciliği üzerine bina ettiği bir gerçektir.

Eserlerinden bazıları daha bir tanınmış, yayılmış, kimileri ise üzerinde durulmamış, unutulmuş hatta kaybolmuştur. Bugün sadece adını bulabildiğimiz eserleri yanında bazı eserleri yazma, bazıları da matbu haldedir.

Özellikle birkaç eserinde kazandığı şöhreti ve yayılmayı O'nun hüsnü niyetine, hulusi kalbine ve samimiyetine bağlamak yerinde olur.(1)

I. Tefsirle ilgili eseri:

Meâlimü't-Tenzîl: "

معالم التنزيل".(2)

II. Kıraatla ilgili eseri:

el-Kifaye fi'l-Kıraa: "

Bu eser günümüze intikal etmemiştir.(3)

الكفاية في القراءة".

III. Hadisle ilgili eserleri:

1. el-Cem'u Beyne's-Sahihayn: "

الجمع بين الصحيحين".

Adından anlaşıldığı kadarıyla Buhari ve Müslim Sahihlerini toplayan bu eser de elimize ulaşmamıştır.(4)

(1) Bkz. Süyuti, Tabakat, 38; Kettani, Risaletü'l-Müstadrafe, 42.

(2) Konumuzun temeli olan bu tefsir kitabından bu araştırmamızın ikinci ve üçüncü bölümlerinde detaylı olarak bahsedilecektir. Bir çok kaynakta adını rahatlıkla bulabiliriz. Örnek olarak bkz. Zehebi, S.A.Nübela, XIX/439; ibn Hallikan, Vefeyat, II/136; Katip Çelebi, Keşfü'z-Zünun, II/1726. Fakat Kettani büyük bir yanılğı ile bu eseri Abdullah b. Muhammed el-Bağavi'ye ait göstermiştir. (Bkz. Risaltü'l-Müstadrafe, 78.)

(3) Bkz. Katip Çelebi, Keşfü'z-Zünun, II/1499; ismail Paşa, Hediyyetü'l-Arifin, I/312.

(4) Bkz. Zehebi, S.A.Nübela, XIX/440; ibn Kesir, Bidaye, XII/193, Muhtasar, II/229; ibn Hallikan, Vefeyat, II/136; Süyuti, Tabakat, 38; Davudi, Tabakat, I/161; Katip Çelebi, Keşfü'z-Zünun, I/599; ismail Paşa, Hediyyetü'l-Arifin, I/312.

2. Erbaun: " **أربعون** ".
Bu güne ulaşmayan ve ancak ismine kaynaklarda rastla-
yabildiğimiz bu eserin hangi konuda kırk hadis top-
ladığını bilemiyoruz.(1)

3. el-Envar fi Şemali'n-Nebiyi'l-Muhtar: **الانوار في شمائل النبي المختار**
Bir yazma nüshası Rampor'da bulunan Hz.Peygamberin si-
yerini konu alan bu eser, Hz.Peygamberin haberlerini,
sıfatlarını, sahih hadislere dayanarak toplayan bir
kitaptır. Hadisler senetleriyle zikredilmiştir. Yüzbir
baptır. Fakat kitabın adı kaynaklarda büyük bir ihti-
malle yazım hatası olarak "el-Envar fi Zikri Beni'l-
Muhtar" ve "irşadü'l-Envar fi Şemali'n-Nebiyi'l-Muh-
tar" ve de "Şemalü'n-Nebiyi'l-Muhtar" şeklinde zab-
dedilmiştir. Bunlar imam Bağavi'ye ait ayrı birer ki-
tap değil, aynı kitabın farklı ifade edilen isimleri-
dir.(2)

4. Mesabihu's-Sünne: " **مصابيح السنة** ".
imam Bağavi'nin en yaygın eseridir. Hatta daha çok bu
kitabıyla tanınmıştır.(3) "insanların Allah'a kulluk
görevlerini Kur'an'dan başka sünnetten de öğrenebilme-
lerine imkan sağlamak" için hazırladığı bu kitabında
imam Bağavi 4719 hadis toplamıştır.(4) Hadislerin se-
netleri hadis imamlarına güvenden dolayı zikredilme-
miştir. Kitapta her bölüm iki kısma ayrılmış Buhari ve
Müslim'den aldığı hadisler sıhah, diğerleri hısan kıs-
mında zikredilmiştir. Dairatü'l-Mearifi'l-İslamiyye(5)
bu ayırımı garib - zayıf diye bir üçüncü kısım ekleye-
rek büyük bir yanlışlığa düşmüştür. fakat J.Robson ta-
rafından bu yanlış düzeltilmiştir.(6)

- (1) Bu eser de günümüze ulaşmamıştır. Bkz.Zehebi, S.A.Nü-
bela, XIX/440; Sem'ani, Tahbir, II/175,259.
- (2) Bkz. Katip Çelebi, Keşfü'z-Zünun, I/195; İsmail Paşa,
Hediyetü'l-Arifin, I/312; Brockelmann, Supp. I/620;
Kehhale, Mu'cemü'l-Müellifin, IV/61; Kettani, Risaletü'l-Müstadrafe, 78.
- (3) Bkz.Brockelmann, iA.Bağavi md. II/449; Zehebi, S.A.Nü-
bela, XIX/440; İbn Hallikan, Vefeyat, II/136; Davudi,
Tabakat, I/163; Katip Çelebi, Keşfü'z-Zünun, II/1698;
İsmail Paşa, Hediyetü'l-Arifin, I/312; İbn Kesir, Bi-
daye, XII/193; Muhtasar, II/229; Süyuti, Tabakat, 38;
Tabakatü'l-Huffaz, 457; Taşköprizade, Miftahu's-Seade,
II/102; Kettani, Risaletü'l-Müstadrafe, 177.
- (4) Bkz. Katip Çelebi, Keşfü'z-Zünun, II/1698; Encyclopae-
dia of Islam, I/892; Sergis, Mu'cemu Matbuati'l-Ara-
biyye, I/573.
- (5) Bkz. Dairatü'l-Mearif, VII/445.
- (6) Encyclopaedia of Islam, I/893.

imam Bağavi bu konuda, ayrımın hadiscilerin terimino-
lojisine uymaması dolayısıyla karışıklığa neden olma-
sıyla ve ayrımda netlik olmaması sebebiyle tenkide uğ-
ramıştır. Yine de hoş karşılayanlar olmuştur.(1) Yüz-
yıllar boyu elden ele dolaşan bu kitabın pek çok yazma
nüshasından ayrı bir çok baskısı da yapılmıştır. Son
olarak 1407/1987 de Beyrut'ta Darü'l-Ma'rife, Dr.Yusuf
Abdurrahman el-Maraşlı, Muhammed Selim İbrahim Semmara
ve Cemal Hamdi ez-Zehebî'nin tahkiki ile dört cilt ha-
linde çok güzel bir baskısını yapmıştır. Sonuna genel
bir fihrist eklenmiştir. Bu güne kadar pek çok şerhî
yapılan(2) Mesabihu's-Sünne Şeyh Veliyyüddin Muhammed
b.Abdullah el-Hatîb et-Tebrizî tarafından "Mişkâtü'l-
Mesabih" adıyla yeniden düzenlenmiş ve daha kullanışlı
hale getirilmiştir. Delhi, Bombay, Kalküta, Kazan ve
Petersburg'da basılmış ve İngilizceye tercüme edilmiş
olan(3) bu eseri Mektebetü'l-İslamiyye, Beyrut,
1405/1985 de dört cilt halinde Nasirüddin el-Elbanî
tahkikiyle üçüncü baskısını yapmıştır.

- 5.Şerhu Cami'i't-Tirmizî: "شرح جامع الترمذى".
Tirmizinin meşhur eserini şerheden bu kitabın bir yaz-
ma nüshası Medine-i Münevvere Kütüphanesinde dir.(4)
- 6.Şerhu's-Sünne: "شرح السنة".
Müellifimize "Muhyissünne" lakabını kazandıran bu ese-
ridir.(5) Hayatı, asrı saadetteki şekle göre düzenle-
mek ve böylece Hz.Peygamber ve sahabe nesline uyarak
onlarla beraberliği genelleştirmek amacıyla yazılan(6)
bu kitap sünneti toplayan en güzel eserlerden biridir.
İmam Bağavi önceki muhaddislerin metoduyla 'kitab' ve
'bab' ayrımı yapmış, önce konuyla ilgili ayetlere yer
vermiştir. Eserde sahih hadisleri toplamaya özen gös-
termiştir. Hadisleri senetleriyle birlikte zikrettik-
ten sonra hakkında görüş ve ihtilafları zikreder. Ulu-
mü'l-Hadisle ilgili bilgiler verir, ahkâmı açıklar,
hadisin anlaşılması için gerekli açıklamalar yapar. Bu
metodunu mukaddimede bizzat kendisi izah eder. Bu güne
kadar bir kaç telhisi yapılan(7) Şerhu's-Sünne'nin in-

- (1) Bkz. Katip Çelebi, Keşfü'z-Zünun, II/1698-1699; Süyu-
ti,Tedrib, I/165; Ahmed Muhammed Şakir, el-Baisü'l-Ha-
sis,42; Dairatü'l-Mearif, VII/745.
(2) Bkz. Katip Çelebi, Keşfü'z-Zünun,II/1698; Brockel-
mann,Supp. I/620-622
(3) Bkz. Brockelmann iA. Bağavi md. II/449
(4) Bkz. Brockelmann, Supp. I/622; TEA. VI/245.
(5) Bkz. Yakut, Mu'cemü'l-Büldan, I/468; Katip Çelebi,
Keşfü'z-Zünun,II/1401; Brockelmann, TEA.VI/248.
(6) Bkz. Şerhu's-Sünne, I/3.
(7) Bkz. Katip Çelebi, Keşfü'z-Zünun, II/1401; III/1040;
Brockelmann, Supp. I/ 622.

dexli onaltı ciltlik tahkikli bir baskısı Şuayb el-Arnaut ve Muhammed Züheyr Şaviş tarafından gerçekleştirilmiştir. 1403/1983 de Beyrut el-Mektebetü'l-İslamiyye ikinci baskısını yapmıştır. Muhakkikler hadisleri tahrir etmişler, sıhhat ve za'fına işaret etmişler, ayetlerin sure ve sıra numarasını göstermişler, bir de fihrist eklemiştirlerdir.

IV. Usulü Hadisle ilgili eseri:

el-Medhal ila Mesabihi's-Sünne: "المدخل إلى مصابيح السنة"
Kahire'de Kule kütüphanesinde bir yazma nüshası olan bu eserden sadece Brockelmann söz etmektedir.(1)

V. Fıkıhla ilgili eserleri:

1. Fetava: "فتاوى"
imam Bağavi'nin kendi verdiği fetvalardır. İstanbul Süleymaniye kütüphanesi 675 numarada yazma bir nüshası mevcuttur.(2)
2. Fetava: "فتاوى"
Hocası Kadı Hüseyin'in sorulan sorulara verdiği fetvaları, el-Müzeni (264/878)'nin Muhtasarındaki tertib üzere topladığı bir eserdir. Kendi fetvasından ayrıdır. Bir nüshası Şam'da Zahiriyye kütüphanesi, şafii fıkhi bölümünde, 374 numarada kayıtlıdır.(3)
3. el-Kifaye: "الكفاية"
Farsça yazılmış muhtasar bir şafii fıkhi kitabıdır.(4) İsmail Paşa bu kitabı, muhtevayı dikkate alarak, "el-Kifaye fi'l-Fıkh" şeklinde zikretmektedir.(5)
4. Şerhu Muhtasari'l-Müzeni: "شرح مختصر المزني"
imam Şafii'nin yakın arkadaşı el-Müzeni (264/878)'nin eseri olan "Muhtasar"ın şerhidir.(6) İmam Nevevi (676/1277) el-Mecmu' Şerhu'l-Müzehebb'inde bu kitaptan nakillerde bulunur.(7)

5. Tacü'l-Arus ve Mezhebü'l-Hemmi ve'l-Bus :

تاج العروس ومذهب الهم والبوس

- (1) Bkz. Brockelmann, TEA, VI/235.
- (2) Bkz. Sübki, Tabakat, IV/214; Davudi, Tabakat, I/162; Brockelmann, TEA. VI/246.
- (3) Bkz. Katip Çelebi, Keşfü'z-Zünun, II/1221; Şuayb el-Arnaut, Şerhu's-Sünne (muk.), I/29; Yusuf Maraşlı, Mesabihu's-Sünne (muk.), I/46.
- (4) Bkz. Katip Çelebi, Keşfü'z-Zünun, II/1499.
- (5) Bkz. Hediyyetü'l-Arifin, I/312.
- (6) İbn Kadi Şühbe, Tabakat, 45a.
- (7) Örnek olarak Bkz. Nevevi el-Mecmu', IX/229-231, 327, 328.

"Benzeri ne önce yazılmış, nede sonra yazılacak" güzellikte yirmibeş bab üzere tertib edilmiş, nikahla ilgili bir eserdir.(1)

6.et-Tehzib: "التهذيب"

Çoğu yerde delillerden sarfı nazar edilerek hazırlanmış güzel bir fıkıh kitabıdır. Şafii fıkhının en muteber ve meşhur kitaplarından biridir. imam Nevevi Ravdatü't-Talibin ve el-Mecmu' Şerhu'l-Müzehheb'de çok yararlanmış, nakillerde bulunmuştur.(2) Kitabın adı bazan 'et-Tezhib fi'l-Fıkh', bazan 'et-Tezhib fi'l-Furu' olarak ifade edilmiştir. Farklılık muhtevanın beyanı içindir. Dört cilt olan bu eser telhis ve ihtisar edilmiştir.(3) Topkapı sarayı kütüphanesi III. Ahmed kısmı 870 numarada iki ve Koğuş kısmı 780 numarada bir cildi bulunmaktadır. Ayrıca Şam ve Kahire'de de yazma nüshaları mevcuttur.(4)

7.Tercemetü'l-Ahkam fil Furu': "ترجمة الأحكام في الفروع"

Farsça yazılmış şafii fıkhına ait bir eserdir. Bir nüshası Nuru Osmaniye kütüphanesi 2282/2 numarada kayıtlı olan bu eser ilmihal türünde yazılmıştır.(5)

VI.Diğer eserleri:

1.Mu'cemü's-Sahabe: "معجم الصحابة" (6)

Sahabe biyografisine ait olduğu anlaşılan bu eserin ismi Keşfü'z-Zünun'da "Fedailü's-Sahabe" olarak zikredilmektedir.(7)

2.Mu'cemü's-Şüyuh: "معجم الشيوخ"

Müfessirimizin hocalarından bahseden bir eserdir.(8)

- (1) Bkz. Brockelmann, Supp. II/616; Kazvini, Asaru'l-Bilad, 330.
- (2) Bkz. Nevevi, el-Mecmu', IX/177; Şuayb el-Arnaut, Şerhu's-Sünne (muk.), I/29-30; Yusuf Maraşlı, Mesabihu's-Sünne(muk.), I/44.
- (3) Bkz. Katip Çelebi, Keşfü'z-Zünun, I/517; ismail Paşa, Hediyyetü'l-Arifin, I/312; Yakut, Mu'cemü'l-Büldan, I/468; Zehebi, S.A.Nübelâ, XIX/440; Tezkiratü'l-Huffaz, IV/1257; Sübki, Tabakat, IV/215; ibn Kesir, Bidaye, XII/193; Muhtasar, II/229; ibn Hallikan, Vefeyat, II/136; Süyuti, Tabakat, 38; Tabakatü'l-Huffaz, 457; Davudi, Tabakat, I/161.
- (4) Bkz. Brockelmann, TEA. VI/244; Şuayb el-Arnaut, Şerhu's-Sünne (muk.), I/30.
- (5) Bkz. Katip Çelebi Keşfü'z-Zünun, I/397; ismail Paşa, Hediyyetü'l-Arifin, I/312.
- (6) ibn Hacer, Fethu'l-Bari, I/170; Tehzib, II/138; ismail Paşa, Hediyyetü'l-Arifin, I/312.
- (7) Bkz. Katip Çelebi, Keşfü'z-Zünun, II/1276
- (8) Bkz. Katip Çelebi, Keşfü'z-Zünun, II/1735; Brockelman, TEA. VI/244; Supp. I/622.

İLMİ KİŞİLİĞİ

İmam Bağavi'nin ilmi yönünü, bize kadar ulaştıran eserleri ve hakkında söylenen sözlerden anlıyoruz. Bir kaç tenkit konusu dışında - ki insan olması dolayısıyla normal karşılamak zorundayız - hemen hemen ittifakla onun hakkında ulema övgüyle bahsediyor. Zaten kendi dönemi ve sonrası için Muhyissünne, Ruknüddin, Şeyhulislam kabul edilmesi buna en büyük işarettir. İmam Bağavi'yi tanıyanlar O'nun bu vasıflara layık olduğunu rahatlıkla anlayabilirler.

O sadece belli bir konuda uğraşmamış, pek çok ilmi şahsında toplayabilmiş ve bütün bu ilimlerde haklı bir şöhrete kavuşarak kendinden sonrakilere kaynaklık etmiş bir alimdir.

Aslında imam Bağavi'nin bu gayreti dine, dinin yayılmasına ve insanlara ulaştırılmasına olan inancından kaynaklanmaktadır. Çünkü O Kur'an ve sünnete, okutarak öğrenip öğreterek, içindeki hazineleri ortaya çıkarıp dirilterek hizmet edenlerden birisidir. Nakil, tahkik ve tenkitte ufku geniş, İslami ilimlerde bir deryadır.(1)

İlimde kazandığı yüksek paye ile, emsallerinden üstün eserleri ve yaşayışı ile, örnek olan imam Bağavi kendisine güvenilen, mukayesede tercih edilen, iyi niyet sahibi, samimi yüce bir şahsiyettir. Hatta O'nun bu özelliklerini muarızları bile kabul etmektedir.(2)

Kur'an ve hadis hafızı, Horasan bölgesinin ve hatta zamanının en büyük alimi, şeyh, önder, seyyid, allame bir zat olan(3) müfessirimiz tefsir, hadis ve fıkhıta imamdır.(4)

İmam Bağavi bir müfessirin bilmesi gereken tüm bilgilerde söz sahibi bir müfessirdir.(5) Tefsirde otorite oluşuna

- (1) Sübki, Tabakat, IV/215; İbn Hallikan, Vefeyat, II/136; İbnü'l-Kesir, Muhtasar, II/229; Kazvini, Asaru'l-Bilad, 330; Elbani, Mişkat (muk.), I/d; İbnü'l-İmad, Şezerat, IV/49; Şuayb el-Arnaut, Şerhu's-Sünne (muk.), I/19-28.
- (2) Zehebi, S.A.Nübela, XIX/441; Sübki, Tabakat, IV/215; İbn Kesir, Bidaye, XII/193; Kazvini, Asaru'l-Bilad, 330; Aliyyü'l-Kari, Mirkat, I/10; Hansari, Ravdatü'l-Cennat, II/187.
- (3) Yakut, Mu'cemü'l-Büldan, I/468; Zehebi, S.A.Nübela, XIX/441; İber, II/406; Tezkiratü'l-Huffaz; IV/1257; İbn Kesir, Bidaye, XII/193; Süyuti, Tabakat, 38; Tabakatü'l-Huffaz, 457; İbn Tağriberdi, en-Nücümü'z-Zahira, V/223; Aliyyü'l-Kari, Mirkat, I/10; İbnü'l-İmad, Şezerat, II/449.
- (4) Zehebi, S.A.Nübela, XIX/440; Süyuti, Tabakat, 38; Davudi, Tabakat, I/161.
- (5) Zehebi, S.A.Nübela, XIX/439; İbn Hallikan, Vefeyat, II/136; Süyuti, Tabakat, 38; Aliyyü'l-Kari, Mirkat, I/10.

Meâlimü't-Tenzîl'in şehadetî kafidir.(1)

Hadisciliği de tefsirciliğine değer kazandıran faktörlerin başında gelir. Evet O hadis ilminde otorite sahibi olarak hadis dersleri vermiş ve rivayette bulunmuştur. Hatta ilmi kişiliğinin temelini hadisciliği oluşturur. İmam Bağavi hadis senet-ricall-ruvvat bilgisi yanında hadislerdeki müşkülleri çözecek metin bilgisine de sahip bir muhaddistir.(2) Hadise dair eserleri hadiscilik yönünü apaçık ortaya koymaktadır.

İmam Bağavi aynı zamanda fıkıh ilminde de otoritedir. O fıkıhta tercih sahibi, müctehid bir fakihdir.(3) Fıkıha dair eserleri ve yetiştirdiği öğrencileri fıkıhcılığına en güzel delildir.(4)

Müfessirimiz İmam Bağavi kıraata ait eserinden de anlaşılacağı gibi büyük bir kıraat alimidir.(5) Tefsirini inceleyen herkes O'nun kıraat ilminde mahir bir alim olduğunu rahatlıkla farkedebilir. Kıraatı aşereyi bir araya toplayan alimlerden biri olan İmam Bağavi kıraatın sadece bu on kıraatla caiz, diğerlerinin şazz olduğuna inanır.(6)

İmam Bağavi tefsir, hadis, fıkıh ve kıraat ilimlerinde haki-miyeti yanında, Arap dili ve edebiyatını da çok iyi bilen 'zamanında edebiyatta eşi olmayan' bir alimdir. Bu konunun üstadı olan büyük şahsiyetlerden nakillerle dolu Meâlimü't-Tenzîl'de yapmacıktan uzak, kolay, anlaşılır bir ibareyle ortaya konulan anlatım tekniği müfessirimizin hemen göze çarpan bir özelliğidir.(7)

- (1) Nitekim bir soru üzerine İbn Teymiye Meâlimü't-Tenzîl'i şöyle tanıtır: "Sorulan üç tefsirden (Meâlimü't-Tenzîl, Keşşaf ve Kurtubi Tefsiri) bidattan ve zayıf hadislerden en uzak, en sahih olanı Bağavi'nin tefsiridir. Bu, Sa'lebi'nin tefsirinin muhtasarı olmakla birlikte ondaki bidat ve mevzu hadisler çıkarılmıştır." Bkz. Fetava, XII/305-386; Mukaddime, 76.
- (2) Zehebi, İber, II/406; Sübki, Tabakat, IV/215; İbn Kesir, Bidaye, XII/193; Muhtasar, II/229; İbn Hallikan, Vefeyat, II/136; İbnü'l-İmad, Şezerat, IV/48; Aliyyü'l-Kari, Mirkat, I/10.
- (3) Yakut, Mu'cemü'l-Büldan, I/468; Zehebi, Tezkiratü'l-Huffaz, IV/1257; Sübki, Tabakat, IV/215.
- (4) Mesabihu's-Sünne ve Şerhu's-Sünne'de ortaya konulan fıkıh yönü buna işaret etmektedir. Bkz. Muhammed b. Hassen es-Sealibi, el-Fikru's-Sami, II/334.
- (5) İbnü'l-Cezeri, Neşr, I/44; Dimyatı, İthaf, 6; Aliyyü'l-Kari, Mirkat, I/10.
- (6) İbnü'l-Cezeri, Takrib, 26; Zerkeşi, Burhan, I/330.
- (7) Hazin, Lübab, I/3; Kazvini, Asaru'l-Bilad, 330; Ebu Şehbe, İsrailiyat, 127.

Tercemetü'l-Ahkam adındaki fıkha dair eseri de farsçaya hakimiyetini gösterir.

O'nun ilmi şahsiyetini, en güzel eserleri ortaya koymaktadır. Bunlar 'doğru', 'faydalı' ve 'kabul edilir' cinsten eserlerdir. Zamanımıza kadar bu özelliklerini bütün ilim ehli ifade etmiştir.(1)

Böylece anlaşılıyor ki hakkında ortak fikir: O'nun tefsir, hadis, fıkıh ve kıraatta otorite büyük bir alim olduğudur. Fakat - daha önce dediğimiz gibi - bu büyük alim, bazı eksiklikleri gündeme getirilerek tenkid edilmiştir.

Bunların başında yalancılıkla itham edilen Kelbi'den nakiller yapması, hemen hemen hiç bir müfessirin kendini kurtaramadığı bir eksiklik olan tenkitsiz bir şekilde israiliyat nakletmesi gelir. Ayrıca hadisleri sıhah ve hısan tabirleriyle yeni bir ayırımı tabi tutması ve böylece terimlerde karışıklık meydana getirmesi ve münker hadislerden bazılarını kullanması ile de tenkide uğramıştır.(2) Mevzu hadis iddiaları ise değerlendirmeye değmez kanatındayız.(3)

Özetlersek imam, Muhyissünne, Şeyhülislam gibi lakablara hakkıyla layık, kitap ve sünnete düşkün, Kur'an ilimlerine, Hz.Peygamberin sünnetine, sahabe ve tabiun devri tefsirine, kıraat, fıkıh ve hadis ilimlerine vakıf senet - metin - rical'i gayet iyi tanıyan, arapçanın belâgat, sarf, nahiv ve lügatını bilen, güçlü bir hafızaya sahip bir şahsiyetti. Kur'an ve hadis hafızı imam Bağavi'nin bir kaç küçük hatasının bulunması değerini düşürecek nitelikte değildir.

AKİDE VE MEZHEBİ

Akide, sahibinin kültür, ahlak, fikir ve diğer her tür ilmi değerlendirmelerinde en önemli özelliktir. imam ve alimlerin akidelerinin ilk planda gündeme getirilmelerinin temel sebebi budur. Tarihe mal olmuş bütün şahsiyetlerin ortaya koydukları eserler ve metodları, inançları sebebiyle kabul görmüş yada reddolunmuşlardır. Çünkü bunlardan her biri kitleleri kendi inançları doğrultusunda yönlendirmişlerdir.

imam Bağavi'nin akidesi ve islami anlamadaki doğruluğu ve-fatından bu güne geçen bunca yıldır apaçık ortaya çıkmıştır:

(1) Yakut, Mu'cemü'l-Büldan, I/468; Zehebi, S.A.Nübela, XIX /440; Aliyyü'l-Kari, Mirkat, I/10; ibnü'l-imad, Şezerat, II/48-49.

(2) Süyuti, Tedrib, I/165.

(3) ibn Hacer, Ecvibe (Mesabihu's-Sünne ile birlikte) I/68 -95; Katip Çelebi, Keşfü'z-Zünun, II/1701.

O itikatta selefin yolunu takip etmektedir. 'Dinde akidesi sahih,sapık fırkalara bağlantısı yoktur.'(1)

Kitap ve sünnete sıkı sıkıya bağlı nassların ortaya koyduğu inancı yaymaya çalışan bir alimdir.

Özellikle Allah'ın sıfatlarıyla ilgili mütaşabihat konusunda ayetleri tevil etmez ve tafsilata girmez.(2) iman ve islamın şumulü,amel - iman münasebeti gibi konularda selefi olmakla birlikte açıkça olmasada eşariliğe yakınlığı görülür.(3)

Selefin inancını net bir şekilde ortaya koyunca diğerlerini red kendiliğinden ortaya çıkacağından,bazan isim vererek tenkid etse de, çoğu yerde tenkid etmek için sözü uzatmaz.(4)

Mezhebine gelince: Şafiidir ve üstelik şafii mezhebinin önde gelen imamlarından. Hatta şafii ulemasından olarak şöhret bulmuştur. Kendisinden sonra gelen şafii uleması da kitaplarına bilhassa et-Tezhib'e müracaat etmişlerdir. Bu mezhepte olmasına sebep belki de sadece yetiştiği çevre ve kendilerinden ilim, özellikle fıkıh aldığı hocalardır. İmam Bağavi körü körüne taassuba kapılmadan, mezhebinde tercih sahibi, müdekkik ve muhakkik bir alimdir. Mezhepler konusunda gayet açık bir anlayışı olduğundan, kendi mezhebi hilafına da olsa, diğer mezheplerin icthadlarına yer verir. Bundan O'nun diğer mezhepleri de çok iyi bildiği anlaşılmaktadır.

itikadi konularda nasslarla yetinip akli delillere yer vermediği gibi, fıkhi konularda da münakaşaya girmez, sözü uzatmaz. Nasslara öncelik tanıyarak seleften haberlerle konuyu izah eder.(5)

- (1) Zehebi, S.A.Nübela, XIX/441; Sübki, Tabakat, IV/214; Aliyyü'l-Kari, Mirkat, I/10; Taşköprizade, Miftahu's-Seade, II/102.
- (2) Örnek olarak bkz.Meâlimü't-Tenzîl,I/110 (Bakara 2/120) II/50 (Maide 5/64); II/164 (A'raf 7/54); Şerhu's-Sünne, I/167,170,180,186.
- (3) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/45 (Bakara 2/3); II/229 (Enfal 8/4); III/108 (İsra 17/15); Şerhu's-Sünne, I/41,181,186,226. Karşılaştırmak için bkz. Eş'ari, el-İbane, 10; Cürcani, Şerhu'l-Mevakıf, I/579; Teftazani, Şerhu'l-Akaid, 162-163; Bacuri, Şerhu Cevheratü't-Tevhid, 32.
- (4) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/236 (Bakara 2/253); II/120 (En'am 6/103); IV/213 (Feth 49/9-10).
- (5) Zehebi, S.A.Nübela, XIX/441; Sübki, Tabakat, IV/215; İbn Hallikan, Vefeyat, II/136; Süyuti, Tabakatü'l-Huffaz, 457. Konu ile ilgili örnekler metodunu incelerken verilecektir.

AHLAKI:

İmam Bağavi hakkında söz söyleyenler sanki birbirleriyle anlaşmışlar gibi hep O'nun övgü dolu güzel ahlak yönünden bahsederler. Hiçbirinin dilinde, ilim ve fazilet sahibi nice insanların bile kurtulamayacakları az da olsa kötü sıfatlardan söz eden bir ifadeye raslamıyoruz. Bu da mubalağalı davranışlar bile yine de O'nun edep ve terbiyesi, günahlardan kaçınma çabası, kanaatkarlığı, dünyaya meyl, zühd ve takva anlayışı gibi ahlaki özelliklerde üstünlüğü herkesin itiraf etmek zorunda kaldığı bir gerçektir.

O tatlı bir şemaile sahip, çok müttaki bir dindardır. Yaptığı işi güzel yapan, kendisine güvenilir, niyeti salih, selef yolunu tutmuş bir zattı. Himmet sahibi ve müsamahakardı.

İlmi ile ameli birbirine uygun, fikirleri ile hayatları, yaşayışları birbirine denk pek az alim vardır. İmam Bağavi de bunlardan biridir. O çokça ibadet eden, gerçek bir kuldür. Salih, edepli, rabbanî bir alimdi. Edebini anlatmak için abdestsiz olarak ders vermediğini söylemek yetelidir sanırım.

Müfessirimiz İmam Bağavi vera sahibi, zahid, bolluk ve refah içinde bile zühdü seçen, kanaatkar bir alimdi. Yeme - içme konusunda bir problemi yoktu. Aza razı, azla yetinirdi. Hatta sadece katıksız kuru ekmeğe yerd. Kınanınca ekmeğini zeytin yağı ile yemeye başladı.

Zühdünü en güzel anlatan bir örnek olarak: karısı ölünce mirasından pay almaması gösterilir.

İmam Bağavi, giyimde de iktisatlı idi. Kolayına giden şekilde pamuk dokumadan, sade bir elbise giyerdi. Küçük bir sarığı vardı. Çünkü O dünya malına aldırış etmezdi. Dünya zinet ve mefahirini terketmiş bir hali vardı. Onun için dünya cazibesi kendisini meşgul etmez, dünya, ilmine engel olmazdı.

Tüm gayretini baki hayata sarfediyordu. Bu fani hayatta Allah'ın taksimine razı idi ki O Allah kendisine büyük bir fazl olarak kitap ve sünnet hizmetçiliği lutfetmişti. O, bunun şuurundaydı ve dünya ile, dünyada münasebetini ona göre düzenliyordu. (1)

(1) Zehebi, S.A.Nübela, XIX/441; Tezkiratü'l-Huffaz, IV/1257; İbn Hallikan, Vefeyat, II/136; İbn Kesir, Bidaye, XII/193; Sübki, Tabakat, IV/214; Aliyyü'l-Kari, Mirkat, I/10; Şah Veliyyullah, Büstanü'l-Muhaddisin, 104; İbnü'l-İmad, Şezerat, IV/48; Muhammed b.Hasan es-Sealibi, el-Fikru's-Sami, II/334.

İ K İ N C İ B Ö L Ü M

M E A L İ M Ü T - T E N Z İ L İ N M E T O D U

MEALİMÜ'T-TENZİL'İN METODU

A.Tefsiri Tanınmaya Giriş:

I.Meâlimü't-Tenzîl'in Nüshaları:

1.Yazma Nüshaları:

Eserimiz Meâlimü't-Tenzîl Tefsiru'l-Bağavi adıyla meşhurdur.(1) Dünyanın çeşitli bölgelerinde bir çok kütüphanede özellikle İstanbul kütüphanelerinde pek çok yazma nüshası mevcuttur.(2)

2.Matbu Nüshalar:

İlim aleminin yakından tanıdığı bu tefsirin bugüne kadar Hind, İran, Mısır ve Beyrut'ta çeşitli baskıları yapılmıştır. Bunlar (3):

- a.Bombay,1269,4 cilt,taşbaskı.(4)
- b.Bombay,1296,2 cilt,taşbaskı.
- c.Bombay,1309/1891,2 cilt,taşbaskı.
- d.İran,ts.,4 cilt,taşbaskı.
- e.Kahire,1305,Hazin tefsiri hamisinde,7 cüz,4 cilt.
- f.Kahire,1331-1332,Hazin tefsiri hamisinde, 7 cüz, 4 cilt, Mustafa Babi'l-Halebi Matbaası.
- g.Kahire, 1343-1345, ibn Kesir tefsiri hamisinde, 8 cilt, Matbaatü'l-Menar.(5)
- h.Kahire,1375/1955,Hazin tefsiri hamisinde, 7 cüz, 4 cilt, Mustafa Babi'l-Halebi Matbaası.
- ı.Kahire,1381,Hazin tefsiri hamisinde, 7 cüz, 4 cilt,istikamet Matbaası.(6)
- j.Beyrut,ts.,Hazin tefsiri hamisinde, 7 cüz,4 cilt,Daru'l-Fikir.(7)

- (1) Baskılarında da aynı isimle karşımıza çıkar.
- (2) Geniş bilgi için bkz. Brockelmann, GAL. I/445; Supp.I/622; TEA. VI/244.
- (3) Bkz. Brockelmann, İA. Bağavi md. II/449; Ebu Şehbe,İsrailiyat, 338; Sergis, Mu'cemü'l-Matbuatü'l-Arabiyye, I/573; Yusuf Maraşlı, Mesabihu's-Sünne (muk.), I/47.
- (4) Bu, eserin ilk baskısıdır. Dördü bir arada tek cilt halindedir. Adı, cildin sırtında Meâlimü't-Tenzîl, ilk sayfada ise, 'haze't-Tefsiru'l-Kur'âni'l-Cezil el-Müsemma bi Meâlimi't-Tenzîl' olarak kaydedilmiştir.
- (5) Seyyid Muhammed Reşid Rıza, Haşiye ve Tahrici ile basılmıştır.
- (6) Baskıyı el-Mekebetü't-Ticariyyetü'l-Kübra yapmıştır.
- (7) Yukarıdaki Mısır, 1381 baskısının ofset sistemle yeniden baskısıdır.

- k. Beyrut, 1405/1985, 5 cilt, Daru'l-Fikir. (1)
l. Beyrut, 1406/1986, 4 cilt, Daru'l-Ma'rife. (2)
m. Beyrut, 1407/1987, 4 cilt, Daru'l-Ma'rife. (3)

Çalışmamızda esas kabul ettiğimiz bu son baskının özelliklerini tefsiri tahkik edip baskıya hazırlayan Mervan - Abdurrahman'ın kitabın başına yazdıkları mukaddimeden yararlanarak şöyle sıralayabiliriz:

- Adı: "Tefsiru'l-Bağavi el-Müsemma Meâlimü't-Tenzîl" olarak yazılmıştır.
- Ayetler Hafs kıraatına göre sayfa başlarında, harekeli ve numaralı olarak yer almaktadır.
- Tefsir metni bulunabilen en sahîh nüshaya uygun olarak yazılmıştır. (4)
- Tefsir içinde zikredilen ayetler özel tırnak işareti içinde ayrıca zikredilmiş ve satır kenarlarına ayet numaraları tekrar konulmuştur. Ayet tefsirleri arasında bir satır ara verilmiştir.
- Tefsirde geçen isnadı verilmemiş hadislerin muteber hadis kitaplarından tahrîci yapılmıştır. Bunu için Sahihayn'a, dört sünene, müsnetlere, mu'cemlere ve ibn Hacer'in et-Telhisü'l-Habir'i ile Zeylaî'nin Nasbu'r-Raye'si gibi eserlere müracaat edilmiştir.
- Bazı garip kelimeleri açıklamak, kimi müşkil konuları izah etmek için ve de yerinde bir tenkit olarak gerektiğinde önemli ve zaruri görülen yerlerde dipnotlar düşülmüştür. (5)
- Her sayfada üst satır çizgisi üzerine o sayfada yer alan sure ve cüz yazılmıştır.
- Her cildin sonuna fihrist yerleştirilmiştir. (6)
- Ciltler büyük boy, 504+456+576+552=2088 sayfadır.
- Dördüncü cildin sonunda, fihristten önce, tahkik edenler tarafından "Kelimetü'l-Hıtam" konulmuştur. Burada eserin en genel özellikleri anlatılmış ve dua edilmiştir.
- Birinci cilt baş tarafta usulü tefsir ve imam Bağavi hakkında bir mukaddime yer almaktadır.

-
- (1) Bu müstakil baskıda isim "Meâlimü't-Tenzîl fi't-Tefsiri ve't-Tenzîl" şeklinde yazarına izafesiz olarak ifade edilmiştir. Her cildin sonunda o cilt içinde geçen hadislerin indeksi yer almaktadır.
- (2) Halit Abdurrahman el-Akk ve Mervan Sevar'ın hazırlayıp tahkik ettikleri nüshadır.
- (3) Son tahkikli nüshanın ikinci baskısı.
- (4) Eserin tetkikinden özellikle mukaddime bölümünün böyle olmadığını anlaşılmaktadır.
- (5) Kanaatımızca tahkik, tahrîc ve tenkitler yetersizdir.
- (6) Birinci cilde ait fihrist, ikinci cildin sonunda birlikte yer almıştır.

II.Meâlimü't-Tenzîl'in Kısaltmaları:

Eserimizin bu güne kadar bazı ihtisarlari yapılmıştır. Bunlar (1):

- a. imadüddin Ebu Hafs Ömer b. el-Hatib bi'l-Mescidi'l-Aksa (600/1194)'in Nihayetü't-Te'mil fi Ulumi't-Tenzil'i.(2)
- b. Alauddin Ali b. Muhammed b. İbrahim el-Bağdadi el-Hazin (741/1339)'in, Hazin tefsiri olarak bilinen Lübabü't-Tenzil fi Meani't-Tenzil'i.(3)
- c. Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Feyyumi(770/1368)'in Muhtasaru Meâlimü't-Tenzil'i.
- d. Şeyh Tacüddin Ebu Nasr Abdulvehhab b. Muhammed el-Huseyni (875/1470)'in Nefaisü'l-Mercan fi Cem'-i Kasası'l-Kur'an'ı.
- e. Abdullah b. Abdülveli b. Muhammed'in el-Cevheratü'l-Asil'i
- f. Muhammed Nuri el-Kadiri (Vehbi-i Yemani)'nin Muhtasaru'l Celil'i.(4)

III.Meâlimü't-Tenzîl'in Mukaddimesi:

1.Mukaddime Meâlimü't-Tenzîl'i nasıl tanıtıyor?

Buraya Kadar anlatılanların ortaya koyduğu kadarıyla Meâlimü't-Tenzîl,müfessir olmaktan çok muhaddis olarak tanınan imam Bağavi'nin tefsiridir. Fakat müellifin hadise daha çok özen göstermesi,bilakis tefsirin yüceliğine zemin hazırlamış ve sahih sünnete dayanması, değer kazanmasına sebep olmuştur.

Baştan sona Kur'an'ın sure sure tamamının(5) tefsir edildiği bu eseri önce mukaddimesinde kendisinden tanıyalım:

- (1) Bkz. Katip Çelebi, Keşfü'z-Zünun, I/575,1726; II/1540, 1541; Brockelmann,GAL. I/449; Supp.I/622; TEA. VI/244.
- (2) Teymur Kütüphanesi Tefsir fihristinin bildirdiğine göre 471 numarada yazma olan bu eser büyük boy 149 sayfadır. Mağrib yazısıyla yazılmış, her sayfada 64 satır vardır.
- (3) "Meâlimü't-Tenzîl'in Diğer Tefsirlerle Münasebeti" konusunda hakkında geniş bilgi vereceğimiz bu eserinde Hazin, Meâlimü't-Tenzîl'i özetlemiş ve diğer bazı tefsirlerden de ilavelerde bulunmuştur.(Bkz.Hazin, Lübab, I/3) Gerçekten tefsirimizin en güzel ihtisarı budur.
- (4) Bursalı Mehmet Tahir, Kadiri Muhammed Efendi'nin Meâlimü't-Tenzîl'i tercüme ettiğini söylemekte ise de bunun bir iltibas olduğu inancındayız. Bkz. Osmanlı müellifleri, I/375.
- (5) Sure olarak Kur'an'ın tamamının tefsiri yapılmışsa da bazı ayetlerin, manasının tefsire ihtiyacı olmaması ya da önceden tefsir edilmesi sebebiyle, tefsiri yapılmıştır. Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/111,223, 264,277.

"Mukaddime.

Şeyhu'l-imam, Büyük Efendi, Muhyissünne, Nasıru'l-Hadis, doğu ve batının müftüsü, Ebu Muhammed el-Huseyn b.Mes'ud el-Ferra el-Bağavi - Allah O'ndan ve ana-babasından razı olsun- derki:

Hamd; toprağın zerrelere, göğün yıldızları sayısınca, azamet, büyüklük, izzet, sonsuzluk, yücelik, şeref ve övgü sahibi, ortağı olmaktan yüce, eşi, dengi ve benzeri olmaktan münezze ve mukaddes Allah'a; Salat ve selam imamü'l-Etkıya, Hatemü'l-Enbiya, Allah'ın Nebisi, Sevgilisi ve Mustafa'sı Muhammed'e olsun.

Yine, Melik, Selam, Mümin, Müheymın, Allam, Ahkam koyucu, Celal ve ikram sahibi, bize bu İslam dinini ikram ve Peygamberimiz Muhammed'i (O'na tahiyat ve selam olsun) lutfeden, helal ve haramı apayrı ortaya koyan kitap nimetiyle bizi şereflendiren Allah'a hamd ve habibi, mahlukattan seçip hayırlı kıldığı, insanların efendisi Muhammed'e günler ve geceler saatları; ayrıca aline ve ashabına karanlıkta yıldızlar sayısınca ve de diğer bütün peygamberlere ve melaikeyi kirama salat ve selam olsun."(1)

'Bundan sonra (2) Hz.Peygamberin gönderilmesinin, Kur'an'ın mucize olarak indirilmesinin önemi ve muhtevası anlatılır. Sonra da selefın tefsire gösterdiği önem ve özen sitayiş ve övgü ile bahsedilerek söz tefsirin yazılma sebebine getirilir.

2.Meâlimü't-Tenzîl'in Yazılma Sebebi:

"İlim öğrenmeye gayretli, samimi arkadaşlarımdan bir gruptan Kur'an-ı Kerim'in açıklanması ve tefsiri (في معالم التنزيل وتفسيره) hakkında bir kitap yazmamı istediler. Onlara Allah'ın fazlı ve kolaylaştırmasına güvenerek olumlu cevap verdim. Hz.Peygamberin Ebu Said el-Hudri'den rivayet edilen şu hadisi de aynı zamanda dayanağım olmuştur: "Dünyanın çeşitli bölgelerinden dinlerini öğrenmek için insanlar size gelecekler. O zaman onlara hayrı tavsiye edin."(3)

Bu cevabımda ilmi insanlara iyilik yapmak amacıyla tedvin eden selefı uymak kasdı da vardı. Aslında onların yaptıklarından fazlaca bir şey yapılmısa da yine de zaman değiştiğe ve bu konuda gerçek ciddi istekliler azaldıkça, yeni bir takım çalışmalar ortaya konulmalıdır. Böylece, çalışanlar teşvik edilirken, diğerleri uyarılmış olur."(4)

Sonra şöyle devam eder: "Allah'ın yardımı ve desteğiyle ne

(1) Meâlimü't-Tenzîl, I/27.

(2) Bilindiği gibi "Besmele", "Hamdele" ve "Salvele" den sonra "Emma Ba'dü" denilerek asıl anlatılmak istenen söze başlanır. Meâlimü't-Tenzîl'in mukaddimesinde de aynı yolun izlendiğini görüyoruz. Bkz. I/27.

(3) Tirmizi, İlim, 4; İbn Mace, Mukaddime, 22.

(4) Meâlimü't-Tenzîl, I/27-28.

bıktırarak uzunlukta ve ne de ihtiyaç bırakıcı kısalıkta -umarım faydalı olur - 'mutavassıt' (orta uzunlukta ve mutedil)(1) bir kitap yazmaya giriştim."(2)

Buradan hareketle Meâlimü't-Tenzîl'in yazılma sebeplerini şöyle sıralayabiliriz:

- a.Samimi, ilim aşığı öğrencilerinin rağbet ve istekleri,
- b.Hz.Peygamberin din öğrenme üzere yeryüzünde sa'yedenleri gözetme vasiyeti,
- c.İlim tedvininde selefe uyma eğilimi,
- d.Dini insanlara ulaştırmada yeni bir anlatım ihtiyacı.

3.Mukaddimede Tefsir isnadları:

Meâlimü't-Tenzîl'de tefsir rivayet zincirlerinin pekçoğunun yeralmadığını görürüz. Bu o isnad zincirlerinin mukaddimede zikredildiği içindir. Tefsir esnasında sadece görüş sahibi sahabe ya da tabiinin adı söylenir. Böylece okuyucunun sık sık senetle karşı karşıya bırakılma külfeti azaltılmış olur.(3) Fakat Meâlimü't-Tenzîl'de de zaman zaman senetler zikredilir. Bu da aslında mukaddimede hatırlatılır: "Bunlar adı geçen imamlardan rivayet ettiklerimin çoğunun isnadlarıdır. Bu tarikler dışında kalanları ise sözün uzamaması için vermedim. Bu senedleri -inşallah- yeri geldikçe zikredeceğim."(4)

- (1) Bu özellik tefsirde apaçık görülmektedir. Meâlimü't-Tenzîl gerçekten uzun ve teferruatlı konulardan uzak kalınarak hazırlanmıştır. Nitekim tefsire muttali olan herkes bu yönünü ikrar ve kabul etmişler ve O'nu "orta" tefsirlerden saymışlardır. (Bkz.Katip Çelebi, Keşfü'z-Zünun, I/444; II/1726; Taşköprizade, Miftahu's-Seade, II/102.) Bu özelliğiyle Meâlimü't-Tenzîl belli bir tabakanın değil her seviyede insanın okuyabileceği bir tefsir olarak karşımıza çıkar. Sadece kendi alanında uzman olanların rağbet ettiği özel konulardan uzak, tafsilat ve teferruattan kaçınarak Kur'ân ayetlerini tefsirde onların hedef ve maksatlarını açmak ve açıklığa kavuşturmakla yetinilmiştir. Onun için ismine de Meâlimü't-Tenzîl denmiştir. Yani ayetlerin ve Kur'ân'ın açıklanması veya "ayetlerin ayan beyan hale getirilmesiyle Allah'ın kitabının açıklanması."
- (2) Meâlimü't-Tenzîl, I/28. Meâlimü't-Tenzîl'in ne zaman telif edilmeye başlandığı ve bitirildiği hakkında bir kayda rastlayamadık.Eserlerindeki gayret ve üslub dikkate alınarak Şerhu's-Sünne'den önce yazıldığı iddia edilebilir.
- (3) Mesela, İbn Cerir et-Taberi tefsirinde her bir görüş için senetleri de zikrederek Meâlimü't-Tenzîl'e göre daha sıkıcı bir konum sergilemektedir.
- (4) Meâlimü't-Tenzîl, I/30.

Mukaddimede isnad sahiplerini önce topluca zikreder: "Tefsire aldığım, bu ümmetin alimi Abdullah b. Abbas (Allah onlardan razı olsun) ve O'ndan sonra gelen tabiun ve selef imamlarından rivayet ettiklerimdir. Bunlar Mücahid, İkrime, Ata b. Ebi Rabah, Hasan, Katade, Ebu'l-Aliye, Muhammed b. Ka'b el-Kurazi, Zeyd b. Eslem, Kelbi, Dahhak, Mukatil b. Hayyan, Mukatil b. Süleyman ve Süddi gibilerdir. Ayrıca naklettiklerimin çoğu üstad Ebu İshak Ahmed b. Muhammed b. İbrahim es-Sa'lebi'nin rivayetleri ve eş-Şeyh Ebu Said Ahmed b. Muhammed eş-Şüreyhi el-Harezmi'nin kıraat yoluyla haber verdikleridir."

"Hz. Peygamberin 'Allah'ım O'na kitabı öğret ve O'nu dinde anlayış sahibi, bilgin kıl' diye dua ettiği Tercümanü'l-Kur'an Abdullah b. Abbas (r)'ın tefsirini şu isnadlarla aldım."(1) dedikten sonra selef tefsirleri, siyer ve ahbar eserleri ile kıraat vecihlerini kimlerden ve hangi isnad zinciriyle aldığını zikreder(2) ve derki: "Kitabımda ayetlere uygun olarak ve hükümleri açıklamak için zikrettiğim hadisleri, hadis hafız ve imamlarından rivayetle bize ulaşan eserlerinden naklettim. Münker olanları ve tefsirde bulunması uygun olmayanları terkettim. Talibine mübarek olacağını umarım. Kötülük yolunun kapanıp iyilik yolunun açılması, tevfik Allah'tandır."(3)

4. Mukaddimede Kur'an, Tefsiri ve Yedi Harf:

Bunlardan sonra "Kur'an'ın ve öğretilmesinin faziletleri", "Kur'an okumanın fedaili" ve "Kur'an'ı bilgisizce, kendi zevkine uygun tefsir edene tehdit" konularına ayrı ayrı üç fasıl açar ve herbirini senedleriyle birlikte zikrettiği hadislerle işler. Üçüncü fasılla bağlantılı olarak tefsir ve tevil kelimeleri üzerinde durur:

"Allah rahmetini esirgemesin, şeyhimiz bu konudaki tehdidin bir şey bilmemekle birlikte nefesine ve zevkine uyararak kafasına göre konuşan hakkında olduğunu söyledi.

Tevile gelince; ayeti, istinbat yoluyla, kitap ve sünnete aykırı olmamak kaydıyla, önüne - arkasına uygun muhtemel manalardan birine hamletmektir ki bu konuda ilim ehline izin de verilmiştir.

Tefsir ise, ayetin nüzül sebebi, durumu ve konumu hakkında söylenen sözdür. Ancak nakil yoluyla tesbit olunan rivayetlerle caiz olur."(4)

Tefsir ve tevil kelimelerinin iştikakını da anlattıktan sonra sözü "Yedi Harf" konusuna getirir: Hocası Ebu Bekir b. El-

(1) Meâlimü't-Tenzîl, I/28.

(2) Bu isnad zincirlerini çalışmamızın ikinci bölümünde inceleyeceğimizden buraya almıyoruz.

(3) Meâlimü't-Tenzîl, I/31.

(4) Meâlimü't-Tenzîl, I/35.

Heysem'den rivayet ettiği bir hadisten sonra bu konudaki ihtilafları inceler:

”أخبرنا أبو بكر بن أبي الهيثم البراني أنا الحاكم أبو الفضل الحدادي أنا أبو يزيد محمد بن يحيى أن إسحق ابن إبراهيم الحنظلي ، ثنا جرير بن عبد الحميد عن المغيرة عن واصل بن حيان ، عن ابن هذيل عن أبي الأحوص عن عبدالله بن مسعود رضي الله عنه ، عن النبي ﷺ أنه قال : « إن القرآن أنزل على سبعة أحرف ، لكل آية منها ظهر وبطن ولكل حد مطلع » ويُروى : « لكل حرف حد ولكل حد مطلع » (1)

”Kur’ân yedi harf olarak indirildi. O’ndan herbir ayetin zahir ve batını, sınır ve matlaı vardır.’ Başka bir rivayette ‘Her harfin bir sınırı, her sınırın bir matlaı vardır.”(2)

Bu hadisin yorumunda ihtilaf edilmiştir:

- a. Kur’ân’ın zahiri, O’nun lafzıdır, batını ise O’nun tevidir.
- b. Zahirî, isyan edip cezalandırılan milletler; batını, aynı konuda diğerlerini sakındırma ve öğüt.
- c. Zahir, O’nu okumak; batın, anlamaktır.
- d. Zahir, Allah’ın “Kur’ân’ı tertil ile oku.”(3) dediği gibi indiği şekliyle okumaktır; batını, tefekkür ve tedebbürdür. Nitekim Allah “Biz bu mübarek Kur’ân’ı sana ayetlerini düşünsünler diye indirdik.”(4) demiştir.

”Okumak öğrenmekle, ezberlemek tekrarlamakla (dersle), anlamak niyetin doğruluğu, harama dikkat ve helal lokma ile gerçekleşir.

’Her harfin bir sınırı’ sözüyle Hz. Peygamber okuma ve tefsirdeki sınırı kastedmiştir.

Okumakta sınır mushaftakini okumaktır;

Tefsirde sınır ise rivayetleri aşmamaktır.

’Her sınırın bir matlaı vardır’ ise Kur’ân’ı anlamak yönünden derecelerdir. Başka bir görüşe göre yalnız düşünen, tefekkür ve tedebbür ehline manaların yorumlanmasında Allah’ın lutfettiği anlayıştır.

Her bilenden daha bir bilen vardır.

Muvaffakiyetim sadece Aziz ve Hakim olan Allah’tandır.(5)

Burada biten mukaddimededen sonra besmele ile Fatiha suresine başlanır ve ayet ayet, sure sure Kur’ân tefsir edilir.

- (1) Hadisi Kütübü Sitte imamları rivayet etmişlerdir. Bkz. Buhari, Fedailü’l-Kur’ân, 5; Müslim, Müsafirin, 264, 265, 270; Tirmizi, Kur’ân, 9; Nesai, İftitah, 37; Ebu Davud, Vitir, 22; Muvatta’, Kur’ân, 5; Ahmed b. Hanbel, I/24.
- (2) Hadisi Taberani rivayet etmiştir. Bkz. Heysemi, Mecma-u’z-Zevaid, VII/153.
- (3) Müzzemmil 73/4.
- (4) Sad 38/29.
- (5) Meâlimü’t-Tenzîl, I/35-36.

B.Meâlimü't-Tenzîl'in Genel Anlatım Özellikleri:

Meâlimü't-Tenzîl'de açık ve kolay bir üslub seçilmiştir. Karışık ve gizli kapalı ifadeler,zor anlaşılır sert ve çetin lafızlar yerine,sade,anlaşılır,tekellüften uzak bir anlatış hakimdir. Benzeri birçok eserde görüldüğü gibi özel terimlere,değişik tartışmalara,ortaya atılan fikirleri delillendirme - çürütme için gereksizce sözü uzatmaya, mantık hareketliliğine yer verilmemiştir.

Halbuki aynı konuda pekçok tefsir,çeşitli zorlamalarla hatta anlaşılmaz hale gelmiştir. Belki de sadece bu özelliği sebebiyle Meâlimü't-Tenzîl günümüze kadar Kur'an tefsiri olarak müracaat edilen mureber bir kitap olarak varlığını devam ettirmiştir.

Meâlimü't-Tenzîl'de tefsire geçilmeden önce surenin adı,ayet sayısı,mekki veya medeni olduğu ifade edilir. Varsa mekki/medeni surede mukabil ayetlere işaret edilir. Surenin nerede, hangi olaya mebni indiği beyan edilir. Surenin tümü adına böyle bir olay söz konusu değilse sadece belli ayetlere ilişkin olaylar yerinde zikredilir. Sonra ayetler kelime kelime tefsire geçilir. İlkin genellikle " قوله " lafzıyla birlikte ayet yazılır bazen ayetin önünde ayetin manasına uygun,manayı tamamlayıcı bir ibareyle ayete geçildiği olur.(1)

Tefsirde teferruattan,gereksiz sözü uzatmaktan ve tekrardan özellikle kaçınılır.(2) Hatta gerekli yerlerde daha önemli açıklamalara atıfta bulunulur.(3) Bununla birlikte bazan tafsilata dalar. Bu daha çok israili haberlerde göze çarpar.(4) Bazan da teferruatlı bir biçimde anlatılan bir hikaye asıl kabul edilip daha sonraki bir konunun buna dayandırıldığı olur.(5)

" المعنى " Anlaşılması zor yerlerde kelimenin aslına başvurulur. " المعنى " formülü ile ayetin genel anlamı açıklanır.(6) Bazan " أى " , " قيل " , " يعنى " gibi ifadeler kullanılır.(7) Bununla birlikte ilgili ayetler ve hadisler zikredilir bazan birden fazla hadis getirildiği olur.(8)

- (1) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/49.
- (2) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, III/114,140,165; IV/87.
- (3) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/186; II/8, 10, 136,348; III/461,491; IV/72.
- (4) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/63-64,72,77,115,118.
- (5) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/64.
- (6) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/53.
- (7) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/39.
- (8) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/56.

Çoğu yerde ayetle ilgili selefin ihtilaflarına yer verilir, görüşler sıralanır, deliller sayılır.(1) Önce görüşler zikredilip sonra bu görüşlerin sahipleri söylendiği gibi tersi uygulamada görülür.(2)

Birçok yerde görüşler ve deliller zikredildiği halde tercih yapılmaz.(3) Bu ayetin manasını, bu çeşitli anlayış biçimlerine uygun olabileceğine bir işarettir ki diğer tefsirlerde görülmeyen Meâlimü't-Tenzîl'in özellik ve üstünlüklerinden biridir.

Bazan "والاول اصح" "وهذا صحيح" "والصحيح" gibi tabirlerle tercih yapıldığı da olur.(4) Bazı yerde de tercihini

" " formülü ile desteklenen müfessirin kendi görüşünün beyanından anlıyoruz. Tercihle izlediği yol:

- 1.Tercih ettiği görüşü diğerlerinden önce zikreder.(5)
- 2.Çoğunluğun görüşüne meylederek tercih yaptığı olur.(6)
- 3.Tercih ettiği görüş sıralamada sonda yer alır.(7)
- 4.Arap lügat ve edebiyatına uygunluğu sebebiyle tercih ettiği de olur.(8)

isim zikrederek yaptığı nakiller yanında "اهل التفسير", "قال اهل المعاني", "قال اهل العلم", "قال الجماعة", "اهل التأويل", "يقال", "قيل", "اهل المفسرون", "غيره", "آخرون" formülleriyle isim zikredilmeksizin nakilde bulunulur.(9) "باقون" tabirleriyle de diğer bazı kimselerden nakiller yapıldığı görülür.(10)

Bazan mukadder bir soru sorulup cevap verilirken (11) kimi yerde bu soru mahzuf tutulup cevaplandığı olur.(12) "فان قيل"

- (1) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/39,41,136.
- (2) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/87,89.
- (3) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/44,106.
- (4) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/44,53,62,72.
- (5) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/62-63; III/145.
- (6) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, III/33,546.
- (7) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/99; II/386.
- (8) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/77-78,83.
- (9) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/37-39; II/218,272,402.
- (10) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/66,124,125.
- (11) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/73,122.
- (12) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/78.

sorusuna " قیل " ile cevap verilerek açıklama yapıldığı da olur.(1)

Ayetin tefsirinde ortaya konulan açıklamaya " لقوله " tabiriyle örnek gösterilir.(2) Bu örnek bazan ayetten olabirir.(3)

Böylece anlaşılıyorki önce ayet hakkında lügavi izahlar yapılmaktadır. Sonra ayetin muhtevasına göre sırayla söz konusu ayet diğer ayetlerle, ilgili hadislerle, sahabe ve tabiin görüşleriyle sahabe döneminde cereyan eden olaylar, kıraat vecihleri, sarf ve nahiv kuralları, arap şiir ve sözleriyle, kolay, anlaşılır ve özgü bir biçimde açıklanmaya çalışılır. Ayet akideyle veya fıkıhla ilgili ise özel açıklamalara yer verilir.

Şimdi bunları detaylı bir şekilde inceleyelim:

-
- (1) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/38.
(2) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/50.
(3) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/47.

C.Meâlimü't-Tenzîl'in Metodu:

I.Rivayet Açısından:

1.Kur'ân'la Tefsiri:

Kur'ân-ı Kerîm'in bir kısmı bizatihi kendi özelliği nedeniyle veciz,mutlak,mücmel ve genel manalarda nazil olmuştur.(1) Fakat bu ayetler çoğu defa bir başka yerde açıklanmış, takyid edilmiş veya özelleştirilmiştir. Tefsirde bu konunun yanında ayetlerin önce ve sonra gelmeleri de bilinmelidir. İşte bu ayetin ayetle tefsiri, Kur'ân tefsirinde en iyi yoldur.(2)

Aslında bu,Kur'ân'ın Allah kelamı olduğuna en büyük delildir:

.. ولو كان من عند غير الله لوجدوا فيه اختلافا كثيرا : Eger, Allah'tan başkası katından olsaydı O'nda pekçok ihtilaf bulurlardı."(3)

Aynı gerçeği Meâlimü't-Tenzîl de şöyle ifade etmiştir:

.. فليس فيها اختلاف ولا تناقض : O'nda ihtilaf ve tenakuz yoktur."(4)

Gerçekten Kur'ân'ı indiren O'nu en iyi bilendir. Bu sebepten Kur'ân'ın bizzat kendi nazmına bakıp bir meselenin müteaddid ayetlerde nasıl işlendiğini tesbit etmek Kur'ân tefsirinde önemli ve vazgeçilmez bir özelliktir. Kur'ân'a bakıldığında bir yerde çok kısa temas adilen bir olayın, bir hükmün başka bir yerde ayrıntılarına inilmiştir. Bunun en canlı örnekleri kıssalarda görülür.

Meâlimü't-Tenzîl de büyük ölçüde Kur'ân'ı kendisiyle tefsir eden,bir kısım ayetlerin manasını diğer bazı ayetlerle açıklayan bir tefsirdir.

Yerine göre " كقولہ تعالیٰ .. كما قال .. أخبرنا تعالیٰ .. نظيره " gibi tabirler (5)

kullanılarak ilgili ayetle tefsir yapılmıştır.

(1) Zehebi, et-Tefsir ve'l-Müfessirun, I/156.

(2) Zerkeşi, Burhan, II/175; Süyuti, itkan, II/175; Zerkanî, Menahil, I/520; Zehebi, et-Tefsir ve'l-Müfessirun, I/39-40; Subhi Salih, Mebahis, 299; ibn Kesir, Tefsir, I/3.

(3) Nisa 4/82.

(4) Meâlimü't-Tenzîl, II/372.

(5) Bkz.Meâlimü't-Tenzîl,I/47,148,; III/276;IV/72,448,473.

Bazı yerlerde ayetlerin konu bütünlüğü düşünülerek arka arkaya iki ayet birlikte mütalea edilip, birlikte tefsir edildiği olmuştur.(1)

Tefsir edici olarak zikredilen ayetlerin, çoğu yerde tamamı değil, mana anlaşılacak miktarda gereken bölümü zikredilmiştir.(2)

Meâlimü't-Tenzîl'de Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsirine baştan sona birçok örnek bulabilmekteyiz. Bunları kendi aralarında gruplandırırsak:

a. Bir ayetin manasını destekleyen başka bir ayetle tefsiri: Bu da birkaç şekilde yapılabilir:

a1. Ayette geçen bir kelimenin manasının anlaşılması gayesiyle başka bir ayetle tefsir:

Örnek 1. Fatiha suresinde Besmeledeki "isim" kelimesinin müsemmanın aynı ve zatı olduğu "إِنَّا نُبَشِّرُكَ بِغُلَامٍ اسْمُهُ يَحْيَىٰ" ayetiyle(3) tefsir ediliyor.(4)

Örnek 2. Fatiha suresinde "Hamd" in dille, sözle, "Şükr"ün ise amelile olacağı " وَقُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَمْ يَتَّخِذْ وَلَدًا " ayeti(5) ve " اَعْمَلُوا آلَ دَاوُدَ سَكْرًا " ayetiyle(6) tefsir edilir.(7)

Örnek 3. Yine Fatiha suresinde " أَلَّذِي أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ " ayeti(8) nin tefsirinde " أُولَئِكَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّينَ وَ الصَّالِحِينَ " ayetini(9) zikreder: "Onlar ki Allah'ın kendilerine nimetler verdiği peygamberler, sıddıklar, şehitler, salihlerdir."(10)

(1) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, IV/158.

(2) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/39,211,290,450; IV/512.

(3) Meryem 19/7.

(4) Meâlimü't-Tenzîl, I/38.

(5) İsra 17/111.

(6) Sebe' 34/13.

(7) Meâlimü't-Tenzîl, I/39.

(8) Fatiha 1/7.

(9) Nisa 4/69.

(10) Meâlimü't-Tenzîl, I/41.

Örnek 4. " فتلقى آدم من ربه كلمات " ayetinde(1) bu kelimelerin ne olduğunu " ربنا ظلمنا أنفسنا وإن لم تغفر لنا ولا رحمتنا لنكونن من الخاسرين " ayetiyle(2) tefsir eder.(3)

Örnek 5. " وملت كلمة ربك الحسن علي بنى اسرائيل " ayetinde (4) zikredilen "Allah'ın güzel kelimesi"nin "Allah'ın onlara yardımı ve onları yeryüzünde iskan edeceği" manasına olduğunu " وتريد أن من على الذين استضعفوا في الارض " ayetiyle(5) beyan eder.(6)

a2.Ayetteki bir kelimenin manası başka bir ayette mukabil bir kelime ile tefsir edilir:

Örnek: " وراء " و يكفرون بما وراء " ayetinde(7) " وراء " kelimesinin " فمن ابتغى وراء ذلك " سوي " manasına olduğunu " bundan başkasını arayanlar yok mu?" ayetiyle(8) açıklar.(9)

a3.Bir ayetin, tüm muhtevası, bir başka ayetle tefsir edilir:

Örnek: " ومن يريد ثواب الدنيا تؤت منها " ayetinin (10) " من كان يريد العاجلة عجلنا له فيها ما نشاء لمن نريد " muhtevasını

Kim çabukça geçen bu dünyayı dilerse biz de burada ona' kimi dilersek ona dileyeceğimiz şeyi çabucak veririz." ayetiyle (11) açıklar.(12)

a4.Ayetin kendisinden hemen sonra gelen ayetle tefsiri:

- (1) Bakara 2/37.
- (2) A'raf 7/23.
- (3) Meâlimü't-Tenzîl, I/65.
- (4) A'raf 7/137.
- (5) Kasas 28/5.
- (6) Meâlimü't-Tenzîl, II/194.
- (7) Bakara 2/91.
- (8) Müminun 23/7.
- (9) Meâlimü't-Tenzîl, I/94.
- (10) Al-i. imran 3/145.
- (11) isra 17/18.
- (12) Meâlimü't-Tenzîl, I/359.Ayrıca bkz.I/50,121 (Bakara 2/10,140); II/6 (Maide 5/1); III/12 (Ra'd 13/14).

Örnek: " وما أدراك ما الطارق " ayetini(1) hemen sonra gelen " النجم الثاقب " ayetiyle(2) tefsir eder: "Tarık; ziyasıyla karanlığı delen yıldızdır."(3)

b.Bir ayeti birden fazla ayetle tefsir:

b1.Bir ayeti iki ayetle tefsir:

Örnek: Fatiha suresinde: " غير المغضوب عليهم ولا الضالين " ayetinin " ولا تتبعوا " ayeti(5) ve " من لعنه الله وغضب عليه " ayetini(4) tefsir eder.(7) " أهواء قوم قد ضلوا ما قبل .

b2.Bir ayeti ikiden çok ayetle tefsir:

Örnek: " يوم تبيض وجوه وتسود وجوه " ayetinin (8) tefsirinde şu ayetler zikredilir (9):

- (10) " للذين أحسنوا الحسنى وزيادة ولا يرهق وجوههم قتر ولا ذلة " ,
(11) " والذين لسبوا السيئات جزاء سيئة بمثلها وترهقهم ذلة " ,
(12) " وجود يومئذ ناضرة إلى ربها ناظرة ووجوه يومئذ باسرة " ,
(13) " وجود يومئذ مسفرة شهاة متبشرة ووجوه يومئذ عليها غبرة " .

c.Bir ayetle birden fazla ayeti tefsir:

Örnek: " وإن قالوا اللهم إن كان هذا هو الحق من عندك فأمطر علينا "

- (1) Tarık 86/2.
(2) Tarık 86/3.
(3) Meâlimü't-Tenzîl, IV/473. Ayrıca bkz.II/6 (Maide 5/1); IV/394 (Mearic 70/20-21).
(4) Fatiha 1/7.
(5) Maide 5/60.
(6) Maide 5/77.
(7) Meâlimü't-Tenzîl, I/42. Ayrıca bkz.I/59 (Bakara 2/27); I/286 (Al-i imran 3/19).
(8) Al-i imran 3/106.
(9) Meâlimü't-Tenzîl, I/340. Ayrıca bkz.I/66 (Bakara 2/40); III/423 (Neml 27/45).
(10) Yunus 10/26.
(11) Yunus 10/27.
(12) Kiyame 75/23.
(13) Abese 80/39.

قل أرأيتم إن اتاكم عذابه بيّاتاً " ayetini(1) hem " مجارة من السماء أو اتنا بعذاب اليم
ayetinin(2) " أو نهراً ما ذا يستعجل منه المجرمون .
ve hem de " ويستعجلونك بالسبيّة قبل الحسنة " ayetinin(3)
tefsirinde zikreder.

d.Birbirine zıt gibi görünen ayetlerin tefsiri:

انما
Örnek: " ألا بذكر الله تطمئن القلوب " ayeti(4) ile " المؤمنون الذين إذا ذكر الله وجلت قلوبهم .
muhalif gibidir. Fakat müfessirimiz bunu şöyle izah eder: "Mümin kalpler azap, ceza ve tehditle ilgili ayetler karşısında ürperir; mükafat ve cennet ayetleri karşısında da yatıştır itminan bulur."(6)

e.Kıraat vecihlerinden muhtar olana ayetle delil getirerek söz konusu ayeti tefsir etmesi:

Örnek: " ومن عنده علم الكتاب " ayetinde(7) ki " من "
kelimesini " الرحمن علم القرآن " (8) ve " وعلمناه من لدنا "
ayetiyle (9) tefsir ederek " من " şeklinde okur.(10)

f.Diğer şekillerde ayetin ayeti tefsiri:

f1.Lügat manasını izah için:

Örnek: " الناس " (11) ayetinde " ومن الناس من يقول "
kelimesinin " انسان " kelimesinin cem'i olduğunu ve Allah'a
verdiği sözü unuttuğu için " انسان " diye isimlendirildiğini
" ولقد عهدنا إلى آدم من قبل فنسى " ayetiyle(12) izah eder.(13)

(1) Enfal 8/32.

(2) Yunus 10/50. Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, II/356.

(3) Ra'd 13/6. Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, III/8.

(4) Ra'd 13/28.

(5) Enfal 8/2.

(6) Meâlimü't-Tenzîl, III/17.

(7) Ra'd 13/43.

(8) Kehf 18/65.

(9) Rahman 55/1-2.

(10) Meâlimü't-Tenzîl, III/25.

(11) Bakara 2/8.

(12) Taha 20/15.

(13) Meâlimü't-Tenzîl, I/49. Ayrıca bkz. III/21; IV/388.

f2.Ayette hazf olduğunu beyan için:

Örnek: " بيدك الخير " ayetinde(1) hayırla birlikte şerrinde ifade edildiğini " سراويل تقيكم الحر " Soğuk ve sıcaktan koruyacak elbiseler.." ayetiyle(2) beyan eder. Çünkü burada da sadece sıcaklık zikredilmiştir. Fakat soğukluk ta kasdedilmektedir.(3)

f3.Tekidi beyan için:

Örnek: " مولى كاملين " ayetinde(4) geçen " كاملين " kelimesinin tekid için olduğunu " تلك عشرة كاملة " Bunlar tam on gündür." ayetiyle(5) tefsir eder.(6)

f4.Kelimenin müfred siğasının cemi manasına olduğunu beyan için:

Örnek: " اولئك رفيقا " : Onlar ne güzel arkadaşlardır ayetinde(7) geçen " رفيق " kelimesi çoğul manayadır. Delil: " ثم يخرجكم طفلا " ayetindeki(8) " طفلا " kelimesi gibi.(9)

f5.istafhamın beyanı için:

Örnek: " من اى شىء خلقه من نطفة " ayetinde(10) ki istifham takrir içindir. Bir sonraki ayet bunu tefsir etmektedir.(11)

- (1) Al-i imran 3/26.
- (2) Nahl 16/81.
- (3) Meâlimü't-Tenzîl, I/290.
- (4) Bakara 2/233.
- (5) Bakara 2/196.
- (6) Meâlimü't-Tenzîl, I/211.
- (7) Nisa 4/69.
- (8) Gafir 40/67.
- (9) Meâlimü't-Tenzîl, I/457.
- (10) Abese 80/18.
- (11) Meâlimü't-Tenzîl, IV/448. Bunun dışında 'harfi cerin manasını beyan'a bir örnek için bkz. Meâlimü't-Tenzîl, IV/512. ('min' harfi cerinin 'be' manasına olduğu hk.)

2.Sünnetle Tefsir:

a.Tefsirde Sünnetin Yeri:

Bütün beyan ve belâgat özelliği ve üslup güzelliğiyle is-
lamın ebedi bir mucizesi olan Kur'ân-ı Kerim, insanlığın ihtiya-
çlarına çözüm olarak, olaylara uygun biçimde, ayet ayet, sure
sure inmiştir ve sadece iniş zamanına değil kıyamete kadar tüm
hadiselere ışık tutmuştur. Onun için kimisi icmali, bir kısmıda
tafsili bir anlatım arzeder.

Öncelikle kendisinin tefsiri durumunda olan ayetlerden
sonra Sünnet, kuşkusuz ikinci sırayı alır.Hz.Peygamberin "kavil"
"fiil" ve "takrir"lerinin Kur'ân'ın anlaşılması ve açıklanmasın-
da kaçınılmaz (onsuz olmaz) bir başvuru kaynağı olduğunu Nahl
suresi 44. ayet şöyle vurgular:

وانزلنا اليك الذكر لتبين للناس ما نزل اليهم ولعلهم يتفكرون .

"Biz Kur'ân'ı sana, insanlara indirilene beyan edesin diye gön-
derdik. Belki düşünürler." Yani Peygamberin varlık sebebi ve
fonksiyonu sünnetin Kur'ân'ı tefsir etmesini zorunlu kılmaktadır.

Bunu Hz.Peygamber: "ألا أويت الكتاب ومثله معه" : Bana

Kur'ân ve O'nunla beraber benzeri verildi."(1) şeklinde ifade
etmektedir.

"Kur'ân-ı Kerim Hz.Peygambere okunan bir vahiy olarak ve-
rildi. Bir de beyan etme adına O'nun misli verildi. Yani Hz.Pey-
gambere kitapta olanların beyan edilmesine izin verildi ki O ge-
nelleştirir, özelleştirir, gerekli ilaveler yapar, kitapta olma-
yan bir konuda hüküm koyar ve böylece O'na tıpkı Kur'ân'da oldu-
ğu gibi emretme ve amel isteme şeklinde açıklanmasına izin ve-
rilmiş olur."(2)

Bu özelliğinden dolayı sahabe de manasını anlamakta güçlük
çektiği her ayet için Hz.Peygambere başvuruyordu. Ancak sünne-
tin Kur'ân'ı tefsiri konusunda zayıf ve uydurma haberlere dikkat
etmek, onlardan kaçınmak gerekmektedir.(3)

b.Meâlimü't-Tenzil'de Sünnetle Tefsir:

Bir rivayet tefsiri olan Meâlimü't-Tenzil'in sünnetle tef-
sirde yerini anlatmak, aslında kitabın büyük bir bölümü hakkında
söz söylemektir. Muhyissünne lakabına layık görülen müfessir,dö-
neminin en büyük hadis alimlerindendir. Şerhu's-Sünne ve Mesabi-
hu's-Sünne buna en açık delildir.

(1) Ebu Davud, Kitabü's-Sünne, 6; Ahmed b.Hanbel, IV/131;
Tebrizi, Mişkat, I/57.

(2) Azimabadi, Avnü'l-Ma'bud, XII/355.

(3) Zerkeşi, Burhan, II/156.

Kur'ân'ın bizzat kendisini tefsir etmesi konusunu, Kur'ân'ın sahih sünnetle tefsiri konusuyla birlikte düşünen imam Bağavi, bu konuda şunları söylemektedir: "Hz.Peygamber kendisine gelen vahyi beyan ederdi. Çünkü kitabın beyanı sünnetten istenir."(1) "Tefsir ancak peygamberden nakil yoluyla duyulduğu sabit olanlarla mümkündür."(2)

Buna göre yapılan tefsirin makbul ve muteber olabilmesi ancak bize rivayetle nakledilegelen haberler ölçüsünde olabilecektir. Şurası kesin bir gerçekki Kur'ân ve Hz.Peygamberden bize gelen sahih sünnetten daha sağlam, garanti, doğru ve daha kesin bir tefsir yolu yoktur.(3)

Gerçekten çok iyi bir muhaddis olan imam Bağavi'nin bu yönü, tüm tefsirinde apaçık ortadadır. Ayetlerden muradın ne olduğu yada mananın delillendirilmesi sadedinde hep hadise müracaat edilir. Onun için Meâlimü't-Tenzîl'de bu yol hemen her sayfada karşımıza çıkmaktadır.

İstisnasız olarak tefsirin bütününde müfessiri aynı zamanda bir muhaddis olarak buluruz. Gerek senetlerinin hemen tamamının bizzat kendisine ulaşan isnatlar oluşu ile, gerek hadislerin değişik şekillerini (varyant) verişi ile ve gerekse uygun gördüğü yerde senet veya metin hakkında yaptığı açıklamalarıyla imam Bağavi'nin sünnet konusundaki tüm titizlik ve gayreti Meâlimü't-Tenzîl'de sergilenmiştir.

Tefsirimiz, sahih ve hasen hadislerle dolu bir eserdir. Öncelikle hadise başvurulması, bu konuda sahih hadislerin kullanılması, zayıf, münker ve Kur'ân'ın muhtevasına aykırı olanlardan kaçınılma çabası O'nun başta gelen özelliğidir.(4) Sünnetle tefsirin bu denli ağırlıklı olmasının sebebi, elbette müfessirimizin hadiscilik yönüdür ve O'ndan beklenen de zaten budur. Mukaddimedede yer alan Kur'ân'la ilgili üç fasılda fikirlerini sürekli olarak hadisle desteklemesi buna güzel bir delildir.(5)

(1) Meâlimü't-Tenzîl, I/31; III/70.

(2) Meâlimü't-Tenzîl, I/35.

(3) Zehebi, et-Tefsir ve'l-Müfessirun, I/45-50.

(4) Bu konuyu mukaddimedede açıkca müellif te beyan etmektedir. (I/31.) Belki bu sebepten ibn Teymiye de Sa'lebi'nin tefsirinden kısa olmasına rağmen Meâlimü't-Tenzîl'i methetmektedir. (Bkz. Fetava, XIII/354) Ancak beşer olarak yanlış olduğu noktalar olabilecektir.

(5) Mesela, Kur'ân'ın faziletleri ve öğretilmesi konusundaki birinci fasılda yedi hadis zikretmiş ve bunları tahrir etmiştir. Yine Kur'ân okumanın faziletleri konusundaki ikinci fasılda dokuz hadis almış, bazılarının tahririni zikretmiştir. Hatta bu konudaki hadislerle bazı surelerin sonlarında da yer vermiştir. (Bkz. I/42,43; IV/21,327,373,545.) Üçüncü fasılda ise üç hadis rivayet etmektedir.

Şimdi Meâlimü't-Tenzîl'de ayetlerin sünnetle tefsir edilmesini örneklerle görelim:

b1. Ayetlerle doğrudan ilgili olan hadislerle yapılan tefsirler:

1. Merfu' hadislerle yapılan tefsirler:

Kevser suresinde Kevser kelimesinin manasını şöyle tefsir eder: "

﴿ إِنَّا أَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَ ﴾ ، أَخْبَرَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ عَبْدِ الْقَاهِرِ أَنَا عَبْدُ الْغَافِرِ بْنُ مُحَمَّدٍ أَنَا مُحَمَّدُ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ عَيْسَى الْجَلُودِيِّ ثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ سَفْيَانَ ثَنَا مُسْلِمُ بْنُ الْحَجَّاجِ ثَنَا أَبُو بَكْرِ بْنُ أَبِي شَيْبَةَ ثَنَا عَلِيُّ بْنُ مَسْهَرٍ عَنِ الْمُخْتَارِ يَعْنِي بِنَ فُلْفُلٍ عَنِ أَنَسِ قَالَ : بَيْنَا رَسُولُ اللَّهِ ﷺ ذَاتَ يَوْمٍ بَيْنَ أَظْهَرِنَا إِذَا غَفِي إِغْفَاءٌ ثُمَّ رَفَعَ رَأْسَهُ مَتَبَسِّمًا ، فَقُلْنَا : مَا أَضْحَكَكَ يَا رَسُولَ اللَّهِ ؟ قَالَ : نَزَلَتْ عَلَيَّ أَنْفَاءُ سُورَةٍ ، فَقَرَأُ : بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ : ﴿ إِنَّا أَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَ ﴾ فَصَلِّ لِرَبِّكَ وَانْحَرْ ﴿ إِنَّ شَانِئَكَ هُوَ الْأُتْرُ ﴾ ، ثُمَّ قَالَ : « تَدْرُونَ مَا الْكَوْثَرُ ؟ » قُلْنَا : اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَعْلَمُ ، قَالَ : « فَإِنَّ نَهْرَ وَعْدِنِي رَبِّي فِيهِ خَيْرٌ كَثِيرٌ هُوَ حَوْضٌ تُرَدُّ عَلَيْهِ أُمَّتِي يَوْمَ الْقِيَامَةِ ، أَنَيْتُهُ عَدَدُ النُّجُومِ فَيُخْتَلَجُ الْعَبْدُ مِنْهُمْ ، فَأَقُولُ : رَبِّ إِنَّهُ مِنِّي ، فَيَقُولُ : مَا تَدْرِي مَا أَحَدَثَ بَعْدَكَ » .

Bir gün Hz. Peygamber aramızda şöyle hafifce uyuklayıverdi. Sonra gülümseyerek başını kaldırdı. Dedik ki: Ya Rasulallah seni güldüren nedir? Bana hemen şimdi bir sure indi dedi ve okudu: Rahman, Rahim, Allah adıyla. Biz sana Kevseri verdik. Öyleyse Rabbın için namaz kıl ve kurban kes. Seni kötüleyenlerdir gerçek ebter. Sonra dedi ki: Bilirmisiniz Kevser nedir? Allah ve Rasülü daha iyi bilir dedik. Şöyle dedi: O Rabbimin bana vadettiği bir nehirdir. O'nda pekçok hayır vardır. O bir havuzdur. Ümmetim kıyamet günü O'nun başına gidip gelecekler. O'nun kapları yıldızlar sayısındadır. (O'nun başındakilerden) bir kul çekilip alınır da ben derim ki: Ya Rab o bendendir. Onlar da senden sonra ne bidatlar çıkardılar biliyor musun ki? derler"(1) Daha sonra bu nehrin tadını, lezzetini, hoş kokusunu, rengini, beyazlığını anlatan dört hadis zikreder.(2)

Bazen önce mevkuf olarak zikrettiği bir hadisi muttasıl senetle merfu' olarak ta rivayet eder:

أَخْبَرَنَا أَبُو بَكْرِ مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي تَوْبَةَ الْخَطِيبُ أَنبَانَا أَبُو طَاهِرٍ مُحَمَّدُ بْنُ الْحَارِثِ

أَنْبَانَا مُحَمَّدُ بْنُ يَعْقُوبَ الْكِسَائِيَّ أَنْبَانَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ أَنْبَانَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ الْخَلَالِ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ الْمُبَارَكِ عَنْ سَفْيَانَ عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ عَنِ الْأَغْرَعِ عَنْ أَبِي سَعِيدٍ وَعَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَا : يَنَادِي مَنَادٌ : إِنَّ لَكُمْ أَنْ تَصُحُوا فَلَا تَسْقُمُوا أَبَدًا ، وَإِنَّ لَكُمْ أَنْ تَحْيُوا فَلَا تَمُوتُوا أَبَدًا ، وَإِنَّ لَكُمْ أَنْ تَشْبُوا فَلَا تَهْرُمُوا أَبَدًا ، وَإِنَّ لَكُمْ أَنْ تَعْمُوا فَلَا تَبْأَسُوا أَبَدًا ، فَذَلِكَ قَوْلُهُ : ﴿ وَنُودُوا أَنْ تَلْكُمُ الْجَنَّةَ ، أَوْرَثْتُمُوهَا بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ ﴾ ، هَذَا

(1) Bu hadis için bkz. Buhari, Tefsiru Sureti Kevser, 1; Rikak, 45; Müslim, Cennet, 79-80; Tirmizi, Kıyame, 5; Ebu Davud, Cenaiz, 1; Ahmed b. Hanbel, VI/48.

(2) Meâlimü't-Tenzîl, IV/533-534. Meâlimü't-Tenzîl bu konuda örneklerle doludur. Bkz. I/116,140,265,418; II/112,258; III/83,92; IV/464.

حديث صحيح أخرجه مسلم بن الحجاج عن إسحاق بن إبراهيم وعبد الرحمن بن حميد عن عبد الرزاق عن
سفيان الثوري بهذا الاسناد مرفوعاً .
(1)"

Kimi yerde merfu' hadisin sonunda hadis hakkında değerlendirme ve tahrir yapar:

انا ابو عبدالله محمد بن الفضل الخرفي
" المروزي ، انا ابو الحسن علي بن عبدالله الطيسفوني ، انا عبدالرحمن بن ابي شريح انا عبدالله بن عمر
الجوهري ، انا احمد بن علي الكشميهني انا علي بن حجر ، انا اسماعيل بن جعفر بن ابي كثير الهمداني
عن حميد الطويل عن انس بن مالك قال : قال رسول الله ﷺ : « لو ان امرأة من نساء أهل الجنة اطلعت
على الأرض لاضاعت ما بينهما ، ولملات ما بينهما ريحاً ولنصفها على رأسها خير من الدنيا وما فيها » ،
(2)" صحيح ، أخرجه محمد بن عبدالله بن محمد عن معاوية بن عمر عن ابي إسحاق عن حميد

Bazan bir ayetin tefsirinde birden fazla hadis kullandığı olur.(3) Bazı yerlerde bunlar kutsi hadislerdir.(4)

11.Ta'lik haberlerle yapılan tefsir:

imam Bağavi bazı ayetlerin tefsirinde zikrettiği hadislerde senetleri hazfettiği olur. " قال النبي " formülü ile doğrudan Hz.Peygamberden rivayette bulunduğu gibi (5) " روى عن الرسول "

formülü ile rivayet ettiği de olur.(6) Bazen tekrardan kaçındığı için senedi zikretmez. Bunun bir sebebi de hadisi başka bir yerde senediyle birlikte zikretmiş olmasıdır. Mesela:

ورويانا عن عطاء عن ابن عباس في قوله : ﴿ إلا اللهم ﴾ ، قال : قال رسول

الله ﷺ : « إن تغفر اللهم تغفر جمّاً وأيّ عبد لك إلا السّاء »
(7)"

(1) Meâlimü't-Tenzîl, II/161. Hadis için bkz. Müslim, Cennet, 22; Tirmizi, Tefsiru Sureti Zümer, 10; ibn Mace, Fiten, 33; Ahmed b.Hanbel, IV/181. Başka örnekler için bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/58; III/342.

(2) Meâlimü't-Tenzîl, I/57. Hadis için bkz. Buhari, Cihad, 6; Tirmizi, Fedailü'l-Cihad, 17; Ahmed b.Hanbel, III/141,147. Başka örnekler için bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/86; IV/87. Hazin, Tefsiri Lübabü't-Te'vil'de Meâlimü't-Tenzîl'in hadislerini tahrir ederek büyük bir hizmet yapmıştır.

(3) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/57; IV/545.

(4) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/108.

(5) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/108,119.

(6) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/88.

(7) Meâlimü't-Tenzîl, IV/252. Hadis için bkz.Tirmizi, Tefsiru Sureti Necm, 9.

Bu hadisin senedi daha önce zikredilmiştir:

أخبرنا عبدالرحمن بن أبي بكر القفال أنا أبو مسعود محمد بن أحمد بن يونس الخطيب ثنا
محمد بن يعقوب الأصم ثنا أبو قلابة ثنا أبو عاصم ثنا زكريا بن إسحاق عن عمرو بن دينار عن عطاء عن ابن
عباس في قوله تعالى ﴿إلا للمم﴾ قال رسول الله ﷺ :
(1)"

Veya hadis tanındığı için doğrudan zikredilmiş senedin zikri gereksiz görülmüştür.(2)

Bazan rivayet edilenin sadece "hadis" olduğunu söyler.(3)
Müsnetlere atıfta bulunur.(4) Bu arada;
Hadis imamlarının hükümlerini aktarır.(5)
Rical ve senet hakkında hüküm verir, rical değerlendirmesi yapar.(6)

111.Hadiste takti' uygular:(7)

Bakara suresi 177. ve Zariyat suresi 24. ayetin tefsirlerinde zikredilen "من كان يؤمن بالله واليوم الآخر فليكرم ضيفه" hadisi buna güzel bir örnektir.(8)

b2.Ayetle dolaylı biçimde ilgili olan hadislerle yapılan tefsirler:

- (1) Meâlimü't-Tenzîl, IV/85.
- (2) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/460,469 (Nisa 4/89,97); II/17 (Maide 5/6); II/340 (Tevbe 9/122); III/187 (Kehf 18/110); III/461 (Ankebut 29/8); III/543 (Mü'minun 33/57).
- (3) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, III/64,281.
- (4) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, III/230.
- (5) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/31-32.
- (6) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/291.
- (7) Musannifin hadisi parçalayıp gerekli gördüğü yerde ilgili bölümü zikretmesi demek olan takti' caiz görülmüştür. Buhari, Malik, Ebu Davud, Nesai gibi büyük imamlar takti' uygulamışlardır. (Bkz. Ahmed Naim, Tecrid (muk.), I/471.) Meâlimü't-Tenzîl'de de aynı yolun izlendiğini görüyoruz.
- (8) Meâlimü't-Tenzîl, I/142 ve IV/232. Aynı zamanda Nisa suresi 36. ayetin tefsirinde tamamı zikredilen (bkz.I/425) hadis için bkz. Buhari, Edeb, 31,85; Rikak, 23; Müslim, iman, 74-75; Tirmizi, Kıyame, 5; İbn Mace, Edeb, 5; Ebu Davud, Et'ime, 5; Darimi, Et'ime, 11; Muvatta', Sıfatü'n-Nebi, 22; Ahmed b.Hanbel, II/174,267, 269,433,463; III/76; IV/31; V/412; VI/69,384. Başka örnekler için bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/78,88 (Bakara 2/61,78).

Meâlimü't-Tenzîl'de ayetin manasını doğrudan tefsir eden hadisler yanında konuyla uzaktan alakalı hadislerin de zikredildiğini görüyoruz. Mesela oruçtan söz edilirken oruç ayı Ramazanın fazileti, oruçlunun sevap ve mükafatıyla ilgili birçok hadis rivayet edilmiştir.(1)

b3.Zayıf hadisle tefsir:

Müfessirin hadisteki bunca gücüne rağmen Meâlimü't-Tenzîl'de azda olsa zayıf hadislerle tefsir yapıldığı da olur. Mesela:

Nisa suresi 59. ayetin tefsirinde zikredilen:(2)

.. مثل اصحابي من امتي كالملاح في الطعام لا يصلح الطعام الا بالملاح ..

hadisi buna örnektir. Çünkü bu hadisi, Enes kanalıyla Hasan'dan rivayet eden İsmail b.el-Mekki zayıftır.(3)

Yine Nahl suresi 8. ayetin tefsirinde at, katır ve eşek etinin yenilmesi konusunda zikredilen hadisin isnadı zayıftır:

. روى عن المقدم بن معدي كرب عن خالد بن الوليد أن رسول الله ﷺ نهى عن

(4)" اكل لحوم الخيل والبغال والحمير. وإسناده ضعيف.

3.Sahabe ve Tabiun Sözleriyle Tefsir:

Meâlimü't-Tenzîl'de kitap ve sünnete dayanma yanında sahabe ve tabiundan gelen rivayetlere de bağlılık açıkça ortadadır. Nerede ise tefsir bunların naklinden ibarettir.

a.Sahabe tefsirinin önemi:

Sahabe sözü kitap ve sünnetten sonra müfessirin uyması gereken tefsir esaslarının başında yer alır. Ashabın vahyin inişine şahit, tebliğe doğrudan muhatap olmaları ve vahyi yakından takip etmeleri onları bu konuda özelleştirmekte, tefsirde kendilerine müracaatı zorunlu kılmaktadır. Çünkü vahyi yazan, bizzat Hz.Peygamberden duyan, öğrenen, ezberleyen, ayetlerin nerede, ne zaman, hangi sebeble geldiğini bilen ve o devrin sosyal yapısını en iyi tanıyan, hatta kendi sorularına binaen vahiy gelen onlar-

(1) Meâlimü't-Tenzîl, I/153. Başka örnekler için bkz. III/15 (Sıla-i rahim hk.); III/111 (Ana baba hk.); III/429 (Kıyamet alametleri hk.)

(2) Meâlimü't-Tenzîl, I/445-446.

(3) Acluni, Keşfü'l-Hafa, II/257-258; İbn Hıbban, Mecruhın, 120-121.

(4) Meâlimü't-Tenzîl, III/63. Başka örnekler için bkz. I/291; II/15; III/500; IV/255.

dır.(1)

Abdullah b.Mes'ud bu konuyu şöyle ifade eder: "Allah'a yemin olsun ki Kur'an'daki herbir ayetin hangi konuda, nerde, kim hakkında nazil olduğunu biliyorum. Eğer kitabullahı benden daha iyi bilen birinin olduğunu bilsem, gitme imkanım varsa, hiç durmaz giderim."(2)

Yine Kur'an hakkındaki geniş bilgisinden dolayı Abdullah b.Abbas'a "Tercümanü'l-Kur'an" adı verilmişti.(3)

Sahabe,öğrendiği bu Kur'an'ın üzerinde titizlikle duruyor (4) ve öğretmeye de özen gösteriyordu.(5)

Gerçekten,Hz.Peygamberin aralarında yaşadığı sahabe tefsirinin Kur'an'ın anlaşılmasında büyük bir önemi vardır. Özellikle ictihada mesağ olmayan nüzül sebebi, mukattaa harflerin anlaşılması gibi konularda sadece Hz.Peygamberden duyma ve müşahedeye dayanan sahabe tefsirinin önemi daha belirgin olarak ortadadır. Bu sebepten sahabeden gelen rivayetlere mevkuf haber diyoruz.(6) Bu haberlerde genellikle "sünnet" kültürü hakimdir ve merfu' hadis değerindedir.(7) Aynı haberlerin merfu' olarak da varid olmaları buna açık bir delildir.(8) Onun için mevkuf haberler peygamber okulunun bize yansımalarıdır.(9) Dolayısıyla diğer görüşlere tercih edilerek dinde hüccet kabul edilir.(10) Hadis mecmualarında da bu tür haberlerden bol miktarda bulabiliriz.(11)

(1) Taberi, Tefsir, I/35-38; ibn Teymiye, Mukaddime, 95.

(2) Taberi, Tefsir, I/36; ibn Teymiye, Mukaddime, 96.

(3) ibn Teymiye, Mukaddime, 96-97; Mukaddimetan, 263.

(4) Mesela, Osman (r) okuma ve araştırma adına Kur'an'la o kadar meşgul olmuştur ki iki tane mushaf eskittiği rivayet olunur. Bkz. Kettani, Teratib, II/290.

(5) Taberi, Tefsir, I/16,36.

(6) Hakim, Ma'rifetü Ulumi'l-Hadis, 19; Subhi Salih, Ulu-mü'l-Hadis, 208.

(7) Süyuti, itkan, II/182; Hatıb Bağdadi, Kifaye, 589; Kassisı, Tefsir, I/102-105.

(8) Subhi Salih, Ulu-mü'l-Hadis, 201.

(9) Fakat tüm mevkuf haberlerin merfu olanlarla eş değerde kabul edilmeleri gerekmez. Bazılarına karşı - israiliyat gibi ihtimalle - daha dikkatli davranmak gerekir. Bkz. Subhi Salih, Ulu-mü'l-Hadis, 209.

(10) Şatıbi, Muvafakat, IV/77.

(11) Mesela, Sahih-i Buhari'de Ali b.Ebi Talha tarikiyle ibn Abbas'tan bize gelen 'Garibü'l-Kur'an'la ilgili tefsirler bir kitab teşkil edecek kadar çoktur. Bkz. Muhammed Fuad Abdülbaki, Mu'cemü Garibi'l-Kur'an Müstahricen min Sahih-i'l-Buhari, Mısır, 1950.

b.Tabiun tefsirinin önemi:

Tabiun tefsirlerinin değeri ve hüccet olmaları konusunda değişik görüşler bulunmakla birlikte(1), istisnasız bütün muteber tefsirler bunlara çokca müracaat etmişlerdir. Bu durum onlardan gelen rivayetlerin mutlak anlamda hüccet olduğunu göstermeye de tabiunun tefsirde önemli bir yerinin olduğunu belirtir. Her ne kadar Hz.Peygambere yetişemeseler de sahabe ile beraber yaşayan, onlara öğrencilik edip, Kur'ân öğrenen tabiunun(2) fikir ve görüşleri bizim için değerli ve zorunludur.(3)

Fakat tabiun, sahabe derecesinde "sika" ve "udül" olmadığından hatta bazılarının za'f ihtimaline binaen, bu döneme ait rivayetler "cerh ve tadil"e tabi tutulmuş, kimileri makbul, kimileri metruk sayılmıştır.(4)

Bununla birlikte tabiun kavilleri Kütübü Sitte'de ve Taberi gibi müfessirlerin eserlerinde senetleriyle birlikte bize in-tikal etmiş sahabe kültürü niteliğindedir.

c.Meâlimü't-Tenzîl'de sahabe ve tabiun tefsiri:

Neredeyse herbir ayette sahabe ve tabiun sözleriyle tefsir yapıldığına şahit olduğumuz Meâlimü't-Tenzîl, mukaddimedede açıkca bu yönünü ortaya koymuştur. Kendilerinden rivayette bulunulan sahabe ve tabiun ayrı ayrı senetleriyle birlikte zikredilmiştir. Tefsirin temel kaynağını teşkil eden bu rivayet sahipleri şunlardır:

ibn Abbas(68/687), Mücahid(104/722), Ata(144/761), Hasen(110/728), Katade(117/735), Ebu Aliye(90/708), Muhammed b. Ka'b el-Kurazi(118/736), Zeyd b.Eslem(136/753), Kelbi(146/763), Dahhak(105/723), Mukatil b.Süleyman(150/767), Mukatil b.Hayyan

- (1) Bkz. Zerkeşi, Burhan, II/158; ibn Teymiye, Mukaddime, 104-105; ibn Kesir, Tefsir, I/10; Subhi Salih, Ulumü'l Hadis, 210; Zerkani, Menahil,II/13,22; Kasimi, Tefsir, I/7-8.
- (2) Mücahid gibi bazıları Kur'ân'ı baştan sona sahabeden öğrenmiştir. Bkz. Taberi, Tefsir, I/40; ibn Teymiye, Mukaddime, I/102-103; ibn Kesir, Tefsir, I/9; Süyuti, itkan, II/196.
- (3) Süyuti, itkan,II/176; Tehanevi, Kavaidü fi Ulumi'l-Hadis, 138. Hatta Tabiundan gelen rivayetlere mürsel hadis adı veriyoruz. (Bkz.Talat Koçyiğit, Hadis Usulü,99-100.) Çünkü tabiun hadis rivayetinde titiz davranıyor ve Hz.Peygambere ittisaline özen gösteriyordu.Bkz. Muhammed Accac el-Hatib,es-Sünne Kable't-Tedvin,223-224.
- (4) Muhammed Accac el-Hatib, es-Sünne Kable't-Tedvin, 236-237.

(150/767), Süddi(128/745), Vehb b.Münebbih(116/734), Muhammed b. ishak(151/768).(1)

Bu tefsirleri mukaddimedede senetleriyle zikrettiği için tefsir içinde aynı senetleri tekrar etmemiştir. Ama mukaddimedede verdiği senet zinciri dışında ayrı bir senetle rivayet ettiği de olmuştur. Mesela ibn Abbas'tan mukaddimedede zikredilen senet dışında da başka rivayetlere tefsirde rastlamaktayız.(2)

Aynı şekilde Ebu ishak Sa'lebi (427/1035)'nin rivayetlerini kendisinden öğrendiği hocası Ebu Said Ahmed b.Muhammed eş-Şüreyhi el-Harizmi (??)'de de aynı yolu izlemiş senedi hazfetmiştir.

Ayrıca mukaddimedede ne isimlerinden ve ne de senetlerinden söz etmediği halde tefsirde sözlerine müracaat edilen sahabe ve tabiun isimleri de görmekteyiz. Mesela:

ibn Mes'ud (32/652)(3), Said b.Cübeyr (95/713)(4), ibrahim en-Nehai (96/714)(5), Şa'bi (105/723)(6), İkrime (115/733)(7), Rabi' b.Enes (139/756)(8), ibrahim b.Edhem (161/777)(9).

Hatta bazan " *أهل سائر المفسرين* ", " *أكثر المفسرين* " gibi genel tabirlerle (10) sahabe ve tabiinin daha başkalarından da rivayette bulunur.

Örnek 1. Fatiha suresinde " *المراد المستقيم* " i şöyle tefsir eder:

ibn Abbas ve Cabir'e göre: O islamdır.

Bu aynı zamanda Mukatil'in görüşüdür.

ibn Mes'ud: "O Kur'an'dır" der.

Ali (r)'den merfu olarak, " *المراد المستقيم* " in kitabullah olduğu rivayet edilir.

- (1) Bu nakil yollarının kritiği için bkz. Süyuti, itkan, II /188; Zehebi, et-Tefsir ve'l-Müfessirun, I/77 vd.; Ebu Şehbe, İsrailiyat, 147 vd.
- (2) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, II/265; IV/533.
- (3) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/63.
- (4) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, III/8.
- (5) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/57.
- (6) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/378.
- (7) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, IV/532.
- (8) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/44.
- (9) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/64.
- (10) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/50,63,377,385; III/6,8.

Said b.Cübeyr: "Cennet yolu",
Sehl b.Abdullah: "Sünnet ve cemaat yolu",
Bekr b.Abdullah el-Müzeni: "Hz.Peygamberin yolu",
Ebu Aliye ve Hasan: "Rasulüllah, âl ve ashabıdır" demektedir.

Aynı şekilde "الذی انعمت علیهم" ayetini ikrime, ibn Abbas, Abdurrahman, Ebu Aliye, Abdurrahman b.Zeyd, Şehr b.Havşeb'in tefsirleriyle izah etmiştir.(1)

Örnek 2. "انعامنا الامانة على السماوات والارضين" ayetinde (2)
"الامانة" kelimesini açıklamak için sahabe ve tabiinden yedisinin tefsirini zikreder ki bu Meâlimü't-Tenzîl'in tam bir rivayet tefsiri görünümüdür:

ibn Abbas: itaat, Allah'ın farz kıldığı feraiz.
ibn Mes'ud: Namaz kılmak, oruç tutmak, zekat vermek, hacca gitmek. Bunlardan daha şiddetlisi emanet bırakılan şey.
Mücahid: Farzlar, dinin hududu.
Ebu Aliye: Kendisiyle emrolunan, kendisinden nehyolunan.
Zeyd b.Eslem: Oruç, cenabetten yıkanma ve şeriatın bu tür gizli emirleri.
Abdullah b.Amr b.As: Allah'ın insanda ilk yarattığı fercidir. Dedi ki bu emanettir, onu sana emanet ediyorum. Ferc emanettir, kulak emanettir...
Bazıları da şöyle dedi: insanların emanetleridir, ahidlere vefalarıdır. Bu Dahhak'ın ibn Abbas'tan rivayetidir.(3)

Örnek 3. Senedi zikrettiği mevkuf haberlerle tefsir:

أنا إسماعيل بن عبد القاهر ثنا عبد

الغافر بن محمد ثنا محمد بن عيسى الجلودي ثنا إبراهيم ابن محمد بن سفيان ثنا مسلم ابن الحجاج ثنا محمد بن المثنى أنا محمد بن جعفر ثنا شعبة عن قتادة عن أبي المتوكل عن أبي سعيد الخدري قال : جاء رجل إلى النبي ﷺ فقال : إن أخي استطلق بطنه ، فقال رسول الله ﷺ : اسقه عسلاً ، فسقاه ثم جاء فقال : إني سقيته فلم يزد إلا استطلاقاً ، فقال النبي ﷺ له ثلاث مرات ، ثم جاء الرابعة فقال : اسقه عسلاً ، قال : قد سقيته فلم يزد إلا استطلاقاً فقال رسول الله ﷺ : صدق الله وكذب بطن أخيك ، اسقه عسلاً ، فسقاه فبرأ

(4)"

(1) Meâlimü't-Tenzîl, I/41.

(2) Ahzab 33/72.

(3) Meâlimü't-Tenzîl, III/546. Başka örnekler için bkz.IV/252,532.

(4) Meâlimü't-Tenzîl,III/76. Başka örnek için bkz.III/336.

Örnek 4. isnadlı olarak zikrettiği maktu' - mürsel haberlerle tefsir:

أخبرنا عبدالواحد المليحي أنا أحمد بن عبدالله النعيمي أنا محمد بن يوسف ثنا ..
محمد بن إسماعيل ثنا قتيبة ثنا جرير عن الأعمش عن أبي الضحى عن مسروق قال دخلنا على عبدالله بن
مسعود فقال : يا أيها الناس من علم شيئاً فليقل به ، ومن لم يعلم فليقل الله أعلم ، فإن من العلم أن يقول
لما لا يعلم الله أعلم ، قال الله تعالى لنبية : ﴿ قل ما أسئلكم عليه من أجر وما أنا من المتكلفين ﴾ .

Örnek 5. Hurufu mukattaanın tefsiri:

Bakara suresi 1. ayeti Şa'bi, Ebu Bekir, Ali, ibn Abbas, Rabi' b.Enes, Muhammed b.Ka'b el-Kurazi, Said b.Cübeyr, Katade, Mücahid ve ibn Zeyd'in görüşleriyle tefsir eder. Hatta " وقال
جماعة " ve " وقيل " gibi genel tabirlerle başka tefsir-
lerde zikreder.(2)

Örnek 6. Nüzul sebebinin beyanıyla yapılan tefsir:

تجاني جنوبهم عن المضاجع خوفاً وطمعا.. " ayetinde(3) 'yanlarını yataklarından ayıranlar'ın kimler olduğunu Enes, ibn Abbas, Ebu Hazm, Ebu'd-Derda, Ebu Zer, Ubadetü'bnü's-Samit, Muhammed b.el-Münkedir gibilerin tefsirleriyle beyan eder.(4)

Bu geçen misaller Meâlimü't-Tenzîl'in özellikle kendilerinin tek bilgi kaynağı durumunda oldukları, sahabe ve tabiun anlayışına müracaat etmeden anlaşılmayan ayetlerin tefsirinde rivayete ne denli önem verdiğini açıkça ortaya koymaktadır. Hatta bunu neredeyse herbir ayetin sahabe ve tabiun tefsirine dayandırılarak izah edildiği bütün surelerde görebilmekteyiz.

Fakat bu Meâlimü't-Tenzîl'in salt rivayet tefsiri olduğu anlamına gelmez. O seleften nakillerin yapıldığı bir tefsir olmakla birlikte aynı zamanda ictihadi görüşlerin, akaid, fıkıh, nahiv ve lügat konularının, dirayetinde yer aldığı bir tefsirdir.(5)

Özetlersek Meâlimü't-Tenzîl halis rivayet tefsiri olmasa da diğer rivayet tefsirleri arasında birinci sırada muteber tefsirlerden biridir.(6)

(1) Meâlimü't-Tenzîl, IV/70.

(2) Meâlimü't-Tenzîl, I/44. Ayrıca bkz. II/342.

(3) Secde 32/16-17.

(4) Meâlimü't-Tenzîl, III/500.

(5) Remzi Na'na'a, israiliyat, 262; Şahata, Tarihu'l-Kur'-ân, 77; Ebu Şehbe, israiliyat, 127.

(6) Katip Çelebi, Keşfü'z-Zünun, II/1726; Zerkani, Menahil, I/498; Zehebi et-Tefsir ve'l-Müfessirun, I/236.

4.Sahabe Dönemi veya Onlardan Önce Meydana Gelen Olaylarla Yapılan Tefsir:

a.Müfessirler bazan Hz. Peygamber veya sahabe döneminde meydana gelen olaylar ışığında ayetlerde anlatılan manaya açıklık getirmeye çalışırlar.Bunu nüzul sebebinden ayrı düşünmek gerekir. Burada bir olay anlatımı çerçevesinde konu anlaşılır hale getirilmek istenmektedir.

Bu tür tefsirler Meâlimü't-Tenzîl'de de azımsanmayacak kadar vardır:

Örnek: Nahl suresi 69. ayetin tefsirinde, balın insanlara şifa oluşu ve " فيه شفاء للناس " daki zamirin de buna delleti konusunda şöyle bir olay zikredilir:

"Ebu Said Hudri'den: Hz.Peygambere bir adam geldi de dedi ki: Kardeşim ishal olmuş, Hz.Peygamber: O'na bal (şerbeti) içir dedi (Gidip bal şerbeti) içirdi. Sonra geldi ve dedi ki: içirdim fakat ancak ishalini artırdı.Hz.Peygamber O'na üç defa (aynı şeyi tekrar) dedi. Sonra o dördüncü defa geldi ve Hz.Peygamber: (yine) O'na bal (şerbeti) içir dedi. O: içirdim, ama sadece ishalini artırıyor deyince Hz.Peygamber: Allah doğru, kardeşiyin karnı yalan söylüyor dedi. Bunun üzerine (tekrar) içirdi ve iyi oldu."(1)

b.Sahabeden önceki dönemlerden bahseden ayetlerde de söz konusu olay açıklanarak tefsir yapılmaktadır. israiliyat dışında değerlendirmemiz gereken bu tür kıssalarla ayetlerin açıklaması da Meâlimü't-Tenzîl'de kullanılan metodlardan biridir.

Örnek: Fil suresinin tefsirinde "ashabı fil" kıssası tafsilatlı bir biçimde anlatılarak surenin tefsirine girilmiş olur.(2)

Yine aynı şekilde Kureyş suresinde "kış ve yaz yolculukları" konusunda islamdan önceki durum anlatılarak ayetin manasına açıklık getirilmektedir.(3)

(1) Meâlimü't-Tenzîl, III/76. Başka örnekler için bkz. I/265,334; II/231,234; III/336,400.

(2) Meâlimü't-Tenzîl, IV/525.

(3) Meâlimü't-Tenzîl, IV/530. Başka örnekler için bkz. II/290 (Nesi').

5. Kıraat ilmi ve Meâlimü't-Tenzil:

a. Tanım:

Kur'ân getirdiği prensiplerle dünya ve ahiret hayatını düzenlemiş, insanın inanç ve davranışlarını en iyi ve en doğru yöne çevirerek iki hayat şekli arasında bir denge sağlamış, bunun için uyulması zorunlu kurallar ortaya koymuştur.

Ayetlerin ihtiva ettiği prensip ve hükümlerin uygulanması farz olduğu gibi sadece kelime olarak okunup öğrenilmesi, günlük ibadetlerde Allah'a hitab edilirken telaffuz edilmesi de farzdır. Şu halde anlamak, doğru okumak için kıraat ilmine ihtiyaç vardır. Ayetlerin nazil olduğu şekilde muhafazası gerekir.

Bunun önemi sebebiyle ayetler mushaf haline getirilmiş ve değişik kıraat şekillerinin Kureys lehçelerine uyularak beraberlik sağlanması gayesiyle çeşitli bölgelere gönderilmiştir. Her bölgeye Kur'ân'ın okunuşunu götüren kurrallar ve talabeleriyle de kıraat ilminin temelleri atılmıştır. Bu temel hicri ikinci yüzyılın ortalarında başlamak üzere dokuzuncu yüzyılın başlarında İbn Cezeri (833/1430) ile gelişmesini tamamlamış, önce yedi, sonra on ve ondört kıraat şekliyle yöntem ve konusu belli, bir sistem haline gelmiştir.

Kıraat inamları temsil ettikleri ekoller ve ravileri:

imam	:	Ekol	:	Birinci Ravi	:	ikinci Ravi	:
1. İbn Kesir(120/738)	:	Mekke	:	Bezzî(250/864)	:	Kunbul(291/904)	:
11. Nafi'(169/785)	:	Medine	:	Kâlûn(205/820)	:	Verş(197/813)	:
111. Ebu Amr(154/771)	:	Basra	:	Dûrî(240/854)	:	Sûsî(261/875)	:
1v. İbn Amir(118/736)	:	Şam	:	Hişam(246/860)	:	Zekvân(242/856)	:
v. Asım(127/745)	:	Kufe	:	Ebu Bekr(193/809)	:	Hafs(180/796)	:
vi. Hamze(156/733)	:	Kufe	:	Halef(229/844)	:	Hallad(220/835)	:
vii. Kisâî(189/805)	:	Kufe	:	Ebu Haris(240/854)	:	Dûrî(240/854)	:
viii. Ebu Cafer(130/784)	:		:		:		:
ix. Yakub(205/820)	:		:		:		:
x. Halef(229/844).(1)	:		:		:		:

İşte Kur'ân kelimelerinin telaffuz edilmiş durumlarını, hareke, kasr, sükun ve irab yönünden değişikliklerini ravilerine nisbet ederek bilmeye kıraat denilmektedir.(2)

Bundan anlaşılacağı gibi Kur'ân-ı Kerim'de bazı kelimeler çeşitli kıraat ekollerince değişik şekillerde okunagelmıştır. Bu tür okuyuşlar tevkifi yani vahye müstenittir. Her makbul kıraa-

(1) İbnü'l-Cezeri, Takrib, 65-68; Said el-Efgani, Huccetü'l-Kıraa (muk.), 51 vd.

(2) Zerkani, Menahil, I/405.

tın Hz.Peygambere ulaşan sahih senetleri vardır.(1)

Kimileri kıraat farklılıklarının fesahat ve balağat çalışmaları sonucunda ortaya konmuş "vaz'î" ve "ihtiyari" değişiklikler olduğunu söylemişlerdir. Fakat ulema bunlara sert ve susturucu cevaplar vermiştir.(2)

"Bu Kur'ân yedi harf üzere indirilmiştir. Bunlardan kolay geleni okuyunuz"(3) hadisi ile bildirilen "yedi harf" in "yedi kıraat=el-Kıraatü's-Seb'" ile alakası yoktur. Bu konuda Mekki b. Ebi Talib şöyle der: "Bu gün okunmakta olan ve imamlardan sahih senetlerle nakledilmiş bulunan kıraatlar, Kur'ân'ın nazil olduğu yedi harften bir parçadır. Nafi ve Asım gibi imamların okudukları bu kıraatların hadisi şerifte geçen yedi harf olduğunu sananlar büyük bir hata içindedir."(4)

Kıraatlar sahih ve şazz olmak üzere iki temel bölüme ayrılır. Bir yönüyle de olsa arapçaya ve mushaf-ı osmani'ye uygun olmak ve rivayet senedinin sahih olması şartlarını taşıması gereken sahih kıraatlar, meşhur yedi kıraat ile sahabeden nakledilen ahad kıraatlerden oluşan mütevatır kıraatlardır.(5) Sıhhat şartlarından birisini taşımayan kıraat ise zayıf, şazz veya batıldır. Tevatürle sabit olmayan bu kıraatların namazda okunmaması caiz olmadığı gibi inkarları da küfrü gerektirmez.(6)

b.Meâlimü't-Tenzîl'de kıraat ilmi:

b1.Genel özellikler:

Kıraatı aşereyi bir araya toplayanlardan birisi olarak tanınan müfessirimiz kıraata dair yazdığı ve zamanımıza kadar gelen el-Kifaye fi'l-Kıraa adlı eserinden de kolayca anlaşılacağı gibi bu konuda gerçekten söz sahibidir. Nitekim Zerkeşi: "Muhakkıklar yedi kıraat imamına üç imam daha eklemiştirler. el-Bağavi de bunlardan birisidir." demektedir.(7)

- (1) Ebu Amr ed-Dani, et-Teysir fi'l-Kıraati's-Seb', 8-10.
- (2) Subhi Salih, Mebahis, 251. Ayrıca bu konuda Goldziher'in Nöldheke'ye de dayanarak ortaya koymaya çalıştığı sebeplerin tutarsızlığı için bkz. Mezahibu't-Tefsiri'l İslami, 7-17.
- (3) Buhari, Fedailü'l-Kur'ân, 5.
- (4) İbn Hacer, Fethu'l-Bari, IX/31.
- (5) İbnü'l-Cezeri, Neşr, I/45-46; Süyuti, İtkan, I/75; Zerkanî, Menahil, I/411.
- (6) İbnü'l-Cezeri, Neşr, I/9-14. Kıraatlar konusunda ayrıca bkz. Mukaddimetan, 47-112; Zerkeşi, Burhan, I/318; İsmail Cerrahoğlu, Tefsir Usulü, 102 vd.
- (7) Zerkeşi, Burhan, I/330.

Meâlimü't-Tenzîl'de pek çok yerde (hemen ilgili her yerde) kıraatlara deyinilmiştir. Hatta sanki Meâlimü't-Tenzîl kıraat konularının özel olarak ortaya konulduğu güzel bir tefsir niteliğindedir.

imam Bağavi kıraat konusunda çok titiz davranmaktadır. Bunu mukaddimesinde: "insanlar Kur'ân'ın emirlerine uymakta, belirttiği sınırları korumakta Allah'a kulluk ettikleri gibi mushafın hattı gereğince okunuşunda ve harflerin korunuşunda da aynı kulluğu göstermeleri gerekir. Bu sözlerimle sahabenin üzerinde birleştiği tabiin ve sahabeden sonra gelen maruf kıraat imamlarının da onların bu seçimlerinde ittifak ettikleri imam mushafı kasediyorum." şeklinde ifade etmektedir.(1)

Daha sonra "Kitabımda kıraatları ve tercihleriyle şöhrete ulaşmış imamların kıraatlarını kullandım." diyerek kıraatlarını tefsire aldığı imamları zikreder.(2) Bunlardan;

iki tanesi Medine'li:

Ebu Cafer Yezid b.el-Ka'ka' (130/748).(3)

Nafi' b.Abdurrahman (169/785).(4)

Biri Mekke'li:

Ebu Ma'bed Abdullah ibn Kesir ed-Dari (120/738).(5)

Diğeri Şam'lı:

Ebu imran Abdullah ibn Amir (118/736).(6)

ikisi Basra'lı:

Ebu Amr b.el-Ala' (154/771).(7)

Ebu Muhammed b.Ya'kub (205/820).(8)

(1) Meâlimü't-Tenzîl, I/30.

(2) Aynı zamanda Hamza'nın ravisi olan onuncu imam Halef b.Hişam b.Bezzar (229/844)'ı burada zikretmemektedir. Çünkü Halef'ten müstakil bir kıraat rivayet edilmemiştir. O, Kufe imamlarının kıraatını ihtiyar etmiştir. Bkz. ibnü'l-Cezeri, Takrib, 2; Said el-Efgani, Hucce-tü'l-Kıraa (muk.), 73.

(3) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/45,51,62. Hayatı hakkında bkz. ibnü'l-Cezeri, Gaye, II/382.

(4) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/76,78,91. Hayatı hakkında bkz. ibnü'l-Cezeri, Gaye, II/330,333.

(5) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/45,65,69. Hayatı hakkında bkz. ibnü'l-Cezeri, Gaye, I/443,445.

(6) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/111,112. Hayatı hakkında bkz. ibnü'l-Cezeri, Gaye, I/423,425.

(7) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/69,97. Hayatı hakkında bkz. ibnü'l-Cezeri, Gaye, I/288,292.

(8) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/65,67,69. Hayatı hakkında bkz. ibnü'l-Cezeri, Gaye, II/386,389.

Ve üç tanesi de Kufe'li:

Ebu Bekir Asım b.ebu Necûd (120/745).(1)

Hanza b.ebu Habib (156/773).(2)

Ali b.Hanza el-Kisâf (189/805).(3)

Aslında önemli olan tefsir boyunca zikrettiği bu kıraatların (Kur'ân kıraatında) meşhur, maruf ve muteber kıraat vecihleri oluşudur. Bu konuda ise şöyle der: "Bu kıraatları bunlar ile okumanın ittifakla caiz olduğunu göstermek için verdim."(4)

b2.Kıraat bilgilerini işleme yolu:

Kıraat açıklamalarında isimleri çoğu yerde tasrih eden imam Bağavi kıraat vechinin geçtiği yerde hemen açıklamaya geçer. Bazan bütün ayetin tefsirinin bitiminde kıraata yer verildiği olur. Bazan da aynı kıraat konusuna tekrar döner.

Önce kıraat şeklini, sonra bu kıraatın imamını, neden böyle okuduklarını ve buna ayetlerden örnek ve delilleri zikreden müfessirimiz genellikle münferid kalan imam ve görüşünü önce

söyleyip daha sonra " ^{veja} أفرون " diyerek diğerlerini zikreder.(5) Bazan terside olur: Önce maruf kıraat zikredilir, sonra diğerleri verilir.(6)

b3.Kullanılan tabirler:

Meâlimü't-Tenzîl'de bilinen genel kıraat tabirleri kullanılır. Bu arada: Kurraü'l-Mekke, Kurraü'l-Medine, Kurraü'l-Kufe, Kurraü'l-Basra, Ehlü'l-Medine, Ehlü'l-Hicaz, Ehlü's-Şam, Ehlü'l-Kufe, Ehlü'l-Basra, Kıraat-ı Amme, Kıraat-ı Ma'rufe, Bakûn ve Aharûn gibi tabirler zikredilmektedir.(7)

- (1) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/495. Hayatı hakkında bkz. ibnü'l-Cezeri, Çaye, I/346,349.
- (2) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/45,64,90. Hayatı hakkında bkz. ibnü'l-Cezeri, Çaye, I/261,263.
- (3) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/45,90,91. Hayatı hakkında bkz. ibnü'l-Cezeri, Çaye, I/535,541. Bazan bunların ravilerini, bazan da kıraatı kendisinden aldıkları ravileri zikrettiği olur. Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/99,120 (ibn Abbas); I/73,91,97 (Hafs); I/93 (A'rac); II/357 (Verş, Kalun).
- (4) Meâlimü't-Tenzîl, I/31.
- (5) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/45,47,55,91,140.
- (6) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, III/193.
- (7) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/38,65,67,69,73,76,79,87,89,91,99,118,269,323,389,398,494; III/44.

b4.Kıraatta ihtilaflı konular:

Meâlimü't-Tenzîl'de kıraat imamlarının ittifak ve ihtilaf ettikleri konulara yer verilmiş(1) ve kıraat vecihleri bazan tafsilatlı biçimde açıklanmıştır.(2) Birden fazla kıraat vecihinin birlikte zikredildiği de olur.(3) Bu arada farklı kıraatların anlam değişikliğine etkileri beyan edilir ve ayet bu farklı mana ışığında tefsir edilir.(4)

Kimi yerde konu başka ayetlerle mukayeseli olarak işlenirken(5) bazan kıraatların tenkid edildiği de olur.(6)

Kıraat farklılıklarını açıklamak için diğer ayetlerden, arap kelamı veya şiirinden delil getirilir(7), başka kıraat örnekleri verilir.(8)

imam Bağavi böyle sıraladığı görüşler arasından "Maruf kıraat"ı tasrih edip tercih ettiği de olur.(9) Bazan bu seçim tercihten öte bir fasih ve güzel görme (tahsin) görünümündedir.(10)

Bazı ayetlerin tefsirinde ise sadece kıraata ait bilgiler (kıraat vecihleri) sıralanır, tercih yapılmaz.(11) Genellikle bu gibi yerlerde ya manada bir değişiklik söz konusu değildir yahut her bir şekil genel muhtevaya uygundur.(12)

b5.Müdreç ve şazz kıraatlara yer vermesi:

Meâlimü't-Tenzîl'de az miktarda ashabın farklı okuyuşlarına ve kendileri için hazırladıkları özel mushaflara başvurulduğu olmuştur. Bazan bölge mushaflarına da atıflarda bulunulur. Örnek olarak: Nisa suresi 12. ayetin tefsirinde(13) Sa'd b.Ebi Vakkas ile Kehf suresi 79. ayetin tefsirinde(14) ibn Abbas'ın kıraatı,

- (1) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/136,155;III/309.
- (2) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/97.
- (3) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/40.
- (4) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/222,266,321; II/197; III/136,528; IV/66.
- (5) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/76; IV/11.
- (6) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, III/140.
- (7) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/96,97,110,124,136,365; II/167; III/7.
- (8) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/136,225; II/165.
- (9) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/494; II/277.
- (10) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/227,389; II/8.
- (11) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/127,217,225,231; IV/11.
- (12) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, IV/17.
- (13) Meâlimü't-Tenzîl, I/404.
- (14) Meâlimü't-Tenzîl, III/176.

Maide suresi 38. ayetin tefsirinde(1) ibn Mes'ud'un, Taha suresi 15. ayetin tefsirinde(2) ise ibn Mes'ud ve Ubey b. Ka'b'in mushafklarının, Nisa suresi 66.(3) ve A'raf suresi 141. ayetin tefsirinde(4) Ehl-i Şam'ın, Mü'minun suresi 87. ayetin tefsirinde(5) de Ehl-i Basra'nın mushafklarının zikredilmesini gösterebiliriz.

Bunlardan başka Meâlimü't-Tenzîl'de şazz kıraatlara da yer verildiğini görüyoruz.(6) Mesela: Bakara suresi 196. ayetin tefsirinde zikredilen(7) Alkame ve İbrahim Nehai'ye ait "واقفوا

الحج والعمرة لله" kıraatı şazzdır.(8) Buna kendisinin dikkat çektiği de olmuştur.(9)

b6. Kıraatı lûgat ve nahivle desteklemesi:

Meâlimü't-Tenzîl kıraata lûgat, nahiv ve mana ilişkisiyle yer veren belli başlı tefsirlerden biridir. Tevbe suresi 40. ayetin tefsirinde bunu açıkça görmekteyiz: "وكلمة الله هي العليا"

- Ya'kub nasb ile önceki "جعل" nin birinci mefulü üzerine matuf olarak "كلمة" okudu. Bu ise kafirlerin sözüdür. Takdiri şöyle: "وجعل كلمة الذين كفروا السعوى وجعل" "كلمة الله هي العليا" birinci meful, "العليا" da ikinci meful üzerine matuftur.

- Diğerleri "باقون" ise istinafiye olarak raf' ile okudular. Sanki böylece kelamın tamamlanması şeklinde söze

(1) Meâlimü't-Tenzîl, II/34.

(2) Meâlimü't-Tenzîl, III/214.

(3) Meâlimü't-Tenzîl, I/449.

(4) Meâlimü't-Tenzîl, II/195.

(5) Meâlimü't-Tenzîl, III/315.

(6) Namazda veya namaz dışında Kur'an olarak okunması caiz olmayan bu kıraatların öğrenilmesi, öğretilmesi, kitaplarda toplanması, fıkhi hükümlerin istinbatında delil alınması caiz görülmüştür. Bkz. Kadı Abdülfettah, el-Kıraatü's-Şazze, 8.

(7) Meâlimü't-Tenzîl, I/165.

(8) Bkz. Ebu Hayyan, Bahru'l-Muhit, II/72. Başka örnekler için bkz. I/257 (Bakara suresi 269. ayette A'meş kıraatı); IV/266 (Kamer suresi 54. ayette A'rac kıraatı). Karşılaştırmak için bkz. Ebu Hayyan, Bahru'l-Muhit, II/320-321; VIII/184.

(9) Meâlimü't-Tenzîl, IV/480 (Caşiye 88/25).

yeniden başlanıyor. Bu durumda " **كلمة الله** " mübteda " **العليا** " ise haberdir.(1).

Başka bir örnek: Ahzab suresi 33. ayet: " **وَقَرْنَ فِي بُيُوتِكُنَّ** " - Ehl-i Medine ve Asım'a göre: Bir yerde oturmak, karar kılmak manasına " **قَرَّتْ بِالْمَكَانِ - اقر - قرأ** " dan fetha ile " **قَرْنَ** " : evlerinizde olun, bulunun." Birinci " **س** " hasfedilip harekesi " **ق** " a verilmiştir. " **ظَلَلْتَ** " yerine " **ظَلَّتْ** " denilen " **و ظَلَّتْ عَلَيْهِ عَاكِفًا** " ayeti gibi.(2)

- Diğerlerine göre: " **قَرَّتْ - اقررن** " den birinci " **س** " hazfedilip harekesi " **ق** " a verilerek " **قَرْنَ** ". Yine bu şekilde kesra ile " **الوقار** " dan emir olduğunu diyenler de vardır. " **الوهد** " den " **عدن** " ve " **الوصل** " " **هلن** " gibi. O zaman: Vekar ve sükunetli olun manasına olur. Çünkü bir kişi sakin ve mutmain olunca " **وقر** " **فلان - يقر - وقورا** " denilir.(3)

6. Kur'an ilimleri ve Meâlimü't-Tenzîl:

Kur'an-ı Kerim'de işlenen ve kendisiyle ilgili olan ilimlere Ulûmu'l-Kur'an = Kur'an ilimleri diyoruz. Gerçekten Kur'an, ilimlerin fıskırıp çıktığı bir menba, bir hazinedir.(4) Onun için kimileri Kur'an ilimleri alanını oldukça genişletmişler hatta, matematik, fizik, kimya, biyoloji, astronomi ve tıp gibi ilimleri de buna dahil etmişlerdi.(5) Gerçi bu ilgi, ilk bakışta oldukça anlamsız gibi görülebilirse de "Hiçbir şeyin eksik bırakılmadığı"(6) Kur'an-ı Kerim nüzülünden bu yana geliştirilen metodlarla çok yönlü bir şekilde araştırılırsa belki daha da kabarıklık, aynı zamanda daha olumlu ve uyumlu sonuçlara ulaşılabileceği kesin bir gerçektir.

(1) Meâlimü't-Tenzîl, II/296.

(2) Taha 20/97.

(3) Meâlimü't-Tenzîl, III/528. Başka örnekler için bkz. I/142,273,449; II/454; III/6; IV/543.

(4) Süyuti, itkan, I/3.

(5) Bkz. Zerkani, Menahil, I/23.

(6) En'am 6/38.

Bize yansıyan yönüyle bakarsak, ilk ve son inenler, sure isimleri, nüzül sebepleri, mekki-medeni, nasih-mensuh, muhkem-müteşabih, mukattaa harfler, müşkilü'l-Kur'ân, emsalü'l-Kur'ân, müphemat, Kur'ân'da yeminler, tekrarlar, hitaplar, ayetler ve sureler arası ilgiler gibi konular ulumü'l-Kur'ân'ın temel meseleleridir.(4)

Meâlimü't-Tenzîl'de yeri geldikçe bu konular tefsirin genel özelliğine uyularak öz ve doyurucu biçimde ne sözü haddinden fazla uzatarak ve ne de üzerinde durmadan geçerek işlenmektedir. Diğerlerinde olduğu gibi bu konularda da tartışmaya girmeden sahabe ve tabiin kavilleri zikredilir. Müfessirimizin nadir olarak kendi görüşünü ortaya koyduğu olur. Bazan da zikrettiği görüşler arasında birini tercih eder. Mesela Al-i imran suresi 7. ayette muhkem-müteşabih, Bakara suresi 106. ayette nesh, tefsirin mukaddimesinde tefsir ve tevil, ilgili ayetlerde yeminler, nüzül sebepleri gibi konular açıklanmıştır.

Şimdi bu konuları ayrı ayrı örnekleriyle inceleyelim:

Surelerin isimleri ve ayet sayıları

Meâlimü't-Tenzîl'de üç sure dışında surelerin adı hakkında bilgi verilmez:

Fatiha suresinde: Bu sureye verilen isimler ve bu isimlerin müsemma ile münasebeti izah edilir.(5)

Tevbe suresinin başında da Said b.Cübeyr'den Tevbe, Enfal ve Haşr surelerinin isimleriyle ilgili bir rivayet yer alır.(6) Buna göre Tevbe: Fadıha (münafıkların ayıplarını ortaya koyan, sayıp döken) Enfal: Bedir ve Haşr: Beni Nadir suresi olarak isimlendirilir. Aynı rivayetin ilgili bölümü Haşr suresinin başında tekrar zikredilmiştir.(7)

Ayrıca bazı surelerin başında yer alan mukattaa harflerin o surenin ismi olabileceği, Bakara suresi başında Mücahid ve İbn Zeyd'den rivayet edilmektedir.(8)

(1) Süyuti, İtkan, I/3.

(2) Bkz. Zerkanî, Menahil, I/23.

(3) En'am 6/38.

(4) Bu konuları Zerkeşi, Burhan'da kırkyedi nevi ve Süyuti İtkan'da seksen nevi olarak incelemiştir.

(5) Meâlimü't-Tenzîl, I/37.

(6) Meâlimü't-Tenzîl, II/265.

(7) Meâlimü't-Tenzîl, IV/313.

(8) Meâlimü't-Tenzîl, I/44.

Diğer surelerin her birinin tefsirine geçilmeden başta adı zikredilir. Birden fazla adı yaygın olan surelerde de bir tanesi yazılmıştır. Mesela Fatır yerine Melaike suresi(1), Kalem yerine Nun suresi(2), Kıtıl yerine Muhammed suresi(3) gibi.

Bakara suresi 23. ayette sure kelimesi(4) ve 185. ayette de Kur'ân kelimesinin anlamları ve Kur'ân'ın inme zamanı hakkında bilgi verilir.(5)

Her bir surenin kaç ayet olduğu, surenin tefsirine geçilmeden tartışmasız olarak beyan edilir.(6) Fakat bazı surelerin başında bu bilgilere hiç yer verilmez.(7)

Kur'ân'da ilk ve Son inen Ayetler

ilk nazil olan:

Vahyin başlangıcı Alak suresinden ilk ayetlerle gerçekleşmiştir. Bu konu Meâlimü't-Tenzîl'de şöyle ifade edilir: "Müfessirlerin ekserisi Kur'ân'da ilk nazil olan surenin bu (Alak) suresi olduğu görüşündedir. Alak suresinin ilk beş ayeti ilk defa nazil olan ayetlerdir."

Sonra Aişe (r)'nin ilk vahyi anlatan hadisi zikredilir ve başka bir rivayetle bu desteklenir. Urve'nin Aişe'den rivayet ettiği "ilk inen sure **إقرأ باسم ربك** 'dir" hadisi nakledilir.(8)

Müddessir suresinin başında da Ebu Seleme b.Abdurrahman'dan ilk inen surenin "**يا أيها المدثر**" olduğu rivayeti yer alır. Fakat Cabir b.Abdullah'dan Ebu Seleme'nin başka bir rivayeti bize bu Müddessir suresinin 'fetret-i vahiy'den sonra ilk inen sure olma ihtimalini kuvvetlendiriyor.(9)

(1) Meâlimü't-Tenzîl, III/564.

(2) Meâlimü't-Tenzîl, IV/374.

(3) Meâlimü't-Tenzîl, IV/177.

(4) Meâlimü't-Tenzîl, I/55.

(5) Meâlimü't-Tenzîl, I/151.

(6) Yalnız Fatıha suresinde ayet sayısı ve bismelenin bu sayıya etkisi hakkında görüşler sıralanır. (Bkz.Meâlimü't-Tenzîl, I/39.) Taha suresinde ise 134 yada 135 olarak ihtilaflı iki adet zikredilir. (Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, III/211.)

(7) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, II/342 (Yunus suresi); IV/351 (Teğabün suresi).

(8) Meâlimü't-Tenzîl, IV/506.

(9) Meâlimü't-Tenzîl, IV/412-413.

Son inen ayet:

ibn Abbas son inen ayetin (1) "وَاتَّقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللَّهِ..." olduğunu söyler. O'na göre Hz.Peygamber bu ayetten sonra 21 gün yaşamıştır.

Tam sure olarak son inen hakkında Meâlimü't-Tenzîl'de iki görüş var:

a.Nasr suresi: Katade ve Mukatil bu sureden sonra Hz.Peygamberin 70 gün yaşadığını haber veriyorlar.(2) Başka bir rivayete göre 1 yıl yaşamıştır.(3)

b.Berae (Tevbe) suresi: Bir rivayete göre son inen surelerden biridir.(4) Bera b.Azib ise tam sure olarak en son indiğini haber verir.(5)

Ayet olarak en son inen ise:

a.Übey b.Ka'b'a göre Tevbe suresi son iki ayetidir.(6)

b.Bera b.Azib'e göre Nisa suresi son ayetidir.(7)

c.Başka bir rivayete göre Maide suresi 3. ayet.(8)

d.ibn Abbas'dan bu konuda iki görüş rivayet edilir:

d1.Son ayet Riba ayetidir.(9) Bunu ibn Abbas'dan Şa'bi de rivayet etmektedir.(10)

d2.Bakara suresi 281. ayetidir.

Bu ayet aynı zamanda ibn Cüreyc ve Said b.Cübeyr'e göre de son inen ayettir.(11)

imam Bağavi Kur'an'dan son inen bölümü şöyle sıraya koyar:

a.Nasr suresinden sonra Hz.Peygamber bir yıl yaşadı. Sonra

b.Berae suresi tam olarak indi. Bundan sonra Hz.Peygamber altı ay yaşadı. Sonra,

c.Veda haccında yolda 'Kelale' ayeti (12) nazil oldu.

(1) Bakara 2/281.

(2) Meâlimü't-Tenzîl, IV/542.

(3) Meâlimü't-Tenzîl, I/504.

(4) Meâlimü't-Tenzîl, II/265.

(5) Meâlimü't-Tenzîl, I/504.

(6) Meâlimü't-Tenzîl, II/342.

(7) Meâlimü't-Tenzîl, I/504.

(8) Meâlimü't-Tenzîl, II/11. Bu ayetin en son inen ahkam ayeti olduğu rivayet edilirse de ibn Abbas'a göre bundan sonra riba ayeti nazil olmuştur.

(9) Bakara 2/278.

(10) Meâlimü't-Tenzîl, I/266 ve 504.

(11) Meâlimü't-Tenzîl, I/266.

(12) Nisa 4/176.

- d. Yine veda haccında Arafat'ta "اليوم املت لكم دينكم وانتمت..." ayeti(1) geldi. Bundan sonra Hz. Peygamber 80 gün yaşadı.
- e. Sonra riba ayeti (2) indi ve son olarak da,
- f. "واتقوا يوماً ترجعون فيه إلى الله ثم توفى كل نفس ما كسبت وهم لا يظلمون" ayeti(3) nazil oldu.(4) Bu ayetten sonra ibn Abbas'a göre Hz. Peygamber 21 gün, ibn Cüreyc'e göre 9 gece ve Said b. Cübeyr'e göre 7 gece yaşadı.(5)

Her ne kadar bundan başka görüşler ileri sürülse de(6) muhteva ve nüzül zamanı ile Hz. Peygamberin hayatı ve vefatı arasındaki münasebet yönüyle de bu ayet son ayet olmaya daha münasiptir.

Sure ve Ayetlerin Tertibi

imam Bağavi tertibin tevkifi olduğu görüşündedir ibn Abbas'tan Bakara suresi 281. ayetini Cebrail'in getirip Hz. Peygambere bunu Bakara suresinde 281. sıraya koy diye emrettiğini rivayet eder.(7)

Yine Tevbe suresinin başında bismelenin olmaması münasebetiyle zikrettiği ibn Abbas'la Osman b. Affan arasındaki konuşmadan da sureler arasındaki sıralamanın vahyen Hz. Peygambere ait olduğu görüşünü ızhâr eder.(8)

Mekki-Medeni

Surelerin mekki veya medeni olduğunu bilmede üç kıstas ortaya konulmuştur:(9)

- a. Hitap: Buna göre "يا أيها الناس" hitabı olan sureler mekki "يا أيها الذين آمنوا" hitabı olanlarsa medenidir.
- b. Mekan: Buna göre Mekke ve yakınında inenler mekki, Medine ve yakınında inenler medenidir.
- c. Zaman: Bu kıstasa göre ise; hicretten önce nazil olanlar Mekke dışında inse de mekki, Medine dışında inse de hic-

(1) Maide 5/3.

(2) Bakara 2/278.

(3) Bakara 2/281.

(4) Meâlimü't-Tenzîl, I/504.

(5) Meâlimü't-Tenzîl, I/266.

(6) Bkz. ibn Kesir, Tefsir, II/332; III/3.

(7) Meâlimü't-Tenzîl, I/266.

(8) Meâlimü't-Tenzîl, I/265.

(9) Bkz. Zerkeşi, Burhan, I/196; Süyuti, itkan, I/12; Zerkanî, Menahil, I/197.

retten sonrakiler medeni. Enfal suresinin başında Meâlimü't-Tenzîl'de bu görüşün benimsendiğini açıkça görüyoruz: " **وَإِنْ كَانَتِ الْوَاقِعَةُ مِمْكَةً** " (1)

Kur'an'ın hikmetini, teşri tarihini, tedrici tekamülünü, tağyir ve tahriften salim olarak günümüze kadar geldiğini hatta nesh konusunu daha yakın bilmemize yararlı olan mekki ve medeni konusuna hemen bütün tefsirlerde yer verildiğini görüyoruz.

Bir surenin mekki yada medeni olduğunu şu yollarla bilebiliriz:

a.içinde " **كَلَّا** " olan 15 sure, secde ayeti bulunan sureler, mukattaa harfleri ile başlayan surelerden Bakara ve Al-imran'dan başkaları, Bakara dışında Adem-iblis olayını anlatan sureler, içinde " **يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا** " hitabı olmayıp " **يَا أَيُّهَا النَّاسُ** " hitabı olan ayetler mekkidir.

b.Hudud ve mirastan, cihada izin ve cihaddan, Ankebut suresi dışında münafıklardan bahseden sureler de medenidir.(2)

Bu konuda da sahabe ve tabiun kavillerine dayanılarak açıklama yapılan Meâlimü't-Tenzîl'de kimi yerde görüş sahiplerine işaret edilmemişken, bazan deliller zikredilerek hatta seçim ve tercih yapılır.

Mesela Fatiha suresi mekkidir. Hem mekki hem medeni diyenler de vardır. Bu sebepten O'na Mesani denilmiştir. İkinci bir görüşe göre Fatiha medenidir. Fakat mekki oluşu tercih edilmelidir. Çünkü mekki bir sure olan Hıcr suresinde(3) Allah'ın Fatihayı Rasulüne lütuf olarak vermesi zikredilmektedir. Yani lütuf nüzülünden önce olmaz.(4)

Tefsirimizde bazı surelerin iniş sırasının da ifade edildiğini görüyoruz. Mesela Casiye suresinin Dühân suresinden sonra nazil olduğu beyan ediliyor.(5)

Kimi surelerde de o surenin nerede nazil olduğu hakkında bilgiler buluyoruz. Mesela Maide suresi 3. ayeti Arafat'ta(6), En'am suresi 6 ayet dışında tümüyle Mekke'de(7) nazil olmuştur.

- (1) Meâlimü't-Tenzîl, II/227.
- (2) Zerkani, Menahil, I/197-200.
- (3) Hıcr 15/87.
- (4) Meâlimü't-Tenzîl, I/37.
- (5) Meâlimü't-Tenzîl, III/156.
- (6) Meâlimü't-Tenzîl, II/5.
- (7) Meâlimü't-Tenzîl, II/83.

Bazan da ayetlerin ne zaman indiğine işaret edilir.(1)

Meâlimü't-Tenzîl'de herbir surenin mekki veya medeni olduğu beyanına göre sureler dört guruba ayrılır:

a.Bütün ayetleri mekki olan sureler: yetmişbir adet.(2)

b.Tamamı medeni olan sureler: onaltı adet.(3)

c.içinde medeni ayet olan mekki sureler: ondört adet.(4)

d.içinde mekki ayet olan medeni sureler: üç adet.(5)

Bazı surelerin mekki ve medeni oldukları ihtilaflıdır.(6) Sadece Bakara, Al-i İmran ve Nisa surelerinin mekki mi yoksa medeni mi olduğu beyan edilmemiştir.

Nüzül Sebepleri

a1.Tanınım:

Kur'ân-ı Kerim müslümanların ihtiyaçlarına, sorulan sorulara ve çeşitli olaylara binaen ayet ayet, sure sure inmiştir.

Böyle gelen ayet ve sureler kendilerinin inmesine sebep

(1) Meâlimü't-Tenzîl, I/125. (Kıblenin tahvili zamanı.)

(2) Bu surelerin sıra numaraları: 1,12,15,17,18,19,20,21, 23,25,27,29,30,31,34,35,36,37,38,40,41,42,43,44,46,50, 51,52,53,54,55,56,67,68,69,70,71,72,73,74,75,77,78,79, 80,81,82,84,85,86,87,88,89,90,91,92,93,94,95,96,97,100 102,104,105,106,107,108,109,111,112.

(3) Bu surelerin sıra numaraları: 24,33,47,48,49,57,58,59, 60,62,63,65,66,98,99,110.

(4) Bu surelerin sıra numaraları: 6,7,10,11,13,14,16,22,26 28,32,39,45,64.

(5) Bu surelerin sıra numaraları: 5,8,9. imam Bağavi Maide suresinin başında "tümüyle medeni, yalnız bir ayet (3. ayet: " ") müstesna. O Arafat'ta

inmiştir." demektedir. (Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, II/5.) Halbuki yukarıda beyan ettiğimiz gibi Enfal suresinin tefsirine geçmeden önce; bu konuda hicret kıstasını esas aldığını belirterek olay Mekke'de olsa da surenin Medeni olmasını daha doğru bulmaktaydı. (Bkz. II/277.) Buna göre Maide suresi, tamamı Medeni olan sureler arasında sayılmalıdır.

(6) Bu surelerin sıra numaraları: 61,76,83,101,103,113,114

olan konuyla yakından ilgilidir.(1)

Hız.Peygamberin tebliğ ettiği İslam dini uygulamaya konuldukça bireysel ve toplumsal planda bir takım problemler çıkıyor (2) ve tekrar Hız.Peygambere müracaat edilerek O da yapılması gerekeni bildiriyordu. İşte bu şekilde nazil olan ayetlerin sebeplerini tesbit eden Hız.Peygamberin söz ve fiillerini aktaran sahabe ve tabiun rivayetlerine nüzül sebebi denir. Başka bir ifadeyle bir veya birkaç ayet / sure inmesine vesile olan yani kendisi sebebiyle onu içererek yada ona cevap olarak veya hükmüne mebni ayet veya ayetler grubunun inmesine vesile olan soru, şahıs veya olaydır.(3)

a2.Önemi ve faydası:

Herhangibir sözden esas maksadın ne olduğunu anlayabilmek büyük ölçüde o sözün ne sebeble veya hangi olayla ilgili söylendiğini bilmeye bağlıdır. Vahidi (468/1075) buna dikkat çekerek: "Nüzül sebepleri, üzerinde ençok durulması ve özen gösterilmesi gereken bir konudur. Çünkü ayetlerin tefsirini ve onların ortaya koydukları manayı anlamak nüzül sebeplerini bilmeden mümkün değildir."(4)

Nüzül sebepleri ayetin manasının anlaşılmasını kolaylaştıran yani manayı anlamaya daha emin bir yoldur.(5) Onun için nüzül sebebi bilmenin en büyük faydası Kelamullahı en iyi anlamaktır. Değilse ayetlerin yanlış anlaşılması kesin bir sonuçtur.

Mesela: " **ولله المشرق والمغرب فاينما تولوا فثم وجه الله** " ayetinin(6)

nüzül sebebi ve dolayısıyla hükmünün yolculuğa ait olduğu bilinmezse icmaya muhalif büyük bir karışıklık meydana gelir.(7)

- (1) Bu sözümüzle bütün ayetlerin mutlaka özel bir olaya mebni indiğini söylemek istemiyoruz. Çünkü Kur'an'ın büyük bir bölümü insanların hidayeti, dünya ve ahiret saadetlerinin temin etmek üzere ilahi bir hikmete binaen doğrudan doğruya inmişlerdir. Bunlarda ayrıca bir nüzül sebebi aranmaz. Edeb ve ibret ayetlerinden pek çoğu bu grupta müteala edilebilir.
- (2) Bkz. Şahata, Tarihu'l-Kur'an, 68-69, 77-84.
- (3) Zerkeşi, Burhan, I/31. Ayrıca bkz. Süyuti, İtkan, I/29; Zerkani, Menahil, I/102-104.
- (4) Vahidi, Esbabü'n-Nüzül, 4.
- (5) Zerkeşi, Burhan, I/22; Süyuti, İtkan, I/29; Zerkani, Menahil, I/102.
- (6) Bakara 2/115.
- (7) Bu ve başka örnekler için bkz. Zerkeşi, Burhan, I/29; Süyuti, İtkan, I/29-30.

a3.Bilme yolları:

Şüphesiz ayetlerin hangi sorular, olaylar ve sebebler üzerine geldiğini ancak rivayet ve nakil yoluyla tesbit edebiliriz.(1) Onun için bu konuda Kur'an'ın nüzülüne şahit, sebepleri bilen sahabeden gelen rivayet dışında söz söylemek helal değildir.(2) Selef te bundan dolayı nüzül sebebi hakkında konuşmaktan sakınırdı.(3)

a4.Nüzül sebebi açıklamalarında kullanılan ifade ve tabirler:

1.Haberin başında kullanılanlar:

- " سبب نزول هذه الآية "

- "(4) "نزلت هذه الآية في...."

11.Haberden sonra kullanılanlar:

- " فنزلت هذه الآية "

- " فانزل الله "

111.Kendisiyle nüzül sebebi anlatıldığı anlaşılmalr:

- " روى "

- " قيل "(5)

a5.Nüzül sebeplerinin teaddüdü:

Ayet / lerin bazan birden fazla nüzülü ve bunlar için ayrı ayrı sebebler söz konusu olabilir o zaman ya bunlardan birisi tercih edilir yada ayet birden fazla nazil olmuştur denir.(6)

(1) Bu konuda rey ve ictihada yer yoktur.

(2) Vahidi, Esbabü'n-Nüzül, 4.

(3) Vahidi, Esbabü'n-Nüzül, 4-6.

(4) Bu tabir her zaman nüzül sebebi anlamını taşımaz.Bazan tefsir manasına da kullanılır. (Bkz. Süyuti, itkan, I/31; Zerkani, Menahil, I/107-109.) Bazan da daha kısa bir şekilde kullanıldığı olur. (Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/47,48,49.)

(5) Bazan hiç bir tabir kullanılmadan da nüzül sebebi açıklanabilir. Bu, ibareden anlaşılır. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Subhi Salih, Mebahis, 138-139; Zerkani, Menahil, I/105-109.

(6) Zerkeşi, Burhan, I/29-32; Süyuti, itkan, I/36; Subhi Salih, Mebahis, 140-147; Zerkani, Menahil, I/109-114.

a6.Nüzül sebebinin değeri:

Nüzül sebebi hadis hükmündedir. Senedi sahih olarak Hz. Peygambere veya sahabeye(1) varıyorsa merfu veya müsned, şayet tabiun sahabeyi atlamak şekliyle Hz.Peygambere izafe etmişse mürsel adı verilir. Eğer mürsel haberle rivayet edilen bir nüzül sebebi başka bir mürsel haberle takviye edilir ve de ravi Mücahid, ikrime, Said b.Cübeyr gibi sahabeden tefsir rivayeti bilinen birisi olursa o zaman kabul edilir.(2) Yalnız burada uydurma haberlere dikkat etmek gerekir.(3)

b.Meâlimü't-Tenzîl'de nüzül sebepleri:

Mukaddimede "Kur'ân'daki yüce maksatları elde etmek ancak Kur'ân'ın tefsirini, ahkâmını, nüzül sebeplerini, nasih ve mensuhunu bilmeye bağlıdır." diyen(4) imam Bağavi tefsirinde sık sık belli, özel bir sebeble inen ayetlerin bu inişine sebep olan konular üzerinde durmuş ve ayetleri bunlara dayanarak tefsir etmiştir.(5) Şimdi konunun Meâlimü't-Tenzîl'de uygulanışını görelim:

b1.Tefsire geçmeden önce - varsa - nüzül sebebini zikreder.(6)

b2.Sadece nüzül sebebini zikreder. Hiçbir yorumda bulunmaz.(7)

b3.Nüzül sebebini zikreder; buna göre ayeti tefsir eder.(8)

b4.Önce nüzül sebebi zikredip sonra tefsir yapıldığı gibi önce ayeti tefsir edip sonra nüzül sebebi zikrettiği de olur.(9)

(1) Ahmed b.Hanbel ve Müslim gibi imamlar sahabeye dayanan rivayete merfu gözüyle bakmazlar, onların istidlal ve tevil yoluyla vardıkları bir kanaat ve rey olarak görürler. Bkz. Zerkeşi, Burhan, I/32.

(2) İbn Teymiye, Mukaddime, 48; Subhi Salih, Mebahis, 134.

(3) Şahata, Tarihu'l-Kur'ân, 79-80.

(4) Meâlimü't-Tenzîl, I/27.

(5) Müfessirimiz imam Bağavi'nin mukaddimedeki bu kısa açıklamasından başka O'nun nüzül sebepleri hakkında fikirlerini bir yerde bulabiliyoruz. Buna göre ayetlerin nüzülü hükümden önce de olabilir yani bir anlamda daha sonra gelen bir konu/olay daha önceki bir ayetin açıklanması olabilmektedir. Bu görüşü için bkz. Meâlimü't-Tenzîl, IV/477.

(6) Meâlimü't-Tenzîl, IV/497. Ayrıca bkz. IV/212-215,313.

(7) Meâlimü't-Tenzîl, I/58.

(8) Meâlimü't-Tenzîl, I/59,294.

(9) Meâlimü't-Tenzîl, I/105-106.

b5.Rivayetleri tenkide tabi tutmadan alır.(1)

b6.Sayı itibariyle;bir ayete bir(2) veya birden fazla nüzül sebebi zikrettiği gibi(3) birden fazla ayete de bir(4) veya daha çok nüzül sebebi zikretmektedir.(5)

b7.isnad yönüyle;

1. Ravi ismi zikretmeden, olaya bizzat şahitmiş gibi bir ifade ile (6) veya,

11. Sadece senetsiz zikrederek (7) yada,

111.Senetli olarak nüzül sebebini zikreder.(8)

1v. Bazan " قیل " ve " روی " lafızlarıyla zikredildiği olur.(9)

v. Bazan da ibareden onun nüzül sebebi olduğu anlaşılır. Bunun dışında isnada işaret eden hiçbir şey bulunmaz.(10)

b8.Nüzül sebeblerini ifadede çeşitli ibareler kullanır:

1. Önce " سبب انزال هذه الآية " der ve olayı anlatır. Sonra " فانزل الله هذه الآية " der.(11)

(1) Meâlimü't-Tenzîl, II/99.

(2) Bu tür örnek Meâlimü't-Tenzîl'de çoktur. Bkz. III/236, 342,376; IV/6.

(3) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/58,352; III/186.

(4) Mesela, Al-i imran suresi 195, Nisa suresi 32 ve Ahzab suresi 35. ayetler aynı sebep üzerine inmiştir. Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/386,420; III/529.

(5) Daha çok tüm sureyle ilgili birden fazla nüzül sebebi zikredilişini bu konuya örnek gösterebiliriz. Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, IV/533,543,546.

(6) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/191; IV/6,303,414,446. Galiba bu tür konularda rivayetin meşhur olması, hakkında murarız fikrin bulunmaması gibi sebeblerle kaynak zikredilmemiştir. Ayrıca bkz. I/49,58.

(7) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/249,250,413; IV/236.

(8) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/384; II/38; III/377; IV/188.

(9) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, II/38; III/342.

(10) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, IV/48. Aynı olay Kurtubi (bkz. XV/150) ve ibn Kesir Tefsirlerinde de (bkz. IV/42) açıkca nüzül sebebi olarak zikredilmektedir. Başka bir örnek için bkz. Meâlimü't-Tenzîl, III/134; ibn Kesir, Tefsir, III/100; Kurtubi, Tefsir, X/320.

(11) Meâlimü't-Tenzîl, I/58,134; III/342.

11. Önce senet verilerek " نزلت في... وذلك --- " der.
Sonra olay anlatılır ve " فنزلت هذه الآية " veya
" فانزل الله هذه الآية " der.(1)

111. Olay anlatılır, sonunda " فنزلت هذه الآية " veya
" فانزل الله هذه الآية " der.(2)

iv. " نزلت في... ". Bu tabir daha önce belirttiğimiz gibi, nüzül sebebi bildirme yanında, ayetin tefsiri manasında da olabilir.(3)

v. " وهى نازلة فى... " tabiriyle de nüzül sebebini zikreder.(4)

vi. Bazan hiçbir tabir kullanmadan nüzül sebebi zikredilir.(5)

b9. Nüzül sebebi birden fazla ise:

1. ihtilafı yorumsuz olarak nakleder, tercihte bulunmaz. Buna sebep: Ya, herbir rivayet, ayet manasının bir yönünü yansıtmaktadır. Rivayetler birbirine yakındır ve hepsi bir nüzül sebebi sayılabilir.(6)
Yahut inzal iki defa meydana gelmiştir.(7)

11. Farklı rivayetler arasında tercih yapar(8) bazan bunun sebebini açıklar.(9) Çünkü bu rivayetlerden biri vakıya terstir.(10)

(1) Meâlimü't-Tenzîl, I/141,191,323; IV/6.
(2) Meâlimü't-Tenzîl, I/102,103,142,289; III/236.
(3) Meâlimü't-Tenzîl, I/53,67,104,106,250,388.
(4) Meâlimü't-Tenzîl, I/138.
(5) Meâlimü't-Tenzîl, III/134.
(6) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/108; II/99; IV/83,523.
(7) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, IV/544.
(8) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, II/12.
(9) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, II/38.
(10) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, III/19.

Nesh

a.Tanım:

a1.Anlamı:

1. Lügatte: Yok etmek, gidermek, değiştirmek, tebdil, tahvil ve nakil etmek, yok olmak, bir yerden bir yere intikal etmek (izale).(1) Bu anlamlarıyla nesh kelimesi Kur'ân'da kullanılmıştır.(2)
11. İslam literatüründe: Bir nassın hükmünü daha sonra gelen bir nasla kaldırmak, şeri bir hükmün başka bir şeri delille Şari' tarafından kaldırılması, mukaddes bir metnin ilgası.(3) Buna göre nesh sadece emir ve nehyde olur.(4)

a2.Hikmeti: İnsanları (nefisleri) şeriatı kabulde terbiye etmek, kolaydan zora, zordan daha zora yavaş yavaş alıştırmaktır. Aynı zamanda nesh mümin ve münafığın ortaya çıkarılması imtihanında bir kriter, Allah'ın rahmet ve fazlının izharıdır. Bununla fertlerin karakter ve nefisleri daha ulvi hedeflere hazırlanır.(5)

a3.Nesh problemleri: Nesh konusundaki problemleri üç ana başlık altında toplamak mümkündür:

1. Nesh mümkün mü? Caiz mi? Bu konuyu bütün müslümanlar ittifakla caiz görmüşlerdir.(6) Zaten yahudilerden başka nesh kabul etmeyen de olmamıştır.(7)
11. Neshin tarihte vukuu da inkarı gayri kabil bir konudur. Yahudilik ve hristiyanlıktaki bir çok hüküm İslamla değiştirilmiş, kaldırılmıştır.
- 111.Kur'ân'da neshin olup olmaması konusunda ise; bir

(1) Cevheri, Sıhah, I/433; İbn Hazm, en-Nasih ve'l-Mensuh, II/217; Firuzabadi, Besair, V/44.
(2) Bkz. Nahl 16/101; Hacc 22/52; Casiye 45/28-29.
(3) Cürcani, Tarifat, 113; Şatıbi, Muvaafakat, III/106; Hüdari Bey, Usulü Fıkıh, 276.
(4) Zerkeşi, Burhan, II/33.
(5) Kasimi, Tefsir, II/219.
(6) Razi, Tefsir, III/227; Serahsi, Usül, II/54; Zerkeşi, Burhan, II/30.
(7) İbn Cüzey, Kitabü't-Teshil, I/99; Serahsi, Usül, II/54; Razi, Tefsir, III/227; Zerkeşi, Burhan, II/30; Süyuti, İtkan, II/27.

kaç reddedene mukabil(1) ekseriyet, Kur'an'da neshi kabul etmektedir.(2) Fakat Kur'an'la sünnetin birbirini neshinde ihtilaf edilmiştir.(3)

a4.Önemi ve tefsirle ilgisi: Nesh ile ayetlerin hükümleri bilinir. Böylece amel edilebilecek ayetler anlaşılabilir olur.(4) Onun için müfessirin bunu çok iyi bilmesi gerekir. İslam alimleri de nesh konusunda çok titiz davranmışlar, bilmeyenin tefsirini caiz görmemişlerdir. Neshi bilmeyen bir kıssacıya Hz.Ali'nin "Hem kendini hem de başkalarını helak ettin." demesi buna çok açık bir işarettir.(5)

Nesh konusu rivayete dayanan nakille bilinen bir konudur. Müfessirin karar ve reyine bırakılmamıştır. Hz.Peygamber ve sahabeden açık bir ifadeyle şu ayet şu ayeti neshetmiştir şeklinde sözlerle bilinir.(6) Onun için müfessir nasih / mensuh ayetleri belirtirken kendi görüş ve ihtiyadına göre hareket edemez.

a5.Kur'an'da nesh çeşitleri:

1. Hüküm ve metin nesholur.(7)
- ii. Hüküm kalır, metin nesholur.(8)
- iii.Hüküm nesholur, metin kalır.(9)

a6.Kur'an'da neshe konu olan ayet sayısı: Kur'an sureleri nesh açısından dörde ayrılır:(10)

1. içinde nasih ve mensuh ayet bulunmayanlar. 43 adet.
- ii. içinde hem nasih ve hem de mensuh ayet bulunan su-

- (1) Bunların başında müfessir Ebu Müslim Muhammed b.Bahr el-İsfahani (322/934) gelmektedir.Bu konuda geniş bilgi için bkz. Serahsi, Usül, II/54; İbn Kesir, Tefsir, I/225-226; Kasımi, Tefsir, I/32; Hudari Bey, Usülü Fıkıh, 277; İsmail Cerrahoğlu, Tefsir Usülü, 125; Ömer Rıza Doğrul, Tanrı buyruğu, I/50-53;
- (2) İbn Hazım, İtibar, 26-29; Hudari Bey, Usülü Fıkıh,288.
- (3) Şafii, Risale, 55-56; Zerkeşi, Burhan, II/30; Süyuti, İtkan, II/28; Zerkani, Menahil, II/78.
- (4) Ömer Nasuhi Bilmen, Büyük Tefsir Tarihi, I/137.
- (5) Zerkeşi, Burhan, II/29; Süyuti, İtkan, II/27.
- (6) Subhi Salih, Mebahis, 272-273. Bu konuda örnekler için bkz. Dr.Mustafa Zeyd, en-Nesh fi'l-Kur'an, I/68.
- (7) Süt emmede hürmetin on defa ile gerçekleşeceğine dair ayetin sonradan nesholduğu hakkında Aişe (r) hadisi için bkz. Müslim, Rada', 24-25; Tirmizi, Rada', 3; Ebu Davud, Nikah,10; Darimi, Nikah,49; Muvatta', Rada',18.
- (8) Recm konusundaki mensuh ayet için bkz.İbn Mace, Hudud, 9; Ebu Davud, Hudud, 16; Muvatta', Hudud, 10; Ahmed b. Hanbel, V/183.
- (9) Kible konusunda Bakara suresi 115. ayetin 144. ayetle, Hz.Peygamberi korumak için sadaka konusunda Mücadele suresi 12 ayetin 13. ayetle neshi örnek gösterilir.
- (10) Bkz. Zerkeşi, Burhan,II/33-34; Süyuti, İtkan,II/28-29.

- reler. 31 adet.(1)
111. içinde sadece nasih ayet bulunan sureler. 6 adet.
1v. içinde sadece mensuh ayet bulunan sureler. 40 adet.

Mensuh ayetlerin hakkında da çeşitli rakamlar verilmiştir: Beş(2), on(3), yirmi, yirmibir(4) hatta neshin manasını tam anlamayanlara göre ikiyüz yada beşyüz.(5)

b.Meâlimü't-Tenzîl'de nesh:

b1.imam Bağvî'nin nesh anlayışı:

"Kur'ân'ın yüce maksatlarını ortaya koyabilmek için ayetlerin nasih ve mensuhunun bilinmesi de gerekir."(6) diyen imam Bağvî prensib olarak;

1. Kur'ân'ın Kur'ân'ı neshi yanında,
11. Kur'ân'ın sünneti neshi(7) ve
111. Sünnetin Kur'ân'ı neshedebilceği(8),
- 1v. Neshin haberlerde değil ancak emir ve nehiylerde olabileceği(9) bu sebepten,
- v. Mekki ayetlerde neshin söz konusu olamayacağı(10) ve dolayısıyla,
- v1. Neshin ancak rivayetle bilinebileceği(11) görüşündedir.

imam Bağvî'nin nesh konusundaki metodik açıklamalarını daha derli toplu olarak Bakara suresi 106. ayetin tefsirinde bulabilmekteyiz. Burada ayetin nüzül sebebi anlatıldıktan sonra neshin lügat anlamı açıklanır:

"Nesih lügatte iki manaya gelir: **نسخ الكتاب**: kitap istinsah edildi" bu manayadır. Bir kitaptan diğerine nakil ve yeri değiştirme demektir. Bu manada Kur'ân'ın tümü mensuktur.(12)Çünkü O levhi mahfuzdan istinsah edilmiştir.

11.Kaldırmak anlamında. **نسخت الشمس الظل** "bu manayadır. "Güneş gölgeyi giderdi, iptal etti, ortadan kaldırdı"

- (1) Süyuti bu rakamı 25 olarak verir.
- (2) Şah Veliyyullah, Fevzü'l-Kebir, 60.
- (3) Subhi Salih, Mebahis, 274.
- (4) Süyuti, itkan, II/30.
- (5) Şatıbi, Muvafakat, III/107.
- (6) Meâlimü't-Tenzîl, I/27.
- (7) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/149,267; III/508.
- (8) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/405-406.
- (9) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/104.
- (10) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/465.
- (11) Bkz. Şerhu's-Sünne, II/324.
- (12) Türkçede kullanılan "nüsha" anlamında.

demektir. Bu anlamda Kur'ân'ın bazı ayetleri nasih diğer bazıları mensuktur ki ayette anlatılmak istenen de budur.(1)

Daha sonra Kur'ân'da neshin çeşitleri anlatılır:

1. Metni baki hükmü mensuh ayetler: Akrabaya vasiyet(2), vefat iddeti(3), savaşta hafifletme(4), Mümtahine(5) ve diğer benzeri ayetler. Bu tür ayetlerde hükmün neshi iki şekilde olur:
  - Bir hüküm kaldırılırken bir diğeri yerine ikame olur. Mesela kible ayeti ile Beyti Makdis'ten Kabe'ye dönmüş, akrabalara vasiyet miras ayetiyle kaldırılmış, vefat iddeti bir yıldan dört ay on güne indirilmiş, savaşta on kişiye karşı olmak yerine iki kişiye karşı sabır emredilmiştir.
  - Hüküm kaldırılır yerine başkası getirilmez. Kadınların imtihanı konusunda olduğu gibi.(6)

Burada, ibn Abbas'ın bu ayetteki neshden bu çeşit bir nesh anladığı ifade edilir.

11. Hattı kaldırılan, hükmü bırakılan (metni mensuh, hükmü baki) ayetler: Recm ayeti buna örnek verilir.
111. Metnin mushaflardan ve kalplerden silinmesi. Yani hem metni hem hükmü mensuh ayetler: Bu çeşide şöyle bir örnek verilir: "Ebu Umame b.Sehl b.Hanif'ten rivayetle ashaptan bir grub gece bir sure okumak için kalkıyor. Fakat o sureden akıllarında kalan sadece besmele. Sabah durumu Hz.Peygambere haber veriyorlar. O da "Bu sure metni ve hükmüyle kaldırıldı." diyor. Bir de bu konuda Ahzab suresiyle ilgili başka bir rivayet nakledilir.(7)

b2.Meâlimü't-Tenzîl'de mensuh ayetlerin sayısı:

Meâlimü't-Tenzîl'de 18 ayet tevbe suresi 36. ayeti ve 9 ayette aynı surenin 5. ayeti ile mensuh gösterilmiştir. Kur'ân'daki bütün afiv ile ilgili ayetlerin de yine tevbe suresi 70. ayetle nesholunduğu ifade edilmiştir. Bunlarla birlikte mensuh gösterilen ayetlerin toplam adedi ise 50 kadardır.

(1) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/103.

(2) Bakara 2/180.

(3) Bakara 2/240.

(4) Enfal 8/65.

(5) Mümtahine 60/10.

(6) Meâlimü't-Tenzîl, I/104.

(7) Konu ile benzer bir örneği el-Huliyy, Abdullah b.Mes'ud'dan rivayetle kitabı en-Nasih ve'l-Mensuh'da zikretmektedir. Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/104, not:17.

Selefe göre nesh, şart ve istisnaya bile raci olduğundan hem nassın zahir manasını kaldırmaya ve hem de nasdaki murada ait olduğundan(1) mensuh ayetlerin sayısında büyük bir değişiklik söz konusu olmaktadır. İmam Bağavi ise istisnaya nesh gözüy- le bakmadığından mesela nur suresi 4. ayeti 5. ayetle mensuh ka- bul edenler olduğu halde(2) Meâlimü't-Tenzîl'de aynı yer istisna olarak tefsir edilmiştir.(3)

b3.Meâlimü't-Tenzîl'de nesh ifade ve tabirleri:

Diğer tefsirlerde kullanılan tabirler tefsirimizde de kul- lanılır:

1. " نسخها آية (كذا) "
11. " هذه الآية ناسخة لآية (كذا) "
111. " هذه الآية منسوخة بآية (كذا) "
- 1v. " هذه الآية نسخ كل آية (كذا) "
- v. " إن حكم هذه الآية منسوخة "
- v1. " (4). نسخ الآية بآية (كذا) "

v11.Bazan nesh tabiri kullanılmadığı da olur.(5)

b4.Meâlimü't-Tenzîl'de nesh çeşitleri:

1. Kur'ân'la mensuh olan ayetler:

- iki ayetle mensuh olan ayetler: Müşriklerin Mescidi

ولا آمين البيت الحرام " Harama girmeleri konusundaki

" يبتغون فضلا من ربهم ورضوانا " ayeti(6) şu iki

ayet ile mensuhtur:

" فاقتلوا المشركين حيث وجدتموهم " (7)

" فلا يقربوا المسجد الحرام بعد عامهم هذا " (8)

(1) Bkz. Kasımi, Tefsir, I/32-33.

(2) İbn Hazm, en-Nasih ve'l-Mensuh, II/186.

(3) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, III/323.

(4) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, II/7,269; III/236, 322; IV/354,407,409,474.

(5) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, IV/393.

(6) Maide 5/2.

(7) Tevbe 9/5.

(8) Bakara 2/28.

Bu sebeble müşriklerin haccetmeleri caiz değildir.(1)

- Bir ayetle mensuh ayetler: Vefat iddeti " وصية " ayeti(2) ile tam bir yıl iken " والأزواجكم متاعاً إلى الحول غير آجرا " ayeti(3) ile neshedildi, dört ay on gün oldu.(4)

11. Hem ayet ve hem de hadisle mensuh olan ayetler: islamin ilk yıllarında Hz.Peygambere ve ashaba gece namazını farz kılan " يا أيها المنزل قم الليل إلا قليلا " ayetleri(5) bir yıl kadar sonra gelen aynı surenin son ayeti " إن ربك يعلم أنك تقوم أدنى ثلثي الليل ونصفه " وثلثه وطائفة من الذين معك والله يعدر الليل والنهار علم (6) " أن لن تحصوه فتاب عليكم فاتروا ما تبسروا من القرآن .... " ile nesholundu. Önce Hz.Peygamber ve ashabı ayakları şişinceye kadar namaz kılıyorlardı. Sonra Allah merhamet etti ve hafifletti: neshetti.

Daha sonra Aişe'den bir hadis ve ibn Keysan ile Mukatil'den birer kavil zikredilerek gece namazını beş vakit namaz ile nesh olunduğu beyan edilmiştir.(7)

- 111.Hadisle mensuh olan ayetler: Zaniyenin ölünceye kadar evde hapsedilmesine ait hüküm " والتي يأتين الفاحشة " من نسائكم فاستشهدوا عليهن أربعة منكم ... " ayeti(8) ile

(1) Meâlimü't-Tenzîl, II/7. Ayrıca bkz. IV/178.

(2) Bakara II/240.

(3) Bakara II/234.

(4) Meâlimü't-Tenzîl, I/223. Ayrıca bkz. II/21; III/322.

(5) Müzzemmil 73/1-4.

(6) Müzzemmil 73/20.

(7) Meâlimü't-Tenzîl, IV/407. Ayrıca bkz. IV/178.

(8) Nisa 4/15.

ortaya konulmuştu. Sonradan bakire için celde (dayak) ve tağrib (uzaklaştırmak), evli hakkında da celde ve recm ile neshedildi. Bilindiği gibi celde

hükmü ayetle sabittir: " الزانية والزاني فاجلدوا كل واحد منهما مائة جلدة. " (1) Recm ise sünnetle sabit-

tir ve bu konudaki hadislerden bazıları Meâlimü't-Tenzîl'de rivayet edilmektedir.(2)

- iv. Kur'ân'la mensuh olan hadisler: Hicretten hemen sonra müslümanlar din kardeşliği sebebiyle birbirlerine varis oluyorlardı. Sünnete dayalı bu hüküm

" واولوا الارحام بعضهم اولى ببعض في كتاب الامن المؤمن والمهاجرين. " ayeti(3) ile nesholundu.(4)

b5.Meâlimü't-Tenzîl'de neshin işlenişi:

1. İlk mensuh ayet beyan edilir: Namazda Beyti Makdise

"... قول وجهك شطر المسجد الحرام وحيث ما كنتم فولوا وجوهكم.." dönme

ayeti(5) ile nesholmuştur: "Kible meselesi şeriat-atta ilk nesh konusudur."(6)

11. Nesh çeşitlerini açıklarken görüldüğü gibi mensuh olduğu kesin olan ayetlerde doğrudan doğruya nesh

adına uyarıda bulunulur: " فاعف عنهم واصفح إن الله يحب المحسنين. " ayeti(7) hakkında: "Bu, seyf

ayeti(8) ile mensuhtur." denilir.(9)

111. Bazı ayetlerin neshe konu olmadığı beyan edilir:

"... واذ قلتم فاعدلوا ولو كان ذا قربى وبعهد الله اوفوا.." ayetinin(10) tefsirinde şu açıklamayı okuyoruz: "ibn Abbas der

(1) Nur 24/2.
(2) Meâlimü't-Tenzîl, I/405,406,407.
(3) Ahzab 33/6.
(4) Meâlimü't-Tenzîl, III/508. Ayrıca bkz. I/149-150,267.
(5) Bakara 2/144.
(6) Meâlimü't-Tenzîl, I/124,149.
(7) Maide 5/13.
(8) Tevbe 9/5.
(9) Meâlimü't-Tenzîl, II/21.
(10) En'am 6/152.

ki: Bunlar bütün semavi kitaplarda muhkem ayetlerdir. Hiç bir şey onları neshetmez. Onlar beni adem-in tümüne haram kılınmıştır. Onlar 'kitabın anasıdır. Ummü'l-Kitab olan ayetlerdir.' Kim onlarla amel ederse cennete, kim de onları terkederse cehennem'e gider.(1)

iv. Ayetin mensuh olduğu diğer tefsirlerden nakille ifade edilir: "

وعباد الرحمن الذين آمنوا واداءوا
"خاطبتهم الجاهلون قالوا سلاماً" ayeti(2) nin tefsirinde Ebu Aliye ve Kelbi'nin sadece görüşleri zikredilir: "Bu savaşa emrolunmadan önce idi.Sonra kıtal ayeti(3) neshetti.(4)

v. Neshe konu olan ayette nesh ile ilgili ihtilaflar ve deliller zikredilir:Bu görüşlerden birisi tercih edilir. Bu tercih ya o ayette neshin kabulü yönündedir:

وإذا حضر القسمة أولوا القربى واليتامى والمساكين فازروهم منها" ayetinde(5) iki ayrı görüş zikredilir:
- Bu ayet miras ayetleriyle mensuktur. Bu görüş Said b.Cübeyr ve Dahhak'e aittir.
- ibn Abbas,Şa'bi,Nahai,Zühri'ye göre ise muhkemdir. Sonunda birinci görüş tercih edilir ve şöyle denir: "Kimileri de şöyle dedi ki bu söylenenlerin en doğrusudur: Ayetin manası mendup ve müstehab olmaya delalet eder, vacibliğe değil."(6)

Bazan tercih edilen görüş neshin olmadığı yönündedir:

"لله ما في السموات وما في الارض وإن تبدوا ما في أنفسكم يفتضح بها الله" ayetinin(7) mensuh olduğunu söyleyenlerin delilleri zikredildikten sonra: "Bazıları da şöyle diyorlar: 'Bu ayet mensuh değildir. Çünkü nesh haberlerinde değil ancak emir ve nehiylerde gerçekleşir.

"خاتبتهم الجاهلون قالوا سلاماً" ayeti haberdir, nesh varid olmaz." diyerek(8) bu ikinci görüşü tercih etmiş-

(1) Meâlimü't-Tenzîl, II/142.

(2) Furkan 25/63.

(3) Tevbe 9/5.

(4) Meâlimü't-Tenzîl, III/375. Ayrıca bkz. III/470.

(5) Nisa 4/8.

(6) Meâlimü't-Tenzîl, I/397-398.

(7) Bakara 2/284.

(8) Meâlimü't-Tenzîl, I/272.

tir.(1)

Bazan da ilgili görüşler sıralanır, tercih yapılmaz:

" فان عاقبتهم فغاقبوا بمنزل ما عوقبتهم به " ayetinin(2)

tefsirinde böyle bir uygulama görüyoruz:

- ibn Abbas ve Dahhak'a göre ayet Berae suresi inince nesholundu.
- Nehai, Sevri, Mücahid, ibn Sirin'e göre ise ayet muhkemdir.(3)

vi. Selefin nesh fikrine katılmadığı da olur onları

tenkid eder: " قل لا استئلكم عليه اجراً الا المودة القربى " aye-

tinin(4) " وما استئلكم عليه من اجر ان اجرى الاعراب العالمين " (5)

" فان توليتم فاستألكم من اجر ان اجرى الاعلى الله " (6) ve

" قل ما استئلكم عليه من اجر وما انا من المتكلمين " ayet-

leriyle(7) mensuh olduğunu söyleyen Dahhak b.Mü- zahim ve Hüseyin b.Fadl'ın görüşlerine itiraz eder ve "Bu makbul bir görüş değildir.Çünkü Hz.Peygamber ve ashabını sevmek, O'na eziyeti defetmek, Allah'a itaatle yaklaşmak ve salih amel dinin feraizindedir. Bu konuda nesh düşünülemez" der.(8)

Diğer konularda olduğu gibi neshde de konuya gereği kadar önem verildiğini ve fakat sözün uzatılmadığını görüyoruz. Sanki müfessirimiz mukaddimede zikrettiği "Kendi zevkine uyarak Kur'an hakkında söz etmenin tehlikesi"ni hep aklında tutmuş kendisine bakış açısı yapmıştır.

- (1) Her ne kadar burada açık bir ifade ile tercih beyan edilmese de imam Bağavi'nin Nesh anlayışı bunu göstermektedir. Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/104. Benzer bir örnek için bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/465.
- (2) Nahl 16/126.
- (3) Meâlimü't-Tenzîl, III/90.
- (4) Şura 42/23.
- (5) Şuara 26/109,127,145,164,180.
- (6) Yunus 10/72.
- (7) Sad 38/86.
- (8) Meâlimü't-Tenzîl, IV/125.

V. C.

Yükseköğretim Kurulu
Dokümantasyon Merkezi

Muhkem - Müteşabih (*)

a. Tanım:

Kur'ân-ı Kerim'de harici tefsire ihtiyaç duyulmadan manası kolayca anlaşılabilen muhkem ayetler yanında, birçok manaya muhtemil olduğu için bunlardan birini seçebilmek için tefsire muhtaç müteşabih ayetler de vardır.(1) Fakat bununla birlikte ayetlerin nazım düzeni, ayıpsızlığı, itkanı yönüyle Kur'ân'ın tümü muhkem kabul edildiği gibi(2), güzelliği, doğruluğu, hedefi açısından da bütün ayetler müteşabih kabul edilir.(3) Bu ayetler manalarına vakıf olabilmek yönüyle üçe ayrılır:(4)

- a1. insanların bilmesi mümkün olmayan, ancak Allah'ın bildiği ayetler.
- a2. Sebeblere sarılarak insanların bilebileceği ayetler.
- a3. ikisi arası, ancak "Rasihun"un bilebileceği ayetler. Hz.Peygamberin ibn Abbas için " اللهم فقهه في الدين وعلمه التأويل " duası(5) da buna işaret etmektedir.(6)

b. Meâlimü't-Tenzîl'de muhkem ve müteşabih:

b1. imam Bağavi'nin muhkem-müteşabih hakkında görüşleri:

imam Bağavi bu konudaki düşüncelerini daha çok Al-i İmran suresi 7. ayetin tefsirinde ortaya koymuştur.(7) Buna göre:

1. Muhkem - müteşabih tarifleri:
  - ibn Abbas, Mücahid, İkrime, Dahhak, Süddi, Katade'ye göre: Muhkem; Kur'ân'ın nasih, helal, haram, hudut, feraiyle ilgili, iman edip kendisiyle amel e-

(*) Muhkem ve müteşabihin kelime anlamları hakkında bkz. Cevheri, Sıhah, V/1902; VI/2236; Rağıb, Müfredat, 181, 373; Firuzabadi, Besair, II/487; III/293; Zerkani, Me-nahil, II/166.

(1) Bkz. Al-i İmran 3/7.

(2) Bkz. Hud 11/1 ve Hacc 22/52.

(3) Bkz. Zümer 39/23.

(4) Rağıb, Müfredat, 253.

(5) Bkz. Buhari, İlim, 17; Vüdu', 10; Fedailü Ashabi'n-Ne-bi, 24; Müslim, Fedailü's-Sahabe, 138; Ahmed b.Hanbel, I/266,269,314,328,335,359; IV/127; ibn Hacer, Fethu'l-Bari, I/170; Meâlimü't-Tenzîl, I/28.

(6) Müteşabih ayetlerin rasihun tarafından bilinmesi konusunda bkz. ibn Kuteybe, Tevilü Müşkili'l-Kur'ân, 98; Meâlimü't-Tenzîl, I/280; Zerkeşi, Burhan, II/72; Ukbe-ri, İmla', I/124; Süyuti, İtkan, II/3; Subhi Salih, Me-bahis, 282.

(7) Meâlimü't-Tenzîl, I/278 vd.

dilmesi gereken ayetler. **Mütesabih**; mensuh, mukad-dem, muahhar, emsal, yemin ayetleri gibi iman edilip amel konusu olmayanlar.

- Ahmed b.Cafer b.Zübeyr: **Muhkem**; tevilden ancak bir yöne ihtimali olan ayetler. **Mütesabih**; bir çok tevil yönüne muhtemel olan ayetler.
- **Muhkem**; Allah'ın, manalarına insanları muttali kıldığı konular. **Mütesabih**; kıyamet alametleri, kıyamette dünyanın hali gibi Allah'tan başka kimsenin bilemeyeceği bilgiler.
- **Muhkem**; manası, delillerin birbirine karışmayacağı şekilde açık ve belli bilinen ayetler. **Mütesabih**; üzerinde düşünmekle ancak bilinebilenler.
- **Muhkem**; mana yönüyle birbirinden bağımsız, **mütesabih**; başka delille manası anlaşılabilen ayetler.

11. Mütesabih ayetlerin manasını bilebilme ihtilafı bir konudur:

- Mücahid ve Rabi' b.Enes'e göre: mütesabihin manasını ancak Allah ve ilimde yüksek payeye erenler (Rasihun) bilir. Onlar bilgilerine rağmen 'biz ona inandık hepsi Rabbimizin katındandır' derler. Buna

göre " **يقولون** " cümlesi haldir.

- Übey b.Ka'b, Hz.Aişe, Urve b.Zübeyr, ibn Abbas, Hasan Basri ve tabiundan pekçoğu, Kisai, Ferra, Ahfeş'e göre ise: Mütesabihin manasını Allah'tan başka kimse bilmez. İsa'nın inmesi, deccalın çıkması, güneşin batıdan doğması, kıyametin kopması gibi konuları sadece Allah bilir. Abdullah b.Mes'ud'un **إننا أولية**

الإعند الله والراسخون في العلم يقولون... Onun tevilini Allah katındadır. Rasihun ona iman ettik derler." şeklindeki kıraatı da bunu desteklemektedir. Aynı zamanda Ömer b.Abdülaziz de bu görüştedir: "Kur'an'ın tevilini bilme hakkında rasihunun bilgisi 'biz ona inandık, hepsi rabbimizin katındandır' demeleriyle son bulur."

- Bu konudaki müfessirmizin kanatı da şöyle: "Bu 'mütesabihin manasını Allah'tan başka kimse bilmez' sözü arap diline ve ayetin zahirine daha uygundur. Bakara suresinin başında mukattaa harfler için de: "Bunlar Allah'tan başka kimsenin tefsirini bilemeyeceği mütesabihattandır." demektedir.(1)

Görüldüğü gibi imam Bağavi bu konuda da selefin yolunu takip etmiştir.(2) Çünkü selef bu tür ayetleri

(1) Meâlimü't-Tenzil, I/44.

(2) Bkz. Süyuti, itkan, II/3. Mukaddimedede selefe uyma adına verdiği sözü daha önce hatırlamıştık.

tevilden özellikle kaçınmışlardır.(1) Bu ayetlerin tefsirinde selef alimlerinin görüş ve tavsiyelerini nakletmesi de buna delalet etmektedir.(2) Fakat bazı müteşabih ayetlerde halef gibi ayeti, Allah'ın zatına yakışan bir mana ile tefsir ettiği de olur.(3) Bazan her iki görüşü birlikte zikreder.(4)

111.Müteşabih ayetler konusunda kula düşen teslimiyet ve imandır.(5) Zaten bu ayetlerin hikmeti de budur denilebilir.(6)

b2.Meâlimü't-Tenzîl'de müteşabih ayetlerin tefsiri:

Müteşabih ayetlerdeki manada gizlilik:

1. Lafızda olur: Ya lafız müfrettir:

- Lafzın garabetinden dolayı ayet müteşabihtir:

" وفاكمه وانا " ayetinde(7) " أنا " lafzı gibi.

- Lafzın müşterek olmasından dolayı ayet müteşabihtir:

" فراغ عليهم ضربا باليمين " ayetinde(8) " اليمين " lafzı gibi.

Yada lafız mürekkeptir:

" الحمد لله الذي انزل على عبده الكتاب ولم يجعل له عوجا قيبا " ayetinde(9) " الكتاب " kelimesini açıklayan " قيبا " lafzı gibi.

11. Manada olur: Allah'ın sıfatları, kıyamet ahvali gibi konular.

111.Hem lafızda hem manada olur: " وليس البربان تأتوا البيوت " من ظهروها " ayetinde(10) durum böyledir. Burada konunun hac ve umre ile ilgili olduğu ve o dönem arap adeti bilinmelidir.(11)

(1) Süyuti, itkan, II/8. Ayrıca bkz.Said Şimşek, Kur'an'da iki Mesele, 51 vd.

(2) Meâlimü't-Tenzîl, I/184; II/165.

(3) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, III/217.

(4) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, IV/190.

(5) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/184; II/50,165.

(6) Zerkeşi, Burhan, II/75-76; Süyuti, itkan, II/13; Zerkanî, Menahil, II/282.

(7) Abese 80/31. Tefsiri için bkz.Meâlimü't-Tenzîl,IV/449.

(8) Saffat 37/93. Tefsiri için bkz.Meâlimü't-Tenzîl,IV/31.

(9) Kehf 18/1-2.Tefsiri için bkz.Meâlimü't-Tenzîl,III/144.

(10) Bakara 2/189. Tefsiri için bkz.Meâlimü't-Tenzîl,I/160.

(11) Rağıb, Müfredat, 254.

Biz burada bunlardan sadece Allah'ın sıfatlarıyla ilgili ayetlerin tefsirini örnek olarak zikredeceğiz.(1) Bilindiği gibi bu konuda selefin görüşü: Allah'ı tenzih etmek, bunlara iman etmek ve manalarının hakikatını Allah'a havale etmektir. Halef ise zahiri muhal görünen lafzı Allah'ın zatına layık bir manaya hamleder. Çeşitli manalar verirler.(2)

Meâlimü't-Tenzîl'de her ne kadar selefin görüşü tercih edilmişse de her ikisinin zikredildiği hatta sadece halefin görüşüne uygun tefsir yapıldığı görülmektedir:

1. Selefin görüşüne uyarak tefsir edilen ayetler:

هل ينظرون إلا أن يأتيهم الله من ظلل من الغمام والملائكة وقضى الأمر :

Bu ve benzeri ayetlerde evla olan, insanın, zahirine inanması ve ilmîni Allah'a havale etmesi veya Allah'ın sonradan yaratılanların sıfatlarından münezzehe olduğuna inanmasıdır. Selef imamları ve sünnet uleması da bu görüştedir. Kelbi der ki: Bu gizli bir yöndür, tefsir edilmez. Mekhul, Zühri, Evzai, Malik, ibnü'l-Mübarek, Sevri, Leys b.Sa'd, Ahmed, İshak bu ve benzeri ayetlerde keyfiyetin bilinmeyeceğini söylerler. Süfyan b.Uyeyne ise Kur'an'da Allah'ın sıfatlarından bahseden her ayeti şöyle tefsir eder: Okunur, üzerinde konuşulmaz. Allah ve Rasülü dışında kimse tefsir edemez."(3)

11. Halefin görüşüne uyarak tefsir edilen ayetler:

ولتصنع على عيني : Benim nezaretim ve gözetimim altında terbiye olman için.(4)

111. Her iki görüşe de uyarak tefsir edilen ayetler:

"يد الله فوق أيديهم" ayeti(5) hakkında:

(1) Mukattaa harfleri başka müstakil bir konu olarak işleyeceğiz.

(2) Bkz. Zerkeşi, Burhan, II/80-83; Süyuti, İtkan, II/6-7; Zerkani, Menahil, II/168 vd.; Subhi Salih, Mebahis, 284.

(3) Meâlimü't-Tenzîl, I/184 (Bakara 2/210). Ayrıca bkz. II/50 (Maide 5/64); II/165 (A'raf 7/54). Bazı müteşabih konulu ayetlerin tefsirine girmemesine sebep olarak da selefte uyma eğilimi gösterilebilir. Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, II/103 (En'am 6/51); IV/270 (Rahman 55/27).

(4) Meâlimü't-Tenzîl, III/217 (Taha 20/39). Ayrıca bkz. IV/85 (Zümer 39/56); IV/486 (Fecr 89/22).

(5) Feth 48/10.

- ibn Abbas: "Hayır konularda onlara vadedilenlere vefa etmeleri ile Allah'ın eli onların eli üzerindedir."
- Süddi: "Biatte Allah'ın eli onların eli üzerindedir."
- Kelbi: "Hidayet konusunda Allah'ın onlara nimeti onların biatte yaptıklarının fevkindedir."(1)

Mukattaa Harfler

Bunlar Kur'ân-ı Kerim'de arap alfabesindeki ondört harfin bir, iki, üç, dört veya beş tanesinin bir araya gelerek meydana getirdiği ondört ayrı şekilde, yirmiyedisi mekki iki tanesi medeni(2) surelerin başında yer alan ve tek tek okunan harflerdir. Bazıları kendi başına tam bir ayetken bazıları ilk ayetin bir bölümüdür.(3)

Meâlimü't-Tenzîl'de bu konu en geniş şekliyle Kur'ân-ı Kerim'de ilk mukattaa harfin geçtiği yer olan Bakara suresinin başında işlenmektedir.(4) Diğer surelerde burada verilen bilgilere temas edilir. Bazan ek bilgiler verildiği olursa da çoğu zaman bu konudaki sözün daha önce geçtiği vurgulanır ve Meâlimü't-Tenzîl'in genel anlatım özelliğine uyularak söz uzatılmaz.(5) Bazı surelerde ise hiç bilgi verilmez.(6)

imam Bağavi bu harfler konusunda ihtilaf edildiğini zikreder(7) ve herbir görüşü sahipleriyle birlikte sıraladıktan sonra tercihte de bulunmaz. Selef tefsirleriyle yetinir:

Bilindiği gibi bu harfler mütesabih ayetlerdendir. Bunların tefsirinde iki görüş mevcuttur:

a.Bunların tefsirini ancak Allah bilir. Bize düşen iman ve teslimiyettir.(8)

b.Kur'ân'ın genel mantığına uygun belli bir anlamı vardır.

imam Bağavi her iki görüşe de yer vermiştir. Hatta " " gibi bazıların fiil manasına olabileceğini, bir kısmının ise sadece harf olması sebebiyle farklı yorumlanmasını makul karşılamaktadır.(9) Sadece Hicr suresinin başında halefin görüşünü kendi görüşü olarak zikretmektedir.(10)

- (1) Meâlimü't-Tenzîl, IV/190.
- (2) Bakara ve Al-i imran sureleri.
- (3) Daha geniş bilgi için bkz. Zerkeşi, Burhan, I/165 vd.; Razi, Tefsir, II/2; Subhi Salih, Mebahis, 236.
- (4) Meâlimü't-Tenzîl, I/44.
- (5) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, II/342; III/405; IV/47,90.
- (6) 3,7,11,12,14,28,29,30,31,32,41,43,44,45,46. sureler.
- (7) Meâlimü't-Tenzîl, IV/5.
- (8) Meâlimü't-Tenzîl, I/44.
- (9) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, IV/119. Fakat her iki görüş te seleften rivayet edilmektedir.
- (10) Meâlimü't-Tenzîl, III/43.

a.Meâlimü't-Tenzîl'de selefi açıklama:

- Şa'bi ve o gibi düşünen bir cemaat: Surelerin önlerindeki bu hece harfleri, ilmini Allah'ın kendisine ayırdığı müteşabihattandır. Biz onların zahirine inanırız. Bilgisini Allah'a bırakırız. Zikredilmesinin hikmeti onlara imandır.

- Ebu Bekir: Her kitabın bir sırrı vardır. Bu harflerde Kur'an'da Allah'ın sırrıdır.

- Ali: Her kitabın bir saffeti vardır. Bu kitabın saffeti de hece harfleridir.

- Davud b.Ebu Hind'in sorusuna Şa'bi şöyle cevap verir: Her kitabın bir sırrı vardır. Kur'an'ın sırrıda surelerin başıdır. Onları bırak. Onlar dışından sor.(1)

- ibn Abbas ve ikrime " طسم " ayetinin(2) tefsirinden ulemanın aciz kaldığını söylerler.(3)

b.Meâlimü't-Tenzîl'de halefi tefsir:

Mukattaa harflerin anlaşılabilceği görüşünden hareketle bu ayetlere aşağıdaki manalar verilmiştir:

b1.Bu harfler Allah'ın ismi azamıdır.Harfler birleştirilebilse ismi azam ortaya çıkar. Mesela " الرحمن = الر + هم + ن " olmaktadır. Fakat hepsini birleştirmeye gücümüz yetmez.(4)

b2.Bu harfler belli bir kısaltmanın ifadesidir:

1. Allah'ın isimlerinin kısaltmasıdır.Allah'ın isimlerine delalet eder: " هاد , ملك , حكيم " gibi.(5)

11. Allah'ın isimlerinin ifade ettiği bir cümlenin kısaltmasıdır: " كهيصا = كاف لخلقته , هاد لعباده " " يده فوق ايديهم , عالم ببريته , هادق في وعده " gibi.(6)

(1) Meâlimü't-Tenzîl, I/44.

(2) Şuara 26/1.

(3) Meâlimü't-Tenzîl, III/380.

(4) Bu görüş ibn Abbas, Said b.Cübeyr ve ikrime'ye aittir. Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/44; II/342; IV/90.

(5) ibn Abbas, Said b.Cübeyr, ikrime, Muhammed b.Ka'b, Rabi' b.Enes, Ata el-Horasani'ye ait olan bu görüş için bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/44; III/188,211,405; IV/47.

(6) Kelbi'nin görüşü için bkz. Meâlimü't-Tenzîl, III/188.

111. Allah'ın sıfatlarına delalet eden kelimelerin kısaltması: " (1) الم = آلا، الله + لطفه + ملكه "

iv. Bu harflerin hepsi birden bir cümlenin kısaltmasıdır: "هدو الله (محمد) ، أنا الله اعلم ، أنا الله ارى وافضل . (2) Zeccac bu tür kısaltmanın güzel olduğunu söyler ve birde şiirle delil getirir.(3)

v. Bir kelimededen kısaltma: "يس = يا انسان ، يا رجل" gibi(4).

vi. Her harf bir cümlenin kısaltmasıdır:

" ح = حرب يعز فيها الذليل وبذل فيها العزيز من قريش
م = ملك يتحول من قوم الى قوم
ع = عدو لقريش يقصدهم
س = سى ويكون فيهم
ق = قدرة الله النافذة في خلقه
(5)"

vii. Bu harfler Allah'ın ismine yemin olduğu gibi, Allah'ın sena ve mülküne yemin manasına da gelir.(6) Allah'ın isimlerinin ve kitabın (surenin) başı olmaları dolayısıyla şerefli oldukları için bunlara yemin edilmektedir.(7)

b3. Bu harfler kendilerine ait müstakil anlamlar olan kelime durumundadır:

- (1) Muhammed b. Ka'b'ın görüşü. Meâlimü't-Tenzîl, I/44.
- (2) İbn Abbas, Said b. Cübeyr, Dahhak, Mukatil, Kisai ve Ebu Bekir Verrak'a ait bu görüş için bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/44; II/342; III/211; IV/5,47,90,220.
- (3) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/44.
- (4) Mücahid, Ata, Dahhak, Hasan, Katade, Kelbi, Ebu Aliye, İbn Abbas ve Said b. Cübeyr'in görüşü. Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, III/211; IV/5.
- (5) Şehr b. Havşeb, Ata b. Ebi Rebah. Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, IV/119.
- (6) İbn Abbas, Muhammed b. Ka'b'ın görüşü. Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/44; III/188,211,380; IV/5,47,119,220.
- (7) Ahfeş'e ait olan bu görüş için bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/44.

1. Bunlar Kur'ân'ın isimidir.(1)
11. Sure isimleridir.(2)
- 111.Kaf dağı demektir.(3)
- iv. Balık demektir.(4)

Müşkilü'l-Kur'ân

Kur'ân-ı Kerim ayetleri arasında çelişki veya ihtilaf gibi görülen bir duruma Müşkilü'l-Kur'ân diyoruz. Aslında bu, gereği gibi Kur'ân'dan haberdar olmayan, ayetlerin mana ve muhtevasına

vakıf olmayanlar için geçerlidir. Değilse: " ولو كان من عند غير الله

لو وجدوا فيه اختلافا كثيرا : Eğer O Kur'ân Allah'tan başkası tarafından (gönderilmiş) olsaydı elbette içinde birbirini tutmayan pekçok şey bulurlardı."(5) buyurulduğundan asla çelişki mümkün değildir. Kur'ân'la yeni karşı karşıya kalan kimse için geçerli bu işkalin sebebi konu, fiil veya ifade farklılığı yanında bir konunun muhtelif şekil ve halinin yansıtılması da olabilir. İbn Abbas'tan günümüze bu tür müşkilatı çözmek için uğraşmış, eserler yazılmıştır.(6) Meâlimü't-Tenzîl'de de yeri geldikçe daha çok soru - cevap şeklinde, Müşkilü'l-Kur'ân'a yer verilmiştir.

Konuyla ilgili bir kaç ayeti birlikte işleme yönüyle Nisa suresi 42. ayetteki ilgili açıklamaları örnek vermekle yetineceğiz:(7)

يومئذ يود الذين كفروا وعصوا الرسول لوتسوى بهم الارض ولا يكتفون الله حديداً

O gün kâfirler ve Hz.Peygambere isyan edenler isterler ki yerle bir olsunlar, yerin dibine batsınlar ve Allah'tan hiçbir söz saklamasınlar."

Said b.Cübeyr der ki: "Bir adam İbn Abbas'a şöyle dedi: 'Ben Kur'ân'da bana ihtilaflı gelen bazı şeyler buluyorum.' İbn Abbas: 'Sana ihtilaflı gelen şeyleri söyle (bakalım neymiş on-

- (1) Katade'nin görüşü. Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/44; III/188,380; IV/220.
- (2) Mücahid ve İbn Zeyd'in görüşü. Bkz.Meâlimü't-Tenzîl,I/44; III/188; IV/47,220.
- (3) İkrime ve Dahhak'ın görüşü. Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, IV/220.
- (4) Mücahid, Mukatil, Kelbi, Süddi'ye ait bu görüş için bkz. Meâlimü't-Tenzîl, IV/374.
- (5) Nisa 4/82.
- (6) Daha geniş bilgi için bkz. Zerkeşi, Burhan, II/45 vd.; Süyuti, İtkan, II/35 vd.
- (7) Başka örnek için bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/79 (Bakara 2/62); III/18 (Ra'd 13/28).

lar). Adam şöyle sıraladı:

a. "فلا انساب بينهم يومئذ ولا يتساءلون" ayeti(1) ile "واقبل
ayeti.(2) " بعضهم يتساءلون

b. "والله ربنا ما كنا مشركين" ayeti(3) ile "فلا يكتهون الله حديثا"
ayeti(4). Halbuki gizliyorlar.

c. "ام السماء بناها.... والارض بعد ذلك دحاها" ayeti(5) ile
ki burada semanın yaratılışının arzınkinden önce olduğu zikredi-
liyor. "قل انبئكم لتكفرون بالذى خلق الارض فى يومين وتجعلون له اندادا"
ayeti(6) ki burada da arzın yaratılışının se-
manınkinden önce olduğu ifade ediliyor.

d. "وكان الله عزيزا حكيمًا" ve "(7) "وكان الله غفورا رحيمًا"
ayetleri(8). Sanki Allah önceden böyleydi de şimdi değilmiş gibi
anlaşıyor.

Cevaben ibn Abbas şöyle dedi:

Birinci Konuda: Konuşmamak ilk surda olacak. Sonra ikinci
sur üfürülünce birbirleriyle karşılaşp, sorup soruşturacaklar.

ikinci konu: Allah ihlaslı müminleri mağfiredince; ge-
lin biz de müşrik olmadığımızı diyelim derler. Ama bunun üzerine
Allah ağızlarını mühürler, elleri konuşturulur. işte o zaman an-
laşılır ki Allah'a bir şey gizleyemezler ve toprak olmak, yer
yarılsa da girmek isterler.

Üçüncü konu : Önce iki günde arz yaratıldı. Sonra sema ve
iki günde o da tesviye edildi. Arkasından yine iki günde yeryü-
zünde sular, dağlar, otlaklar yaratıldı. Arz ve içindekiler dört
günde, semavat ise iki günde yaratıldı.

Dördüncü konuya gelince: Bu devam manasına gelir: Kur'an
sana muhtelif - muhalif (ihtilafli) gelmesin. Çünkü hepsi Allah
katındandır.

(1) Müminun 23/101.

(2) Saffat 37/27,50; Tur 52/25.

(3) Nisa 4/42.

(4) En'am 6/23.

(5) Naziat 79/27-30.

(6) Fussilet 41/9.

(7) Nisa 4/96,100; Ahzab 33/5,59.

(8) Nisa 4/56,158,165; Feth 48/7,19.

Bu açıklamalardan sonra Nisa suresi 42. ayet ile En'am suresi 23. ayet arasındaki bu işkalin çözümü için Hasan Basri'den bir görüş zikredilir:

"Bunlar çeşitli konumların ifadesidir:

- Bir yerde hiçbir şey konuşmazlar: 'Artık ancak bir hışlıttan başka bir şey işitmezsiniz.' (1)
- Başka bir yerde; konuşurlar ve yalan söylerler: 'Biz müşrik değildik.' (2) 'Biz kötülük işlemedik.' (3)
- Bir yerde de aleyhlerine şahitlik ederler: 'Günahlarını itiraf ediyorlar.' (4)
- Bir başka yerde soruştururlar: " **يَتَسَاءَلُونَ** " (5)
- Bir başkasında geri dönüşü isterler. (6)
- En sonunda ise ağızları mühürlenir. Azaları (elleri, ayakları) konuşdurulur. (7) Bu ise " : isterler ki Allah'tan hiçbir şeyi gizlenmesin." ayetinin manasıdır. (8)

Mübhematü'l-Kur'ân

Kur'ân-ı Kerim'de bazı erkek - kadın, melek - cin, hatta kabile - topluluk isimleri açıkça zikredilmemiştir. ismi mevsul yada zamirle ifade edilen bu isimler:

a. Başka bir yerde daha geniş anlatılarak muhtevaya zenginlik kazandırılmıştır: Fatiha suresi 7. ayeti " **صراط الذين انعمت عليهم** " Nisa suresi 69. ayetle açıklanmıştır: " **اولئك الذين انعم الله عليهم من النبيين والصدقين والشهداء والصالحين** " (9)

b. Böylece mübhem kelimeye dikkat çekilmiş meşhur edilmiş olur: Bakar suresi 35. ayette "zevce" kelimesinin Havva anamıza

- (1) Taha 20/108.
- (2) En'am 6/23.
- (3) Nahl 16/28.
- (4) Mülk 67/11.
- (5) Saffat 37/27.
- (6) Secde 32/12.
- (7) Yasin 36/65.
- (8) Meâlimü't-Tenzîl, I/430.
- (9) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/41.

delaleti gibi.(1)

c.Bazan bu tür anlatım daha belîğ olmaktadır:Bakara suresi 204. ayet ve devamında anlatılan şahıs Ahnes b.Şüreyk'tir. Fakat ismen zikredilmemiştir.(2)

d.Kimi yerde anlatılmasında hiç bir fayda mülahaza edilme-
yen bir kelime mübhem bırakılmıştır: Bakara suresi 259. ayette
geçen "karye"nin neresi olduğu gibi.(3)

e.Bazanda ayette her ne kadar konu özel ise de anlatılmak
istenen geneldir. Mesela: Nisa suresi 100. ayette muhacir olarak
çıkan bir kişiden söz edilmekte fakat genel bir anlam kasdedil-
mektedir.(4)

f.Mübhem bırakılan ismi yüceltmek veya,

g.Tahkir etmek için de bu tekniğin kullanıldığı olur:

Zümer suresi 33. ayette "tasdik eden"in Hz.Ebu Bekir(5)
ve Kevser suresi 3. ayette "ebter" diyenin As b.Vail olduğunun
beyanı bunlara örnek gösterilebilir.(6)

Mübhem olan kelime;

- Ya erkek - kadın, müfret - cemi olarak tümüyle bilinir:

" *عيسى وتولى أن جاءه الاعشى* " ayetinde (7) gelen
"A'ma" nın Abdullah b.Ummü Mektum olduğu gibi.(8)

- Veya bir kısmı bilinir: " *يسئلونك عن الخمر والميسر* " ayetinde(9) soru soranlardan bir kısmını bilmekteyiz:
Muaz, Ömer ve ensardan birileri.(10)

Bu konuda rey söz sahibi değildir. Mübhemat ancak rivayet
- nakil yoluyla bilinebilir.(11)

(1) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/63.

(2) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/179.

(3) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/243.

(4) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/470.

(5) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, IV/79.

(6) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, IV/534.

(7) Abese 80/1-2.

(8) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, IV/446.

(9) Bakara 2/219.

(10) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/191.

(11) Süyuti, itkan, II/185. Daha geniş bilgi ve örnekler i-
çin bkz. Zerkeşi, Burhan, I/155 vd.; Süyuti, itkan,II/
184 vd.; Süheyli, et-Ta'rif ve'l-i'lam, Beyrut, 1407/
1987.

Emsalü'l-Kur'ân

Bir konunun önemini belirtmek, durumunu yüceltmek veya küçültmek kasdıyla muhatabın zihninde iyice yer etmesi için misal verme metodu kullanılır. Kur'ân-ı Kerim'de övgü, yergi, sevap veya ceza şeklinde belirginleşen misaller insanların daha iyi düşünmeleri, anlamaları hikmetine binaen kullanılmıştır:

.. ولقد ضربنا للناس في هذا القرآن من كل مثل وما يعقلها إلا العالمون :

Biz insanlar için bu Kur'ân'da her bir konuda örnekler sunduk. Onu akledenler ancak alimlerdir."(1)

Kur'ân'daki meseller ikiye ayrılır:

a.Sarih olanlar: Ra'd suresi 17. ayette hak ve batılın su ve ondan çıkan köpük ile maden ve üzerindeki köpüğe benzetilmesi bunun en güzel örneğidir.

b.Kamin olanlar: Benzetme ve misal için bir kelime kullanılmaksızın yapılan, ibareden anlaşılacak meseller: Bu konuda Mavverdi şöyle bir olay anlatır: (2)

Mudarib b. İbrahim, Hasan b. Fadl'a sorar: "Sen arap ve acem mesellerini Kur'ân'dan çıkarıyormuşsun. Peki Allah'ın kitabında şunu da bulabildin mi? خير الامور اوسطها : işlerin hayırlısı ortasıdır."

Evet der; dört yerde:

1. " (3) لا فارض ولا بكر عوان بين ذلك "

11. " (4) ولا تجعل يدك مغلولة الى عنقك ولا تبسط كل البسط "

111. " (5) ولا تجهرب صدك ولا تخافت برا ابتغ بين ذلك سبيلا "

1v. " (6) والذين اذا انفقوا لم يسرفوا ولم يقتروا وكان بين ذلك قواما "

(1) Ankebut 29/43. Ayrıca bkz. Zümer 39/27; Haşr 59/21.

(2) Süyuti, itkan, II/168.

(3) Bakara 2/69.

(4) İsra 17/29.

(5) İsra 17/110.

(6) Furkan 25/67.

Sonra devam ederek: "Peki **وليس الخبر كالعيان** Haber, görmek gibi değildir. meselini bulabildin mi?"

Evet der: "(1) **اولم تؤمن قال بلى ولكن ليطمئن قلبى**"

Müfessirimiz imam Bağavi tefsirinde bu konuya dikkat çekmiş ve yeri geldikçe, tafsilata kaçmadan, yeterli açıklamalarda bulunmuştur:

Örnek 1. **والبلد الطيب يخرج نباته بأذن ربه والذي حبت لا يخرج الا تكدا**"

ayetin(2) tefsirinde: "Bu, Allah'ın müminle kafir için bir meselidir. Birincisi müminin misalidir: O Kur'an'ı duyar. O'na kulak verir, düşünür ve O'ndan faydalanır. Verimli arazinin yağmurla bitki sunması gibi. ikincisi ise kafirin misali: O da Kur'an'ı duyar. Fakat tesiri olmaz. Tıpkı verimsiz arazide yağmurun etkisinin görülmediği gibi." Sonra aynı konuya ait benzer bir meseli senetli olarak Hz.Peygamberden nakleder.(3)

Örnek 2. **وان قال ابراهيم رب انى كيف تحيى الموتى قال اولم تؤمن قال بلى ولكن ليطمئن قلبى** ayetini(4) tefsir ederken Hz.İbrahim'-

in bu sorusunun muhtevasını ortaya koyduktan sonra kalbin itminanı isteğini şöyle açıklar: "Kalbim görme, müşahede ile sükun bulsun. Yani kendisi için ilmelyakinin aynelyakin olmasını istemiştir. **لأن الخبر ليس كالمعانية**. Çünkü haber görme gibi değildir."(5)

(1) Bakara 2/260.

(2) A'raf 7/58.

(3) Meâlimü't-Tenzîl, II/167.

(4) Bakara 2/260.

(5) Meâlimü't-Tenzîl, I/247. Başka örnekler için bkz.I/52, 54,253; II/106,216; III/14.

Aksamü'l-Kur'ân

Allah Kur'ân-ı Kerim'de kendi yüce ismine(1), peygamberlere, onların doğup yaşadıkları bölgelere(2), Kur'ân'ın kendisine(3), kıyamete(4), kainata, sema - arz - ay - güneş - yıldız - asr gibi varlıklara(5) yemin etmektedir. Böylece bütün eşyaya, dünyaya ve ahirete hatta bütün mevcudata yemin edilmektedir.(6) Bu, hem ortaya konan fikrin desteklenmesi, hem de yüceltilmesi ve öneminin anlatılması içindir.(7) Yeminlere islamdan önce arapların kullandığı anlatım metodunun Kur'ân'da muhafazası olarak ta bakabiliriz.(8)

Onyedi surenin yeminle başladığı(9) Kur'ân-ı Kerim'de üç ayette bizzat Hz.Peygambere yemin etmesi emredilir.(10)

Meâlimü't-Tenzîl'de aksamü'l-Kur'ân'la ilgili teknik bilgiyi daha çok Kaf suresinde buluyoruz.(11) Buna göre Kur'ân'da, başındaki edata göre,yeminlerin cevabı yedi şekilde gelmektedir:

- a. " والفجر وليال عشر... إن ربك لبالمرصاد : إن " (12)
- b. " والضحى والليل إذا سجى ما ودعك ربك وما قلى : ما " (13)
- c. " فوريك لنستلهمهم اجمعين : ل " (14)

(1) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, III/203.

(2) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, IV/236,504.

(3) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, IV/5.

(4) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, IV/421.

(5) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, IV/472,481,491,522.

(6) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, IV/390.

(7) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, IV/228.

(8) Daha geniş bilgi için bkz. J.Petersen, iA. Kasem md.VI /374-378; Zerkeşi, Burhan, III/40 vd.; Süyuti, itkan, II/169 vd.; Tayyib Okıç, Tefsir Usulü, 93; Abdülbaki Turan, Kur'ân-ı Kerim'de Yeminler, İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1986, 2. sayı, 97-114.

(9) 37,51,52,53,75,77,79,85,86,89,90,91,92,93,95, 100, 103 numaralı sureler.

(10) Yunus 10/53; Sebe', 34/3; Teğabün 64/7.

(11) Meâlimü't-Tenzîl, IV/220.

(12) Fecr 87/1-14.

(13) Duha 93/1-4.

(14) Hıcr 15/92.

- d. " تالله إن كنا لفي ضلال مبين " : " إن "
- e. " واقسموا بالله جهد أيمانهم لا يبعث الله من يوت " : " لا "
- f. " والشمس وضحاها... قد افلح من زكياها " : " قد "
- g. " ق. والقرآن المجيد... بل عجبوا... " : " بل "

imam Bağavi'nin Kur'an-ı Kerim'de sekiz ayette " " şeklinde kullanılan yemin hakkındaki görüşleri de şöyle:

- a. " لا " nafiye'dir: "Yemin etmiyorum." anlamındadır.(5)
- b. " لا والله " edatı " لا والله " örneğinde olduğu gibi kaside tekit için gelmiştir.(6)
- c. " لا " edatı tekit lam'ı manasındadır. Yeminde kesinlik ifade eder. Bazı kıraat vecihleri bunu destekler.(7)
- d. " لا " edatı ile önceki görüş ve fikirler reddedilir. " أقسم " ile söylenecek söz yeminle söylenmeye başlanır.(8)
- e. " لا " ziyade bir edattır. Kelamda ahenk için gelmiştir. " أقسم " ile yemin edilir.(9)

imam Bağavi sahih olan da budur der(10) ve " لا أقسم " ayetini(11) "Yemin ediyorum manasına" tefsir eder.(12)

- (1) Şuara 26/97.
(2) Nahl 16/38.
(3) Şems 91/1-9.
(4) Kaf 50/1-2.
(5) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, IV/289,421.
(6) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, IV/421.
(7) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, IV/420.
(8) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, IV/289,390,421.
(9) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, IV/289,421,453.
(10) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, IV/421.
(11) Beled 90/1.
(12) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, IV/488.

Kur'an'da Tekrarlar

Kur'an-ı Kerim'de ikna - ikaz, ibret - terbiye, tembih ve tehdidin önemini anlatmak ve üslûba akıcılık kazandırmak için(1) kelime / ayet / konu / kıssa tekrar edilmiştir.

Kıssaların tekrarında konunun değişik yönleri işlenmiştir. (2) Bazı tekrarlar mana ve muhteva farklılığına işaretler.(3)

İmam Bağavi'ye göre tekrarlar İslam öncesi Arap edebiyatında var olan bir anlatım tekniğinin Kur'an-ı Kerim'de tekrar uygulanmasıdır. Bu görüşünü Kafirun suresi tefsirinde şöyle izah eder: Kur'an, Arap dili ve edebiyatı üzere inmiştir. Onlar, tekrarı daha iyi açıklama ve tekid amacıyla kullanırlardı. Tıpkı sözün bıktırıcılıktan uzak ve veciz olmasını istediklerinde kısaltma yaptıkları gibi. Ayrıca sözün tekrarı, zamanda tekrarın ifadesidir.(4)

Bu anlayış Meâlimü't-Tenzîl'de tekrar edilen ayetlerin tefsirine yansımış ve bazı yerde soruya cevap şeklinde konu aydınlatılmıştır:(5)

Rahman suresinde otuzbir defa tekrar edilen "فأى آلاؤبكما"

تکذبان" ayetini ilk geçtiği yerde şöyle tefsir eder: "Bu ayet bu surede nimetin ikrarı ve hatırlatmanın tekidi olarak tekrar edilir. Araplarda da bu adetti. Böylece ifade daha belîğ olmaktadır. Allah mahlukata nimetlerini sayıyor ve herbir nimete daha bir dikkat çekmek için aralarını bu ayetle ayırıyor. Şuna benzer: Tıpkı bol bol nimet verdiği halde bu inkar edilen bir adamın: 'Sen fakirdin ben seni zengin yaptım. Bunu inkar mı ediyorsun? Çıplaktın da seni ben giydirdim. inkar mı ediyorsun? Sıradan birisi durumundaydın da seni ben şerefli hale getirdim. Bunu da mı inkar ediyorsun?' dediği gibi. işte bu tür tekrar Arap dilinde caizdir ve anlatım yönüyle daha güzeldir.(6)

Fedailü's-Süver

Surelerin faziletleriyle ilgili haberlerden bir çoğu Ubey b.Ka'b'a dayanır. Vahidi, Zemahşeri ve özellikle Sa'lebi bu ri-

(1) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, IV/268,434.

(2) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, II/265.

(3) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/488.

(4) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, IV/534.

(5) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/488; II/265.

(6) Meâlimü't-Tenzîl, IV/268. Daha geniş bilgi için bkz. Zerkeşi, Burhan, III/8 vd.

vayetlere çok yer verirler. Fakat pek çoğu mevzu olan bu tür haberler Kur'ân'a teşvik için uydurulsa da(1) tefsire alınmamalıdır.

Meâlimü't-Tenzîl'de Fedailü's-Süver'le ilgili haberler daha azdır. Sanki her surenin faziletini ortaya koymak üzere özel bir gayret gibi görünen Sa'lebi'nin aldığı rivayetlere iltifat edilmemiş, bununla birlikte bazı surelerle ilgili sahih haberler alınmıştır. Mesela: Taha suresinin tefsirine geçilmeden böyle bir rivayet alınmış(2), aynı rivayet kısaltılarak Şuara suresinin başında da zikredilmiştir.(3) Fatiha suresi faziletiyle ilgili ayrı bir fasıl açılan(4) Meâlimü't-Tenzîl'de Yasin(5), Mülk(6) ve ihlas(7) surelerinde ise tefsir yapıldıktan sonra ilgili surelerin faziletlerine ait rivayetlere yer verilmiştir.

Bazı ayetlerin tefsirinde fedaille ilgili birkaç sahih haberin birlikte nakledildiği olur.(8)

Tenasübü's-Süver

Kur'ân'ın icaz ve balağatı ayetler ve sureler arasında insicam ve ahengi ortaya koymaktadır. Pek çok müfessir bu arada özellikle Fahreddin Razi bu münasebete dikkat çekmişler ve yeri geldikçe gerekli açıklamalarda bulunmuşlardır.(9) Fakat Meâlimü't-Tenzîl'de ne ayetler ve ne de sureler arası tenasübe yer verilmemiştir. Halbuki böyle bir tefsirden beklenen kendi üslubu içinde kısa ve öz biçimde bu konunun işlenmesi ve böylece Kur'ân'ın birbirine bağlı bir bütün halinde tanıtılmasının gerçekleştirilmesiydi. Arap dili ve edebiyatına ve de Kur'ân'ın en büyük tefsiri denecek olan sünnete sahip bir müfessirin bu yönü ihmal etmemesi gerekirdi.(10)

(1) Bkz. Suyuti, itkan, II/263.

(2) Meâlimü't-Tenzîl, III/211.

(3) Meâlimü't-Tenzîl, III/380. Başka örnek için bkz. IV/450.

(4) Meâlimü't-Tenzîl, I/42.

(5) Meâlimü't-Tenzîl, IV/21.

(6) Meâlimü't-Tenzîl, IV/373.

(7) Meâlimü't-Tenzîl, IV/545.

(8) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/275 (Bakara 2/285-286); IV/329 (Haşr 59/22-24). Geniş bilgi için bkz. Zerkeşi, Burhan, I/432; Süyuti, itkan, II/192.

(9) Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. Zerkeşi, Burhan, I/36-50; Süyuti, itkan, II/108-114; Tensuku'd-Dürer, Beyrut, 1406/1986.

(10) Meâlimü't-Tenzîl'de bunlardan başka Ulümü'l-Kur'ân'la ilgili konular da yer almaktadır. Örnek olarak bkz. I/54 (Kur'ân'da hitablar hk.); III/301 (Vahyin gelişinde Hz. Peygamberin durumu hk.)

7. israiliyat

a.Tanım:

Bu terimi yahudi kültür ve medeniyetinden tefsire aktarılanlar, daha geniş ifadesiyle, yahudi - hristiyan ve diğer kültürlerden islamiyete giren rivayetler ve bunların etkisi olarak anlıyoruz. Genellikle rivayet tefsirlerinde Kur'ân'ın sadece vahiyle bilinebilecek bölümünün, Kur'ân ve sünnette olmayan ifadelerle açıklanmasından ibaret olan nakiller israiliyatı oluşturur. Diğer kültürler yanında yahudiliğin belli bir ağırlığı oluşturan kelimeyi yaygınlaştırmıştır.(1)

a1.israiliyatın islama girişi:

Daha çok Kur'ân'daki kısa ve kapalı olarak zikredilen kıssalar etrafında dönen israili haberler bir anlamda bu kıssa boşluklarının mukaddes kitap mensuplarına müracaatla kitaplarındaki teferruatla doldurulmasıdır. Halbuki Kur'ân kıssalarında asıl olan hedef ibrettir ve yer - zaman - şahıs tayininde kulluk adına bir fayda yoktur. Fakat bu tür gereksiz teferruat diyebileceğimiz konulara merak sebebiyle ehli kitaba başvurma yolu açıldı. Bir anlamda ilk müslümanların bu konularda kültür seviyelerinin azlığı sebebi yanında, ehli kitaptan yeni müslüman olanların çeşitli menfaat duyguları, samimi olmakla birlikte ruhsal bir yapı olarak eski durumlarını aktarmaları, eski hayatlarını, alışkanlıklarını yeni inanç dünyalarında görme eğilimleri hatta bazan da müslüman görünenlerin şahsi düşmanlıkları nedeniyle israili menkulat islam alemine girmeye başladı ve her bir dönemin daha önceki nesle itimadı sebebiyle de günümüze kadar devam etti.(2)

a2.Zararları:

Ashab bu arada bilhassa ibn Abbas neredeyse ilgili her konuyu ehli kitaba soruyordu. Fakat şeriate muhalif - akideye münafi rivayetleri / sözleri sahabe tahkik eder, olduğu gibi almazdı. israiliyata karşı ashabin gösterdiği bu titizlik sonraları zayıflamaya başladı.

Tabiiiler daha çok soruyorlardı. Ayrıca bu dönemde ehli kitaptan müslümanlarda çoğalmıştı. Onlardan sonra ise neredeyse bütün rivayetleri tefsire sokmak adet oldu.

Bu şekilde her bir haberin üstelik tenkitsiz olarak nakli

(1) Zehebi, et-Tefsir ve'l-Müfessirun, I/165; israiliyat, 12-13; Remzi Na'na'a, israiliyat, 73-74; ismail Cerahoglu, Tefsir Usülü, 244; Abdullah Aydemir, Tefsirde israiliyat, 6.

(2) ibn Haldun, Mukaddime, 404-405; Zehebi, et-Tefsir ve'l Müfessirun, I/169-175.

elbette islama pekçok zarar vermiştir.(1)

a3.Daha çok rivayet edenler:

Katade, Mesruk, Mücahid, İkrime, Hasan, Dahhak, Said b. Cübeyr, Zeyd b.Eslem, Tavus(2) ve daha sonra özellikle Abdullah b.Selam, Ka'bu'l-Ahbar, Vehb b.Münebbih ve Abdullah b. Cüreyc gibi şahıslar(3) israili haberlerin naklinda önde gelen isimlerdir.(4)

a4.israili haberlerin kısımları:

1. Senet ve metni sahih olanlar.
11. Senedi zayıf olanlar.
- 111.Metni zayıf olanlar.
- 1v. Uydurma olanlar.

islama uygunluğu esasına göre ise:

1. Sıhhati kesinlikle bilinen ve Kur'ân'a muvafık olanlar Bunlar kabul edilir.
11. Yalan ve uydurma olduğu kesin olarak belli ve Kur'ân'a muhalif olanlar. Bunlar da reddedilir. Rivayeti asla caiz değildir.
- 111.Sıhhati tam tesbit edilemeyen birinci ve ikinci grupta olmayanlar.Bunlarsa ne reddedilir,ne kabul edilir.(5)

Dini daha iyi anlamaya bir katkısı olmayan, çoğu zaman müslümanlara faydasız, lüzumsuz fakat nakli caiz olan(6) bu rivayetler ihtilaf konusu olagelmışlerdir.

a5.israili haberleri nakle delil:

Tefsire giren israiliyatın çoğunu islami naslarca sükut geçilen (Meskutün anı) ve dini esaslara ters düşmeyen kıssalar ve ibretamiz sözler teşkil eder. Başta Abdullah b.Amr olmak üzere bazı sahabeler(7) ve onları takib edenlerce rivayet edilen ve naklinda sakınca görülmeven israiliyat türü budur: "Ehli kitab Tevratı ibranice okur müslümanlara arapça tefsir ederlerdi de Hz Peygamber 'Ehli kitabı ne tasdik ve ne de tekzib edin. Allah'a

(1) İbn Kesir, Tefsir, I/8; Ahmed Emin, Fecru'l-islam,158, 161,205.

(2) Remzi Na'na'a, israiliyat, 165.

(3) İsmail Cerrahoğlu, Tefsir Usülü, 253.

(4) Zehebi, israiliyat, 56-96.

(5) Bkz. İbn Teymiye, Mukaddime, 100; İbn Kesir, Tefsir,I/8; Remzi Na'na'a, israiliyat, 76 vd.; Zehebi, israiliyat, 36 vd.

(6) Halid Abdurrahman, Meâlimü't-Tenzil (muk.), I/13.

(7) İbn Teymiye, Mukaddime, 98; Kasimi, Tefsir, I/44.

ve indirilene inandık deyin.' buyurdu"(1)

"Benden duyduklarınızı bir ayet dahi olsa başkalarına ulaştırın.Beni israiliden de haber nakledebilirsiniz.Bunda bir beis yoktur. Bana bilerek yalan isnad eden cehennemdeki yerini hazırlasın"(2) hadisi delil gösterilerek naklinda mahzur olmadığı söylenen israiliyat budur ve görüldüğü gibi konu akideyle alakalı olmayıp ona münafi değildir. Yoksa şer'i naslarla yalan olduğu bilinen israiliyat rivayet etmek ve bunlarla herhangi bir dini meseleyi isbata yeltenmek kesinlikle yasaktır. Nitekim Hz. Ömer'i elindeki Tevrat sayfasıyla gören Hz.Peygamberin son derece üzülmeye: "Ehli kitaba bir şey sormayın. Allah'a yemin ederim ki şayet Musa aranızda bulunsaydı bana uymaktan başka bir yol bulamazdı."(3) buyurması bunu apaçık ortaya koyar. Aslında kitap ve sünnete sahip müslümanın buna ihtiyacı olmayacağı da kesindir

b.Meâlimü't-Tenzîl'de israiliyat:

b1.Konunun işlenişi:

Rivayet tefsirleri israili haberlerle yüklüdür. Bu açıdan Meâlimü't-Tenzîl'de de israili haberlere rastlamak mümkündür. Bunları şöyle gruplandırabiliriz:

1. Tevrattan nakil:

- Açık bir ifadeyle yapılan nakiller: Yusuf suresi 101. ayetin tefsirinde: "Yusuf (a)'ın Tevratta yüzon yaşındayken öldüğü yazılıdır." denilmektedir.(4) Aynı bilgi Tevratta şöyledir: "Yusuf yüzon yaşında öldü."(5)
- Açıkca ifade etmeden yapılan nakiller: Sad suresi 21 - 24. ayetlerin tefsirinde Davud (a)'a gelen iki hasım hakkındaki rivayetler buna örnek gösterilebilir.(6)

- (1) Buhari, Şehadet, 29; Tefsiru Sureti'l-Bakara, 11; İ'tisam, 25; Tevhid, 51; Ahmed b.Hanbel, IV/136.
- (2) Buhari, Enbiya, 50; Müslim, Zühd, 72; Tirmizi, İlim, 13; İbn Mace, Mukaddime, 5; Darimi, İlim, 11; Ahmed b. Hanbel, II/159, 202, 214, 474, 502; III/12, 39, 46, 56; Meâlimü't-Tenzîl, II/89.
- (3) Ahmed b.Hanbel, III/387.
- (4) Meâlimü't-Tenzîl, II/451.
- (5) Tekvin, 50/26. Başka bir örnek için bkz.Meâlimü't-Tenzîl, II/382. Karşılaştırmak için bkz. Tekvin 6/14, 18; 7/6; 9/28-29.
- (6) Meâlimü't-Tenzîl, IV/52-57. Karşılaştırmak için bkz.II. Samuel, 2. Başka örnekler için bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/228 (Tabut, Sekine, Bakıyye hk.) krş.Huruc 25/10-11, 16-17, 21-22; 31/18; 34/1,4; Tesniye, 31/24-26; I.Samuel, 4/1-22; 5/1-16; 7/1-4; I/226-231 (Talut, Calut, Davut hk.) krş. I.Samuel, 17/1-52; 18/1-29; 19/1-13; Hakimler 7/1,3-7; II.Samuel, 2/475; II/313 (Belam hk.) krş. Sayılar, 22/2-41; 23/1-40; Yeşu, 24/9.

11. Hz.Peygamberden sahih bir şekilde rivayet edilen haberler: Zümer suresi 67. ayetin tefsirine alınan şu rivayet buna güzel bir örnektir: "Yahudi din adamlarından birisi gelip Hz.Peygambere kendi kitaplarında Allah'ın bütün kainatın padişahı olduğunu haber verince Hz.Peygamber bu alimin haberini doğruladı, o kadar güldü ki azı dişleri bile göründü. Sonra da söz konusu ayeti okudu."(1) Bu haber Buhari'de ve değişik şekillerde diğer sahih hadis kitaplarında mevcuttur.(2)

111.Yalan olduğu kesin olarak bilinen haberler:

Örnekler:

- Adem'in toprağının sudan yaratılışı.(3)
- Allah'a kin izafesi (!).(4)
- Arşın sudan yaratılışı.(5)
- Arzın iki - altı günde yaratılışı.(6)
- Arzın yaratılışı.(7)
- Babil'deki iki melek: Harut ve Marut.(8)

(1) Meâlimü't-Tenzîl, IV/87.

(2) Buhari, Kitabü Tefsiri Sureti Zümer, 39; Müslim, Münafikin, 23-24; ibn Mace, Mukaddime, 13; Ahmed b.Hanbel, III/72. Başka örnekler için bkz.Meâlimü't-Tenzîl, III/169 (Hızırla beraber olan Musa b.Mişa değil Musa b.imran olduğu hk.); I/113 ve III/37 (İbrahim (a)'ın İsmail ve Hacer'i Mekke'ye bırakması hk.). ilgili hadis için bkz. Buhari, Enbiya, 9. Meâlimü't-Tenzîl, IV/322 (Medine yahudileri hk.) ilgili hadisler için bkz.Buhari, Enbiya, 48; Müslim, Birr, 2.

(3) Meâlimü't-Tenzîl, III/51.

(4) Meâlimü't-Tenzîl, III/11. Karşılaştırmak için bkz. Taberi, Tefsir, XIII/123; Neysaburi, Tefsir, XIII/75.

(5) Meâlimü't-Tenzîl, II/374.

(6) Meâlimü't-Tenzîl, IV/108,226.

(7) Meâlimü't-Tenzîl, III/212,492; IV/374. Karşılaştırmak için bkz. Taberi, Tefsir, XVI/138; XXI/71-72; XXIX/14-17; Zemahşeri, Keşşaf, III/51,495; IV/584; ibn Kesir, Tefsir,III/229,709; IV/626; ibnü'l-Cevzi,Zadü'l-Mesir, V/270; VI/319; VIII/326; Neseфи, Tefsir, III/48,281; IV/279; Kurtubi, XI/169; XIV/66; XVIII/223; Süyuti, Dürrü'l-Mensur, V/552; VI/522; VIII/241-242; Şevkani, Tefsir, III/357; IV/238-239; V/267.

(8) Meâlimü't-Tenzîl, I/100. Karşılaştırmak için bkz.Taberi, Tefsir, I/444; Kuşeyri, Letaif, I/109; ibn Atıyye, el-Muharrar, I/366; Razi, Tefsir, III/202; Kurtubi, Tefsir, II/41; Hazin, Lübab, I/86-91; ibn Kesir, Tefsir, I/201 vd; Tabressi, Mecmeu'l-Beyan,I/170; ibnü'l-Cevzi, Zadü'l-Mesir, I/120; Süyuti, Dürrü'l-Mensur, I/233-251; ibnü'l-Arabi, Ahkam, I/26; Cassas, Ahkam, I/50; Ebu's-Suud, Tefsir, I/136; Kasımi, Tefsir, II/207; Rağıb, Müfredat, 542; ibn Kesir, Bidaye, I/37; ibn Kuteybe, Te'vilü Muhtelefi'l-Hadis, 184; ibn Hazm, Fasl,

- Dabbetü'l-Arz.(1)
- Davud (a)'a gelen iki hasım.(2)
- Davut (a)'ın Calut'u öldürmesi.(3)
- Dördüncü kat semadaki melek.(4)
- Eyüb (a).(5)
- Habil - Kabil.(6)
- İdris (a).(7)
- Kaf dağı.(8)
- Kainatın yaratılışı.(9)
- Levh-i Mahfuz.(10)
- Meleklerin Allah'la münakaşaları.(11)
- Meleklerin yaratılması.(12)
- Musa (a) ile kırk gün va'd ve Samiri.(13)
- Nemrudun rüyası.(14)
- Süleyman (a)'ın imtihanı.(15)
- Şeytanın Cebrail suretinde görünmesi (!).(16)
- Şeytan önderliği.(17)

IV/33; Süyuti, el-Leali'l-Mesnua, I/159; Kinani, Tenzihu's-Şeria, I/209; Alusi, Tefsir, I/340, 341. Fakat Alusi reddetmesine rağmen olayı temel kabul ederek işari mana verir.

- (1) Meâlimü't-Tenzîl, III/428.
- (2) Meâlimü't-Tenzîl, IV/52-57. Karşılaştırmak için bkz. Ebu Hayyan, Bahru'l-Muhit, VII/388; Razi, Tefsir, XXVI/188; Hazin, Lübab, VI/45-47; Beydavi, Tefsir, II/341; Elmalı, Tefsir, V/4090.
- (3) Meâlimü't-Tenzîl, I/232 vd. Karşılaştırmak için bkz. Taberi, Tefsir, II/625; Beydavi, Tefsir, I/172; İbn Kesir, Tefsir, I/453-454; Zemahşeri, Keşşaf, I/296; Tabressi, Mecmau'l-Beyan, II/356; İbnü'l-Cevzi, Zadü'l-Mesir, I/299; Reşit Rıza, Menar, II/490; I. Samuel, 17 /1-52; Hakimler, 7/1, 3-7.
- (4) Meâlimü't-Tenzîl, IV/440.
- (5) Meâlimü't-Tenzîl, III/257-263.
- (6) Meâlimü't-Tenzîl, II/27-30.
- (7) Meâlimü't-Tenzîl, III/199-200.
- (8) Meâlimü't-Tenzîl, III/5; IV/220.
- (9) Meâlimü't-Tenzîl, III/243.
- (10) Meâlimü't-Tenzîl, IV/472.
- (11) Meâlimü't-Tenzîl, III/125. Karşılaştırmak için bkz. Zemahşeri, Keşşaf, II/680; Neseфи, Tefsir, II/322.
- (12) Meâlimü't-Tenzîl, I/160.
- (13) Meâlimü't-Tenzîl, I/72.
- (14) Meâlimü't-Tenzîl, II/108.
- (15) Meâlimü't-Tenzîl, IV/61. Karşılaştırmak için bkz. Zemahşeri, Keşşaf, IV/93; Razi, Tefsir, XXVI/207; Beydavi, Tefsir, II/345.
- (16) Meâlimü't-Tenzîl, IV/322. Karşılaştırmak için bkz. Taberi, Tefsir, XXVIII/48-51; Hazin, Lübab, VII/66-69.
- (17) Meâlimü't-Tenzîl, III/123.

- Şuayb (a)'ın kör olması (!).(1)
- Tur-i Sina'da tecelli.(2)
- Uc b.Unuk.(3)
- Yaratılışın başlangıç günü.(4)
- Yecüc ve Mecücün yaratılışı.(5)
- Yusuf (a)'ın azizin karısına meyli (!).(6)
- Yusuf (a)'ın gördüğü 'burhan'.(7)

iv. Meskütün anı konulardaki haberler:

Örnekler:

- Adem - Havva ve iblisin indikleri yer.(8)
- Ad kavmi.(9)
- Ad kavminin boyu.(10)
- Ad kıssası.(11)
- Alemlerin sayısı.(12)
- Ashabı Kehf.(13)
- Ashabı Uhdud.(14)
- Atın neden yaratıldığı.(15)
- Ateşin İbrahim (a)'ı yakmaması.(16)
- Ay.(17)
- Bel'am.(18)
- Belkıs tahtının büyüklüğü.(19)

-
- (1) Meâlimü't-Tenzîl, II/399.
  - (2) Meâlimü't-Tenzîl, II/195.
  - (3) Meâlimü't-Tenzîl, II/20.
  - (4) Meâlimü't-Tenzîl, III/90.
  - (5) Meâlimü't-Tenzîl, III/180. Ayrıca bkz. Remzi Na'na'a, israiliyat, 269.
  - (6) Meâlimü't-Tenzîl, II/431.
  - (7) Meâlimü't-Tenzîl, II/419-420. Karşılaştırmak için bkz. Zemahşeri, Keşşaf, II/455; Beydavi, Tefsir, I/591; Ebu Hayyan, Bahru'l-Muhit, V/293; Reşit Rıza, Menar, XII/278; Şenkîti, Advau'l-Beyan, III/60; Remzi Na'na'a, israiliyat, 272-273, 294.
  - (8) Meâlimü't-Tenzîl, I/64. Karşılaştırmak için bkz. Taberi, Tefsir, I/234; İbn Kesir, Tefsir, I/121; Kurtubi, Tefsir, I/311; İbnü'l-Cevzi, Zadü'l-Mesir, I/67.
  - (9) Meâlimü't-Tenzîl, IV/170.
  - (10) Meâlimü't-Tenzîl, II/170.
  - (11) Meâlimü't-Tenzîl, II/171.
  - (12) Meâlimü't-Tenzîl, I/40. Karşılaştırmak için bkz. Taberi, Tefsir, I/59; Kurtubi, Tefsir, I/138; İbn Kesir, Tefsir, I/38; İbnü'l-Cevzi, Zadü'l-Mesir, I/12.
  - (13) Meâlimü't-Tenzîl, III/145-152.
  - (14) Meâlimü't-Tenzîl, IV/467.
  - (15) Meâlimü't-Tenzîl, III/62-63.
  - (16) Meâlimü't-Tenzîl, III/251.
  - (17) Meâlimü't-Tenzîl, III/107.
  - (18) Meâlimü't-Tenzîl, II/213.
  - (19) Meâlimü't-Tenzîl, III/414.

- Beni israilin Mısır'dan çıkışta sayısı.(112)
- Beni israilin sığırı.(113)
- Beyt-i Makdis.(114)
- Deniz'in yarılması.(115)
- Ebced.(116)
- Firavunun beni israil erkeklerini öldürmesi.(117)
- Havariler ve maide.(118)
- Havva'nın hamileliği.(119)
- Hızır.(120)
- İbrahim (a)'ın dirilttiği kuşlar.(121)
- İbrahim (a)'ın kıldığı putlar.(122)
- İbrahim (a)'ın yakılması.(123)
- İbrahim - İsmail - Kabe - Zemzem.(124)
- İneğin parçası.(125)
- İrem.(126)
- Kabe'nin inşası ve Hacer-i Esved.(127)
- Karun.(128)
- Karun'un ilmi.(129)
- Makamı İbrahim.(130)
- Mısır'dan çıkışta firavun ordusu.(131)
- Musa (a)'ın asası.(132)

- (112) Meâlimü't-Tenzîl, III/386.
- (113) Meâlimü't-Tenzîl, I/82. Karşılaştırmak için bkz. Beydavi, Tefsir, I/87; Nesefi, Tefsir, I/53; Ebu's-Suud, Tefsir, I/110; İbn Kesir, Tefsir, I/162.
- (114) Meâlimü't-Tenzîl, III/97.
- (115) Meâlimü't-Tenzîl, III/386.
- (116) Meâlimü't-Tenzîl, II/182.
- (117) Meâlimü't-Tenzîl, I/69.
- (118) Meâlimü't-Tenzîl, II/79.
- (119) Meâlimü't-Tenzîl, II/221.
- (120) Meâlimü't-Tenzîl, III/176.
- (121) Meâlimü't-Tenzîl, I/248.
- (122) Meâlimü't-Tenzîl, III/248.
- (123) Meâlimü't-Tenzîl, III/250.
- (124) Meâlimü't-Tenzîl, III/37-38.
- (125) Meâlimü't-Tenzîl, I/84. Karşılaştırmak için bkz. Ebu's-Suud, Tefsir, I/114.
- (126) Meâlimü't-Tenzîl, IV/882.
- (127) Meâlimü't-Tenzîl, I/115. Karşılaştırmak için bkz. Taberi, Tefsir, I/546; Zemahşeri, Keşşaf, I/410; Beydavi, I/112; Hazin, Tefsir, I/109; Ebu's-Suud, Tefsir, I/159; Alusi, Tefsir, I/383.
- (128) Meâlimü't-Tenzîl, III/456.
- (129) Meâlimü't-Tenzîl, III/455.
- (130) Meâlimü't-Tenzîl, I/113.
- (131) Meâlimü't-Tenzîl, III/387.
- (132) Meâlimü't-Tenzîl, I/77; III/435. Karşılaştırmak için bkz. Alusi, Tefsir, I/270.

- Musa (a)'ın asasının yılan oluşu.(133)
- Musa (a)'ın levhalarının cinsi.(134)
- Musa (a)'ın taşı.(135)
- Nemle vadisi.(136)
- Nemrut.(137)
- Nuh (a)'ın gemisi.(138)
- Ress ashâbı.(139)
- Ruh denilen melek.(140)
- Semud kavmi.(141)
- Sicill.(142)
- Süleyman (a)'ın kuş dilini bilmesi.(143)
- Şeytanın vesvesesi ve cennete girmesi.(144)
- Talut Calut kıssası.(145)
- Tivratta esir mübadelesi.(146)
- Tih'te kırk yıl.(147)
- Tuba.(148)
- Tübbâ'.(149)
- Uzza.(150)
- Yasak ağacın cinsi.(151)
- Yecüc Mecüc kıssası.(152)
- Yusuf (a)'ı öldürmeyin diyen.(153)
- Yüz yıl yaşayan insan.(154)

- (133) Meâlimü't-Tenzîl, II/184.
- (134) Meâlimü't-Tenzîl, II/199.
- (135) Meâlimü't-Tenzîl, I/77.
- (136) Meâlimü't-Tenzîl, III/411.
- (137) Meâlimü't-Tenzîl, III/40.
- (138) Meâlimü't-Tenzîl, II/382.
- (139) Meâlimü't-Tenzîl, III/369.
- (140) Meâlimü't-Tenzîl, III/134.
- (141) Meâlimü't-Tenzîl, II/175.
- (142) Meâlimü't-Tenzîl, III/271.
- (143) Meâlimü't-Tenzîl, III/408.
- (144) Meâlimü't-Tenzîl, I/64. Karşılaştırmak için bkz. Taberi, Tefsir, I/234; Zemahşeri, Keşşaf, I/126; Kuşeyri, Letaif, I/81; Beydavi, Tefsir, I/171; Tabressi, Mecmeu'l-Beyan, I/86; ibnü'l-Cevzi, Zadü'l-Mesir, I/67.
- (145) Meâlimü't-Tenzîl, I/226-231.
- (146) Meâlimü't-Tenzîl, I/91.
- (147) Meâlimü't-Tenzîl, II/25.
- (148) Meâlimü't-Tenzîl, III/18.
- (149) Meâlimü't-Tenzîl, IV/152, 222.
- (150) Meâlimü't-Tenzîl, IV/249.
- (151) Meâlimü't-Tenzîl, I/63. Karşılaştırmak için bkz. ibn Kesir, Tefsir, I/120; Ebu's-Suud, Tefsir, I/90; Remzi Na'na'a, İsrailiyat, 256.
- (152) Meâlimü't-Tenzîl, III/183-184.
- (153) Meâlimü't-Tenzîl, II/412.
- (154) Meâlimü't-Tenzîl, I/243.

- Zülkarneyn seddi.(1)
- Zülkifl (a).(2)

b2.Konunun değerlendirilmesi:

Yukarıda önemine binaen uzun uzadıya verdiğimiz örneklerden açıkça anlaşılıyor ki - diğer benzeri tefsirler gibi - Meâlimü't-Tenzîl'de de israiliyat mevcuttur.

imam Bağavi bunları bazan tenkit süzgecinden geçirir. Kimisini reddeder. Sahih olanını tercih eder. Fakat yine de israili haberler nakletmeye devam eder.(3)

Fakat bazan batıl olanlar arasında bir seçim yapıp yalan olduğu kesin olanı tercih ettiği de olur. Mesela: Maide suresi 12. ayetin tefsirinde efsane adam Uc b.Unuk hakkındaki rivayetleri zikrettikten sonra(4) 26.ayetin tefsirinde bu şahsı gerçek kabul eder ve "ulemanın ittifakıyla sahih olan budur" der.(5)

Pek çok haberi tenkitsiz olarak rivayet etmiştir.(6) içlerinden bazısı sahih olsa da dikkat çekmemiştir.(7)

Bu haberler için tefsirimizde başlıklar konur, fasıllar açılır. Mesela: Maide suresi 26. ayetin tefsirinde "Harun'un vefatı faslı" açılmış ve rivayetler sıralanmıştır.(8)

Bir yerde rivayet edilen bu haberler asıl kabul edilir, başka bir yerde ona atıfta bulunulur. İbrahim suresi 37. ayetin tefsirinde Kabe anlatılırken Bakara suresi 125. ayetin tefsirine böyle bir atıf yapılmıştır.(9)

Meâlimü't-Tenzîl'de birden fazla israili kıssa arka arkaya sıralandığı da olur. Mesela: Kehf suresi 94. ayette Zülkarneyn ve yecüc - mecüc ile ilgili olarak bir çok rivayet zikredilmiştir.(10)

- (1) Meâlimü't-Tenzîl, III/182.
- (2) Meâlimü't-Tenzîl, III/264.
- (3) Meâlimü't-Tenzîl, I/53 (Ra'd hk.); II/221 (Havva anamızın hamileliği hk.); II/419-420 (Yusuf (a)'ın gördüğü burhan hk.); III/5 (Semanın direği kaf dağı hk.); III/97 (Beytü'l-Makdis hk.); III/176 (Hızır hk.); III/532 (Hz.Peygamberin Zeyd'e karşı gizlediği şey hk.).
- (4) Meâlimü't-Tenzîl, II/20.
- (5) Meâlimü't-Tenzîl, II/26.
- (6) Yukarıda verilen pek çok örnek burada hatırlanmalıdır.
- (7) Meâlimü't-Tenzîl, I/199 (Musa'nın levhaları).
- (8) Meâlimü't-Tenzîl, II/26. Başka bir örnek için bkz. II/171 (Ad kıssası).
- (9) Meâlimü't-Tenzîl, III/38. Başka örnek için bkz. III/492.
- (10) Meâlimü't-Tenzîl, III/180.

israili haberler daha çok peygamberlerle ilgili kıssalarda ve mübhem bırakılan yerlerde dir. Özellikle kıssalarda bu tür haberler önemli bir yer kaplar ve yeryer sayfalarca sürer. Kehf suresi 10. ayetin tefsirinde Ashabı Kehf'in anlatılışı bu konuya güzel bir örnektir.(1)

Ayetle ilgisiz olduğu halde ayrıntıya girilerek israili haberlerin zikredildiği ve sonunda ayetle bağlantı kurulduğu da görülebilir. Mesela: En'am suresi 76. ayetin tefsirinde İbrahim (a)'ın gece yıldız görmesi ayetiyle Nemruda ve rüyasına geçilir. Teferruatlı bir biçimde konu anlatıldıktan sonra ayetle münasebet kurulur.(2)

b3.Konunun tenkidi:

Daha önce de hatırlattığımız gibi İbn Teymiye kendisine sorulan bir soruya cevabında Meâlimü't-Tenzîl'in Sa'lebi, Zemahşeri ve Kurtubi'nin tefsirlerine kıyasla 'Sa'lebi'nin tefsirinin muhtasarı olmasına rağmen ondaki mevzu hadisler, bidatlar ve diğer bazı konuların hasfedildiği, bidatlar ve zayıf haberlerden en uzak olanı şeklinde nitelendirmiştir.(3) Ayrıca "Bağavi'nin tefsiri Sa'lebi'nin tefsirinin muhtasarıdır. Fakat O tefsirini mevzu haberler ve bidatçı görüşlerden uzak tutmuştur."(4)

Kettani'nin kanaatı ise aksi yönde: "Tefsirde zayıf ve mevzu olduğuna hükmedilen hikaye ve haberler vardır."(5)

Dr. Ebu Şehbe İbn Teymiye'nin fikirlerini tartışarak Meâlimü't-Tenzîl'in mevzu hadislerden korunmuş olduğunu uygun bulmaz. Der ki: Eğer kasdolunan surelerle ilgili fezaile dair uzun hadisler ise bu bir gerçek, lakin bunun dışında doğru değildir. Çünkü İmam Bağavi bazı mevzuat ve bir çok israiliyat zikretmiştir. Fakat şöyle denilebilir: "Meâlimü't-Tenzîl'de uydurma haberler ve israiliyat Sa'lebi'nin tefsirinden daha azdır."(6)

Dr. Remzi Na'na'a da aynı kanaattadır: "İbn Teymiye bu kanaatında fazla titiz değildir. Üstelik Kettani daha isabetli karar vermiştir. Belkide - tüm maharet, basiret ve marifetine rağmen - İbn Teymiye Meâlimü't-Tenzîl'e muttali olmamıştır. Fakat Bağavi'nin apaçık ve güçlü hadis ricalinden olduğunu bildiği ve bu denli bir muhaddisin mevzuattan uzak, sahîh ve güvenilir haberleri kullanması gerekeceğinden böyle hüküm vermiş olabilir."(7)

(1) Meâlimü't-Tenzîl, III/145.

(2) Meâlimü't-Tenzîl, II/108-110. Başka örnek için bkz. I/69

(3) İbn Teymiye, Fetava, XIII/68.

(4) İbn Teymiye, Fetava, XIII/354; Mukaddime, 76.

(5) Kettani, Risaletü'l-Müstadrafe, 78.

(6) Ebu Şehbe, israiliyat, 128.

(7) Remzi Na'na'a, israiliyat, 279-280.

Hakikat şu ki Meâlimü't-Tenzîl'in bidatçı görüşlerden uzak oluşu müsellem bir gerçektir. Lakin israiliyat konusunda ibn Teymiye'ye katılma imkanı yoktur. O'na da israiliyat girmiştir. Mukaddimede zikredilen Kelbi, Dahhak, Mukatil b.Süleyman ve Süddi bu konuda itham edilmişlerdir. Sa'lebi de bunlardan biridir.(1) Yine mukaddimede bildirdiği ibn İshak ve Vehb b.Münebbih'den başka Ka'bu'l-Ahbar da israili haberlerde Meâlimü't-Tenzîl'e kaynaklık etmiştir.(2)

Fakat; bu tür haberlerin Meâlimü't-Tenzîl'de yer almasının en büyük sebebi rivayet tefsiri olmasıdır. Bu konuda tüm diğer rivayete dayanan tefsirler hatta çok daha titiz davranılan İbni Kesir tefsiri bile bundan kurtulamamış, kendisine intikal eden bu haberleri nakletmekle birlikte tenkidini yaparak asılsız ve uydurma olduğunu da zikretmiştir.(3) Bu ise yanlışa dikkat çekmek, zararı önlemek için bir yöntemdir.

Meâlimü't-Tenzîl'de kimi yerde bu haberlerin sahih veya hasen senetle zikredilmiş olması da bir mazeret kabul edilebilir. Hatadan ancak peygamberlerin korunduğu göz ardı edilmezse israiliyatın benzeri diğer tefsirlere göre daha az miktarda yer alması Meâlimü't-Tenzîl için aslında olumlu bir yön, lehte bir puandır.

Kaldı ki bazı ayetlerin tefsirinde diğer eserlerde karşılaştığımız israili haberlere Meâlimü't-Tenzîl'de rastlamıyoruz. Mesela: Nahl suresi 8. ayette Allah'ın atı neden yarattığı konusundaki asılsız haber tefsirimizde görülmez.(4) Aynı şekilde Ra'd suresi 13. ayette Ra'd'la ilgili(5) ve Rum suresi 48-51. ayetlerinde rüzgarla ilgili(6) israili haberlere Meâlimü't-Tenzîl'de yer verilmemiştir.(7)

Bununla birlikte Meâlimü't-Tenzîl'de gördüğümüz pek çok rivayet ne kitaba ve ne de sünnete dayanmamaktadır. Belki sadece eski kitapların esatiridir. Her ne kadar rivayet yönü (senedi) sahih olsa da bu ravilerin hadiselerle müşahede imkanları yoktur ve ancak vahyen bilinebilecek bir konuda da söylenilen söz itimada savyan olmayacaktır.(8)

(1) Remzi Na'na'a, israiliyat, 264.

(2) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/40; III/409-410; IV/58,61.

(3) Örnek olarak bkz. İbn Kesir, Tefsir, I/206-207, 212-213, 450-451, 570-571; IV/110.

(4) Meâlimü't-Tenzîl, III/62-63. Haber ve tenkidi için bkz. Kurtubi, Tefsir, X/73; İbn Kesir, Tefsir, II/872.

(5) Karşılaştırmak için bkz. Süleyman Ateş, Sülemi ve Tasavvufi Tefsiri, 108.

(6) Karşılaştırmak için bkz. Kurtubi, Tefsir, XIV/44-45; İbn Kesir, Tefsir, III/695.

(7) Meâlimü't-Tenzîl, III/11, 486-487.

(8) Remzi Na'na'a, israiliyat, 268-275. Ayrıca bkz. İbn Kesir, Tefsir, I/206 vd.; Ebu Şehbe, israiliyat, 128.

Ne aklın, ne şeriatın ve ne de zevk-i selimin kabul edemeyeceği bütün bu israiliyat ve esatirin tefsirlere alınması en azından zaman kaybı va aslında Kur'ân'ın hedefine ters düşmektedir.

Bağavi -ve onun gibilerin- en bariz özellikleri (za'fları) selefe, yerine göre, körü körüne bağlılıkları, seleften gelen herbir sözü sahih kabul ederek diğer fikirlerini onlar üzerine bina etmeleridir.

Her ne kadar tefsirin hemen tamamında sünnete dayansa ve bir çok eksik yönüyle makul ve mazur olsa da imam Bağavi israiliyatı muhaddislerin metoduyla tahkik etmemiş, hiç olmazsa bu rivayetlerden sonra bir tenkit ve uyarı serdetmemiştir. Bu Meâlimü't-Tenzîl'in haklı tenkide en açık yönüdür.

c.Meâlimü't-Tenzîl'de diğer israiliyat ve mevzuat:

Buraya kadar gördüğümüz israili haberlerin hepsi ehli kitap kaynaklı idi. Terimin daha geniş anlamı dikkate alınarak bunlar dışında da israiliyat ve mevzuat türünde yalan ve uydurma haberler Meâlimü't-Tenzîl'de yer almaktadır.

Örnekler:

- * Hacc suresi 53. ayetin tefsirinde **garanik** olayından bahsedilir.(1) Tenkit ve uyarıdan uzak, sanki hakikatmiş gibi bir ifade kullanılır. Halbuki bu olay peygamberle birlik düşünölemeyen, zındıkların uydurdukları bir olaydır.(2) Zümer suresi 19 ayetin tefsirinde de bir cümleyle olaya atıfta bulunulur.(3)
- * Ahzab suresi 37. ayetin tefsirinde Zeyd ve Zeyneb kıssasıyla ilgili olarak herne kadar bazı rivayetleri 'işte bu peygamberlerin durumuna uygun olandır.' şeklinde tercih etse de bir kısım salt iftira olan haberlere yer vermesi bu konuya örnektir.(4)

(1) Meâlimü't-Tenzîl, III/292-294.

(2) Ebu Şehbe, israiliyat, 314 vd.

(3) Meâlimü't-Tenzîl, IV/75. Karşılaştırmak için bkz.Taberi, Tefsir, XXIII/136; Razi, Tefsir, XXVI/258, Kurtubi, XV/244.

(4) Meâlimü't-Tenzîl, III/531 vd. Karşılaştırmak için bkz. Taberi, Tefsir, XXII/12-14; Zemahşeri, Keşşaf, III/540; Beydavi, Tefsir, II/273; Razi, Tefsir, XXV/212; İbn Kesir, Tefsir, III/781; Elmalı, Tefsir, V/3897; İbn Hacer, Fethu'l-Bari, I/523; Hamidullah, Kur'ân Tarihi, 34-35; Remzi Na'na'a, israiliyat, 130.

* Nisa suresi 162. ayetin tefsirinde ise baştan sona yalan ve uydurma bir görüş zikredilmiştir: "إن هذان لساحران".

Bu Kur'ân'da bir hatadır. Osman dedi ki: Mushafta bir lahn var ki onu arap diliyle düzeltecek. O'na değiştiren ya denildi. Dedi ki: Bırakın onu. Çünkü ne haramı helal, ne helalı haram eder." Fakat sonunda bu görüşü kabul etemediği yolundaki tercihini belirtir: "Bütün sahabe ve ilim ehline göre o sahihtir."(1) Aynı şekilde Taha suresi 63. ayette de önce hiçbir uyarıda bulunmadan benzer bir iftira zikreder. Fakat devamında böyle bir kıraatın varlığından ve buna göre ayetin manasından uzunca bahseder.(2)

Mevzu hadislere gelince:

* Bakara suresi 130. ayetin tefsirinde zikredilen:

"من عرف نفسه فقد عرف ربه" (3)

* Al-i imran suresi 185. ayette "arzın Allah'a şikayeti" ile ilgili olarak rivayet edilen(4) bir hadisi Hazin

tefsirinde " قِيلَ " lafzıyla zikretmiştir.(5) Muteber hadis mecmualarında bulamadığımız bu rivayetin hadis olmadığını Hazin'in ifadesi de delalet etmektedir.

* Maide suresi 55. ayetin tefsirinde zikredilen "Hz.Ali mescitte namaz kılariken rükuda bir dilenci geldi. O da yüzüğünü verdi." hadisi(6) ibn Teymiye'ye göre icmaen mevzuattandır. Mukaddime fi Usûli't-Tefsir'de şöyle der:

(1) Meâlimü't-Tenzîl, I/498-499.

(2) Meâlimü't-Tenzîl, III/222. Karşılaştırmak için bkz.Ta-beri, Tefsir, VI/24-26; İbn Kesir, Tefsir, I/890; III/251; Kurtubi, Tefsir, VI/13-14; XI/215.

(3) Meâlimü't-Tenzîl, I/117. İmam Bağavi'nin "fi'l-Ahbar" şeklinde rivayet ettiği bu sözün Yahya b.Muaz er-Razi'ye ait olduğu Hz.Peygamberden bu şekilde sabit olmadığı, dolayısıyla mevzu olduğu bilinmektedir. Fakat sofiyye "keşfen sabit" kabul ettiği bu "hadis"i çok kullanmaktadır. Bkz. Zerkeşi, Tezkira, 129; Sehavi, el-Mekasidü'l-Hasene, 657; Süyuti, ed-Dürrü'l-Müntesira, 382; Aliyyü'l-Kari, Mevzuat, 506; Acluni, Keşfü'l-Ha-fa, II/343; Elbani, Silsiletü'l-Mevdua, I/96.

(4) Meâlimü't-Tenzîl, I/380-381.

(5) Hazin, Lübâb, I/461.

(6) Meâlimü't-Tenzîl, II/47.

"Mevzuat tefsir kitaplarında çoktur. Bunlardan biri besmelenin cehri okunması, diğeri namazda yüzüğün tasadduk edilmesi konusundadır ki bu ehli ilmin ittifakıyla mevzudur."(1)

* Hacc suresi 78. ayette rivayet edilen:

رجعنا من الجهاد الاضغالى الجهاد الاكبر" (2)

* Duhan suresi 12. ayette 'duhan'la ilgili Huze'fetü'bnü'l-Yeman'a nisbet edilen hadis te mevzuattandır.(3)

D:201-203 de Mevzu Olan isnatlar konusunda ancak bir misal bulunabildiği beyan ediliyor. Alınan iki örnekten birinin zayıf olduğunu (mevzu değil) isbata çalışan D, aynı gayretini ikinci örnekte göstermemiştir. Hatta Hazin'in tahkikine bile yer vermemiştir.(4)

Ayrıca yukarıda sıraladığımız beş örnek galiba D'nin dikkatinden kaçmıştır. Ama:

1. Özellikle daha çok tanınan "من عرف نفسه فقد عرف ربه" ile "رجعنا من الجهاد الاضغالى الجهاد الاكبر" in görülmemesi;

2. Meâlimü't-Tenzîl'in metodu incelenirken işari yönüne hiç dikkat çekilmemesi;

(1) Bkz. Zemahşeri, Keşşaf, I/649; ibn Teymiye, Mukaddime, 78, ibn Kesir, Tefsir, II/114; Şah Veliyyullah, Muhtasarü't-Tuhfeti'l-isna Aşeriyye, 142; Ahmed Muhammed Şakir, Umdetü't-Tefsir, III/180-181.

(2) Meâlimü't-Tenzîl, III/300. İbrahim b.Ayle'ye ait bu meşhur sözün biraz farklı şeklini Beyhaki Cabir b.Abdillah'dan tahrir etmekte fakat isnadında zayıflık olduğunu söylemektedir. Gazzali ise bir yerde sahabe kavli olarak (bkz. ihya, II/244), bir başka yerde de hadis olarak zikretmiştir. (Bkz. ihya, III/7.) İraki, ihya hadislerini tahrir ederken Beyhaki'ye atıfta bulunmuş ve isnadında zayıflık olduğunu tekrar etmiştir. İbn Hacer ise, bunun hadis olmadığını ifade eder. Bkz. Beyhaki, Zühd, 198; Hatib Bağdadi, Tarih, XIII/493; Zemahşeri, Keşşaf, III/173; Aliyyü'l-Kari, Mevzuat, 211; Süyuti, ed-Dürrü'l-Müntesira, 250-251; Gazzali, ihya, II/244; III/7, 254; İraki, el-Muğni, III/7; Acluni, Keşfü'l-Hafa, I/511.

(3) Meâlimü't-Tenzîl, IV/150. Ayrıca bkz. Taberi, Tefsir, 25/114; Zemahşeri, Keşşaf, IV/272; İbn Kesir, Tefsir, IV/212.

(4) Bkz. Hazin, Lübab, V/93.

3. Ancak Keşf ile mukayese yapılırken tasavvufi yönü izah için sadece bir kaç cümle söylemesi ve bir de;

4. D: 279 da tasavvuf bakımından Keşf ile mukayese ederken "bu ifadelerin, açıklamaların Meâlimü't-Tenzîl'de olmadığını beyan etmesi;

5. Sanki ısrarla Meâlimü't-Tenzîl'de işari yöne yer verilmediğini ifadeye çalışması ve

6. Sonuçta (D: 329) "sufi tefsirlerini çok nadir nakletmiş" şeklinde genel bir ifade kullanmasıyla birleştirilince araştırmamanın bir yönünün eksikliği daha net açığa çıkmaktadır.

Yine L: 67 de zayıf haberlere iki örnek verilmiştir. Bunlardan birisi "رجعنا من الجهاد الأصغر إلى الجهاد الأكبر" dır ve dipnotta bunun hadis olmadığı, İbrahim b.Ayle'ye ait olduğu sarahaten beyan ediliyor. Ama tezde mevzu hadis konusu hiç işlenmemiştir.

II. Dirayet Açısından Meâlimü't-Tenzîl'in Metodu:

Buraya kadarki incelememizde Meâlimü't-Tenzîl'i rivayet açısından incelemiş olduk. Aslında mukaddimedeki ifadeler ve baştan sona genel karakteri Meâlimü't-Tenzîl'in tipik bir rivayet tefsiri görünümü sergilemektedir. Müfessirimiz de herbir vesile ile bunu amaçladığını ortaya koymuştur. Fakat bu, tefsirde arap dili ve edebiyatı, akaid ve fıkıh gibi konulara yer verilmeyeceği anlamına gelmez. Dolayısıyla yer yer, sözü gereğinden fazla uzatmadan, rey tefsirine konu bahislerde işlenmiştir. Şu kadarki bu yönüyle de Meâlimü't-Tenzîl'de selefe bir bağlılık, onlardan gelen görüşlere bir meyil göze çarpar. Bir anlamda buna sebep: "Zevkine tabi, salt kendi görüşünü temel kabul ederek Kur'an-ı Kerim'i tefsirden" kaçınmaktır.

1. Tefsirin arap dili ve edebiyatı yönü:

Bu Bölümde Meâlimü't-Tenzîl'in lügat, sarf, nahiv, edebiyat ve belağat ilmindeki yerini inceleyeceğiz:

a. Lügat ilmindeki yeri:

Kur'an-ı Kerim'in arapça olması müfessirleri eserlerinde lügate yer vermeye zorlamıştır. Bu zorunluluk hemen bütün tefsirlerin ortak özelliğidir.

İmam Bağavi de Meâlimü't-Tenzîl'de ayetlerin anlaşılması ve açıklanmasında amaca ulaştıracak miktarda lügavi izahlara yer vermiştir. Bu yönün bu denli - rivayet yönüne göre - daha kısa olması başta planlanan bir özellik gibidir. Mukaddimede lügat ve nahiv kaynaklarının zikredilmemesi de bundandır sanırız. Fakat tefsirimizde - söz uzatılmasa da - sık sık lügat açıklamalarına başvurulmuş, böylece kelimeler daha anlaşılır hale gelmiş ve ayetin o bölümde kazandığı mana izah edilmiştir.

Bu sebeble kimi yerde mütemmim kelime veya kelime gruplarıyla mana açıklanırken, bazı yerde müteradif kelimelerle ayetin anlaşılır hale gelmesine çalışılmıştır.(1)

Bunun için " ای " , " قیل " , " كما يقال " , " یعنی " , " امله " ile " معناه " tabirleri kullanılmaktadır.(2) Bazan " و مناسی " veya " سی " kelimenin lügatte asıl manasını ve " لانه " ile de sebebini

(1) Her hangi bir örnek için bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/51.

(2) Hemen her sayfada görülebilecek örnekler için yer göstermeye gerek duymadık.

izah etmektedir.(1) Hatta " **ومى مثل** " ile buna örnek gösterildiği de olur.(2) Eğer kelimenin lügavi yönünde ihtilaf varsa görüşler ve farklılıklar ortaya konur, deliller serdedilir. Bazan aralarında tercih yapılır.(3) Kelimenin birkaç yönden manalandırılması yanında " **او** " ile ikinci bir mana verildiği de olur.(4)

Lügat bilgilerini bazan doğrudan kendinden olarak verdiği halde(5) bazı yerde kaynağını belirterek nakille açıklamada bulunur: ibn Abbas, Ebu Ubeyde, Mücahid, Zühri, Ahfeş, Dahhak, Müberred, Zeccac, Kutrub, Sa'leb, Halil bunlardan bazılarıdır.(6)

Bu zikredilen lügavi açıklamalara yeri geldikçe ayet ve hadislerden delil getirildiği de olur.(7)

Bir kelime için birden fazla vecih ortaya konarak bazan bu vecihler tafsilatlı olarak uzatılır. Lügavi izahlar söz konusu kelimenin lügattaki asıl manasının ve bundan kaynaklanarak kullanılan manaların verilmesiyle de yapılmaktadır.(8)

Lügavi bir yön olarak Kur'ân-ı Kerim'deki arapça olmayan kelimeler hakkındaki açıklamaları da bu arada zikredebiliriz:(9) "Dünyada ne kadar dil varsa hepsi Kur'ân'da vardır diyenler yanında çoğunluk 'gerçekten biz O'nu arapça bir Kur'ân olarak indirdik, gerekki akıl edesiniz.' ayetine(10) dayanarak 'Kur'ân'da arapçadan başka bir dilden kelime bulunmadığını bu gibi şeylerin iki lügat arasındaki uygunluktan ileri geldiğini' iddia etmişlerdir."(11)

(1) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/45,46,48.

(2) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/48.

(3) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/38,45.

(4) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/47.

(5) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/155,158,159,230; III/349; IV/234.

(6) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/37,38,49,59,112,216; II/40,174; III/124,290,369.

(7) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/45, 49, 347,352,376; III/352; IV/24.

(8) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/55, 56, 225; II/300-301; III/7; IV/529-530.

(9) içlerinde ibn Cerir et-Taberi ve imam Şafii'nin bulunduğu büyük bir grup, Yusuf 12/2, Taha 20/113, Fussilet 41/3, Şura, 42/7 ve Zühruf 43/3 gibi ayetler nedeniyle Kur'ân-ı Kerim'de arapça dışında kelime bulunmadığı görüşündedirler. Bazılarının benzemesi, o kelimenin her iki dilde de ortak kullanıldığına işarettir derler. Daha geniş bilgi için bkz. Süyuti, itkan, I/135-141.

(10) Yusuf 12/2.

(11) Meâlimü't-Tenzîl, I/180.

Bu konuda yukarıdaki gibi Meâlimü't-Tenzîl'de net bir ifadeye rastlamasak da imam Bağavi'nin daha ılımlı bir tavır içinde bu tür kelimelerin bulunabileceği görüşünde olduğunu anlıyoruz. Mesela:

- Cıbt; Habeş dilinde, sihirbaz,(1)
Gassak; Türkçede, kokuşmuş, bozulmuş,(2)
Hasab; Yemen dilinde, odun,(3)
Seyna; Nabat dilinde, güzel,
Süryani dilinde, ağaç,(4)
Taha; Süryani dilinde, ey adam,(5)
Tuba; Habeş dilinde, cennet,
Hint dilinde, bahçe,(6)
Tur; Süryani dilinde, dağ anlamına gelmektedir.(7)

b.Sarf ilminde yeri:

Kelimelerin müfret ve cemi oluşları, fiillerin vezinleri, istikaklar, ibdal ve i'lal hakkında Meâlimü't-Tenzîl'de çok az bilgi buluyoruz.(8) istikakı verilecek kelimededen önce "مأخوذ من" tabiri kullanıldığı olur.(9) Bazan bir kelimenin istikakında çeşitli görüşler sıralanır, delileri zikredilir, tercih yapıldığı da olur. Mesela: "اسم" kelimesi Basriyyun'dan Müberred'e göre yükseklik, yücelik manasına "السمو" den, Kufe ekolünden Sa'leb'e göre ise alamet manasına "الوسم" ve "السمية" den müştaktır. imam Bağavi'ye göre birincisi daha doğrudur. Çünkü "اسم" in ism-i tasğiri "السمية" den olsaydı "الوعد" kelimesi "وعيد" olduğu gibi "الوسيم" gelirdi. Halbuki "شسمى" gelir. Çekiminde de "شعيب" denilir. "الوسيم" den olsaydı "وسمت" denilmesi gerekirdi.(10)

- (1) Meâlimü't-Tenzîl, I/444.
(2) Meâlimü't-Tenzîl, IV/67.
(3) Meâlimü't-Tenzîl, III/269.
(4) Meâlimü't-Tenzîl, III/306.
(5) Meâlimü't-Tenzîl, III/211.
(6) Meâlimü't-Tenzîl, III/18.
(7) Meâlimü't-Tenzîl, I/79.
(8) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/45,50,81,116;II/42; III/70.
(9) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/45,46.
(10) Meâlimü't-Tenzîl, I/38.

c.Nahiv ilminde yeri:

Meâlimü't-Tenzîl'de nahiv konularına çok fazla yer verilmiştir. Ancak, bir kelime üzerinde birden fazla irab vecihleri birlikte zikredilse de tefsirin genel karakterine uyularak fazla teferruata dalınmaz.(1)

Bazan bir nahiv kuralı verilerek bununla ilgili tercihte bulunulurken başka bir yerde irab misallerle açıklanır.(2)

Nahiv konularında delil ve şahit olarak ayetlerden yararlanılır. Üstelik bu tür uygulamaya tefsirde bir hayli rastlamak mümkündür.(3)

Nahiv bilgilerini kimden naklettiğini haber vermeden doğrudan zikretmesi yanında gramercilere dayanarak izahta bulunduğu da olur.(4)

irabın takdir edilerek buna göre tefsir yapılan(5) Meâlimü't-Tenzîl'de sıfat mevsuf uygunluğu(6), na't ve sıfat(7), zaid harfi cerler(8), " لكن , حتى , ربا " (9) " على " harfi cerrinin " في " manasına, " ب " harfi cerrinin " عن " manasına, " الى " harfi cerrinin " ب " ve " مع " manasına olması(10), tenis tası(11), kasemin cevap şekilleri(12), lazım,müteaddi(13), bedel(14) ve benzeri konularda nahvi uygulamaları görmekteyiz.

- (1) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/44,45,48,52; II/266; III/5; IV/225.
- (2) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/41,42,257,338.
- (3) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/460; II/277;III/238.
- (4) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/119,139,142,222,265.
- (5) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/44,45.
- (6) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, III/381.
- (7) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, III/238.
- (8) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/56-58; II/87,94.
- (9) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/98-99,187; III/43.
- (10) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/51; II/92; IV/391-392.
- (11) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, III/273.
- (12) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, IV/420.
- (13) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/52.
- (14) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, IV/529-530.

d.Arap sözūyle tefsir:

Meālimū't-Tenzīl'de bazı ayetlerin tefsirinde arapların hayatlarına, örf ve adetlerine, sözlerine müracaat edilmiştir. Yerine göre de tercih edilen fikrin desteklenmesi gayesiyle arap kelamından şahit getirildiği olur. Mesela: Mukattaa harflerin manaları konusunda, herbir harfin bir kelimeye işaret olduğu hakkındaki görüşü Zeccac güzel görerek şöyle der: "

فان العرب تذكر مرأى من كلمة تريد لها كقولهم: قلت لها قفى فقالت لها قاف" (1)

Başka örnekler:

- (2) "والعرب تضع المستقبل موضع الماضي والماضى موضع المستقبل"
(3) "وذلك أن العرب تجعل العلم بالقلب رؤية"
(4) "اسباط من بنى اسرائيل كالقبائل من العرب"
(5) "هو قول العرب" (6) "لان العرب تعبر عن .."
(7) "كما تقول العرب"

e.Şiirle istiṣhat:

Arap şiiriyle istiṣhat lügavi tefsirin esaslarından birisi olarak kabul edildiğinden - bazıları karşı gelse de - ilk tefsirlerden itibaren, pekçok müfessir tarafından uygulanan bir yoldur.(8) Ne var ki bunu tefsir için zaruri bir şart sayma imkanı yoktur. Şiirle istiṣhat müfessirin reyine bağlı bir tefsir şeklidir.

Meālimū't-Tenzīl'de de kendi hacmine göre, cahiliye devri şairleriyle muhadramun ve mütekaddimun şairlerin şiirleri bazan lügat, bazan irab konularıyla, bazan da doğrudan ayetin tefsiriyle ilgili olarak zikredilmiştir.

Bir ayetin tümünün manasının açıklanması veya ayetteki bir kelimenin anlaşılması için şiirler kullanılmış, böylece kelime-

- (1) Meālimū't-Tenzīl, I/44.
(2) Bkz. Meālimū't-Tenzīl, I/98.
(3) Bkz. Meālimū't-Tenzīl, I/74.
(4) Bkz. Meālimū't-Tenzīl, I/120.
(5) Bkz. Meālimū't-Tenzīl, I/77.
(6) Bkz. Meālimū't-Tenzīl, I/38.
(7) Bkz. Meālimū't-Tenzīl, I/52. Ayrıca bkz.I/134,161;III/71,179,214,317.
(8) Daha geniş bilgi için bkz. Süyuti, itkan, I/121.

nin lügat manası daha bir anlaşılır hale getirilmiştir. Mesela, Kehf suresi 109. ayette geçen (يَرْجُو) kelimesinin aynı zamanda korkmak ve ümit etmek manalarına geldiğine şahit olarak şu şiir zikredilir.(1)

فَلَا كُلُّ مَا تَرْجُو مِنَ الْخَيْرِ كَائِنٌ - وَلَا كُلُّ مَا تَرْجُو مِنَ الشَّرِّ وَاقِعٌ

Ne umduğun her hayır olacaktır.

Ne de beklediğin her şer meydana gelecektir.

Ayrıca ihtilaflı manalarda söz konusu görüşlere delil olarak şiir zikredildiği de olur. Mesela: "وَتِلْكَ نِعْمَةٌ تَنْهَاكُمُ عَنْ عِبَادَةِ بَنِي إِسْرَائِيلَ" ayetinin(2) tefsirinde ihtilaf edildiğini, baş tarafında mahzuf bir istifham olduğunu zikrettikten sonra şu şiire yer verir:

لَمْ أَنْسَ يَوْمَ الرَّحِيلِ وَقَفْتَهَا - وَطَرَفَهَا فِي دُمُوعِهَا غَرَقٌ
وَقَوْلَهَا وَالرِّكَّابُ وَأَقْفَاءٌ - تَتْرُكُنِي هَكَذَا وَتَنْطَلِقُ

Göç günü;

Onun duruşunu,

Göz yaşlarına batmış, bulanmış bakışını,

Kervan dururken;

"Beni işte böyle bırakıp gidecek misin?" deyişini

Unutmadım.

Bu şiirde (أتتركني) aslında (تتركني) olduğu gibi ayette geçen (وتلك) de (أو تلك) manasınadır.(3)

Bazan irab durumunu veya diğer nahiv konularını açıklamak için şiirle istişhad edilir. Mesela Bakara suresi 150. ayetteki (إِذْ) edatının atıf vavı yerine kullanıldığına şu şiiri şahit göstermektedir(4):

وَكُلُّ أَخٍ مُفَارِقُهُ أَخُوهُ لَعَمْرَابِيكَ إِلَّا الْفَرَقْدَانِ

Her kardeş, kendisinden kardeşi ayrılındır.

Babayın hayatına and içerim, iki kutup yıldızı da.

Meâlimü't-Tenzîl'de şiirle istişhad ile kıraat vecihlerine açıklık getirildiğine de şahit oluyoruz. Mesela, Bakara suresi 98.ayette geçen Cebrail ve Mikail kelimelerinin kıraat ve vecihlerini izah ederken Cebril, Cibril ve Cebrail şeklindeki kıraat-

(1) Meâlimü't-Tenzîl, III/187. Başka örnekler için bkz. I/203,407; II/291; III/293,345,363.

(2) Şuara 26/22.

(3) Meâlimü't-Tenzîl, III/384. Başka örnekler için bkz. I/38; III/306,458.

(4) Meâlimü't-Tenzîl, I/128. Başka örnekler için bkz. III/20.

ları şu şiirlerle beyan eder.(1)

قال حسان: وَجَبْرِيْلُ رَسُوْلُ اللهِ فَيُنَا - رُوْحُ الْقُدُسِ لَهُ كِفَاؤُ

Hassan: Rasülullah aramızda olduğu halde,
ki Ruhu'l-Kudüs Cibril O'na destek, dayanaktır.

قال جرير: عَبَدُوا الصَّلِيْبَ وَكَذَّبُوا - بِمُحَمَّدٍ وَجَبْرَائِيْلَ وَكَذَّبُوا مِيْكَائِيْلَ

Cerir : Salibe taptılar. Muhammed'i ve
Cebrail ve Mikail'i yalanladılar.

وقال آخر: وَيَوْمَ بَدْرَ لَقِينَاكُمْ لَنَامُدُّ - فِيْهِ مَعَ نَهْرِ جَبْرِيْلَ وَمِيْكَائِيْلَ

Bir diğeri : Bedir günü, işte o gün, bize Mikail ve Cebrail yardımıyla birlikte (Allah'ın) imdadı olduğu halde sizinle karşılaştık.

Bunlardan başka tefsirimizde istişhat düşünülmezsizin, anlatılan bir kıssa sebebiyle zikredilen şiirler de vardır.(2)

f.Belağat ilminde yeri:

Meâlimü't-Tenzîl'de azda olsa mecaz, istiare, kinaye, takdim, tehir, ızmar, ihtisar, takrir, tekrar, tesniye yerine cemi veya tazim yerine cemi kullanma gibi belâği sanatlara yer verilmiştir.

Mesela:

* " فَوَسَبَ عَلَيْهِمْ رَبُّكَ سَوْطَ عَذَابٍ : Rabbin de üzerlerine bir azap kamçısı döküverdi." ayetinin(3) tefsirinde "Meâni ehli şöyle der:

" سَوْطٌ " kelimesinin böyle kullanılması istiare yoluy-
ladır. Çünkü " سَوْطٌ " azabın hedefi, gayesidir.(4)

* " حِذُوا مَا آتَيْنَاكُمْ بِقُوَّةٍ وَاسْمَعُوا : Size verdiğimiz (kita-
bı) kuvvetle (ciddiyet ve özen göstererek) tutun ve din-

(1) Meâlimü't-Tenzîl, I/97.Başka örnekler için bkz. I/124; II/134.

(2) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, II/171,172,182.

(3) Fecr, 89/13.

(4) Meâlimü't-Tenzîl, IV/484. imam Bağavi'nin "Ehlü'l-Meâni"den kasdının Zeccac ve benzeri Meâni'l-Kur'ân yazarları olduğu hakkında bkz.Meâlimü't-Tenzîl, III/547.

ای: استجبوا واطيعوا: (1) tefsirinde şöyle der: سميت الطاعة والاجابة سمعاً على المجاز لانه سبب للطاعة والاجابة "Taata ve icabet mecaz yoluyla " سمعاً " diye isimlendirilmiştir. Çünkü işitmek taata ve icabetin sebebidir. (2)

* Maide suresi 97. ayetinde ise ihtisardan söz edilir:

" وكيف يحكمونك وعندهم التوراة: هذا تعجيب للنبي صلى الله عليه وسلم وفيه اختصار اي وكيف يجعلونك حكماينهم فيرضون بحكمك وعندهم التوراة (3)

(1) Bakara, 2/93.

(2) Meâlimü't-Tenzîl, I/95. Ayrıca bkz. III/175.

(3) Meâlimü't-Tenzîl, II/39. Ayrıca bkz. I/68. Diğer sanatlar için bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/84,116,126,137,143; II/155 (Iznar); I/321 (Taaccüb ve inkar istifhamı); I/127 (Tekrar); I/117,493; III/212 (Taktirî istifham); I/493; II/53; III/89 (Takdim-Tehir); I/68,97,126,143 (Kinaye); III/279 (Tesniye için Cemi) ve III/317 (Tazim için Cemi).

2.Kelam ilminde Yeri:

İmam Bağavi diğer konularda olduğu gibi kelami meselelerde de selefe bağlılığı temel prensip kabul etmiş. Sanki mukaddimede verdiği sözü sürekli hatırlamış ve ona sadık kalmıştır:

(1)" **واقْتِدَاءُ بِالْمَاضِينَ مِنَ الْكَلْفِ فِي تَدْوِينِ الْعِلْمِ** " Hatta bunu tefsirde "ehli sünnet ve'l-cemaat" olarak açıkça ifade etmiştir.(2)

Fakat O Kur'ân-ı Kerim ayetlerinden kelami hükümler istinbat ederken İslam ümmetini yıllar yılı uzun tartışmalarla yıpratmış, bitmez tükenmez ihtilafli konulara kısa açıklamalarla değinmiş, böylece daha çok bu kısır mücadelenin dışında kalmaya çalışmıştır. Bunda selefın yolunu izleme anlayışı ve sünnete hakimiyeti etkin rol oynamıştır.

a.Konunun işlenişi:

Tafsilata girmeden tercih edilen ehli sünnet görüşünü açık bir ifadeyle ortaya koyan İmam Bağavi sonra, yerine göre, ayet, hadis ve seleften bazılarının görüşleriyle bu fikri delillendirip destekler. Bazı ayetlerin tefsirinde lügat ve akli delillere yer verdiği olur.(3)

Bidatçılara cevap verip görüşlerini reddeder. Bunları bazan fırka adı vermeden isimsiz olarak zikrettiği halde bazı ayetlerin tefsirinde isim vererek tenkit ve reddettiği olur.(4) Mutezile ve kaderiye ile cehmiyyeyi bizzat bu tür eleştirmiş ve çürütmeye çalışmıştır.(5) Bazı ayetlerde ise sadece ihtilafı zikredip tercih yapmadığını görürüz. Mesela Bakara suresi 7. ayeti tefsir ederken Allah'ın kafirlerin kalplerini mühürlemesi konusunda "ehli sünnet" ve "mutezile"nin fikirlerini söylemiş fakat herhangi bir tercih yapmamıştır.(6)

Kelami konuları işlerken çoğu yerde doğrudan konuya girse de bazan " **اهل السنة** ", " **واجمع العلماء** ", " **مذهب اهل السنة والجماعة** " de bazan " **اهل العلم** " " **فيه دليل على أن ...** ", " **فهذا يدل على أن ...** " .

(1) Meâlimü't-Tenzîl, I/27.

(2) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/61; II/85.

(3) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/86,377,453,478,500; II/139, 196,229; III/131.

(4) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, II/38,139,196; III/132.

(5) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, II/21,120,139,165; III/131.

(6) Meâlimü't-Tenzîl, I/49. Başka örnekler için bkz.I/280; II/139.

" دلالة على أن ... " و " ويستدل أهل ... " gibi tabirler kullanır.(1)

b.Meâlimü't-Tenzîl'de bu yöntemle incelenen kelami konulardan bazıları:

b1.iman - islam:

- iman - islamın tarifi.(2)
- iman - islam münasebeti (Umum-husus, cüz-kül).(3)
- imanın artıp eksilmesi.(4)
- Mükrehin imanının makbul oluşu.(5)
- Amel imandan cüz mü?(6)

b2.Allah'a iman:

- iki ilah olması muhaldir.(7)
- Gaybı sadece Allah bilir,peygamberlerine de bildirir. yine Allah'ın bilgisi cemadatin tesbih ve duasını da kapsar.(8)
- Mahlukata rızık veren Allah'tır.(9)
- Herşey Allah'ın takdir ve yaratmasıyladır: Gülme, ağlamayı bile Allah yaratır. Sihri de yaratan Allah'tır.(10)
- Hidayet, iman ve küfür Allah'ın elindedir.(11)

b3.Melek - Cin -Şeytan:

- Melekler.(12)
- Cinlerin evlenmesi.(13)
- iblis.(14)

-
- (1) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/102,465,490,500; II/49,85,139,140; IV/255,275,460.
- (2) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/45.
- (3) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/46; IV/233.
- (4) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, II/229,340.
- (5) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, III/86.
- (6) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/46; III/566. imam Bağavi amelî imandan bir cüz kabul etmez.
- (7) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, III/241.
- (8) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/85-86,377.
- (9) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/114.
- (10) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/102; IV/255.
- (11) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/49; II/140. Müteşabihatın iman konusu olduğunu, onların ilminin Allah'a bırakılması gerektiğini savunan (bkz.Meâlimü't-Tenzîl, I/86; II/165) imam Bağavi'nin istiva, rü'yetullah, yedullah ve mukattaa harfler konularındaki fikrini daha önce tahlil etmiştik. Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl,I/44,60,86,184,279,280; II/50,120,165,350; IV/424,460.
- (12) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/60.
- (13) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, IV/275.
- (14) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/63.

b4.Kur'ân-ı Kerim:

- Kur'ân-ı Kerim'in mahluk olmaması; ne halik ve ne de mahluk olması.(1)

b5.Peygamberler ve teklif:

- Peygamberler meleklerden üstündür.(2)
- Peygamberler masumdur.(3)
- Peygamberler küçük günah işler mi?(4)
- Her rasül / nebi / rasül mü?(5)
- Peygamberi duyanlar mükelleftir.(6)
- Teklif bi'setle başlar, ondan öncesine azap taalluk etmez.(7)
- Kafir mümin olup imanda devam ederse önceki günahları affolur. İrtidat edip tekrar İslama dönenin ve bir mümini kasden öldüren müslümanın tevbesi makbuldür.(8)
- İnsan fiillerinden kendisi sorumludur. Fakat kul kendi fiilinin halikı değildir. İyilik Allah'tan kötülük kuldandır.(9)

b6.Ahiret:

- Cennet hayatı ve cennet nimetleri ebedidir.(10)
- Cennetteki çocuklar.(11)
- Şehitlik ve şehitlerin hayatı.(12)
- Şefaet.(13)

3.Fıkıh ilminde Yeri:

Meâlimü't-Tenzîl'de fıkıh kelami konulardan daha çok yer verilmiştir. Bunda imam Bağavi'nin;

- Fıkıhla olan ilgisi,
- Zamanının şafii fukahasının önde gelenlerinden birisi olması,
- İlim almada en çok öğrenciliğini yaptığı Kadı Hüseyin'in fakih oluşu önemli rol oynamıştır.

(1) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, III/144; IV/78,133.

(2) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/61.

(3) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/478; II/439; III/249,256,265,532; IV/101,182-183.

(4) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, III/144; IV/133,189.

(5) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, III/293.

(6) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, II/213.

(7) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/500; II/132.

(8) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/465,490.

(9) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/454; II/38,139-140.

(10) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/57; II/340; III/21.

(11) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, IV/281.

(12) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/370.

(13) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, III/132.

Fıkıhla ilgili eserleri Fetava, el-Kifaye ve et-Tezhib ile öğrencileri O'nun fıkhi yönünü ortaya koymaktadır.

Hayatını işlerken ilmi şahsiyeti bölümünde de ifade ettiğimiz gibi tercih sahibi, müctehid bir fakih olan imam Bağavi ahkam ayetlerini tefsir ederken önce usulü fıkha ait bilgiler verir. Sonra ayetin fıkhi yönünü inceler.(1)

Onun için yer yer fıkıh usulü konularını işlediği olur. Mesela: Al-i İmran suresi 59. ve Nisa suresi 83. ayetlerin tefsirinde kıyası kabul ettiğini ifade eder ve kıyasın tarifini yaparak hakkında bilgi verir.(2) Nisa suresi 59. ayetin tefsirinde de kitap - sünneti asıl kabul ettiğini, ayet ve hadis bulunmadığı yerde ictehad edilmesi gerektiğini açıkça beyan etmektedir. (3) Maide suresi 89. ayet münasebetiyle "mutlakın mukayyede hamli" konusunu izah ettiğini görüyoruz. Bazan bu konulara ayetten delil getirdiği de olur.(4)

Ahkam ayetlerinin hemen hemen hepsi hakkında ayetle ilgi kurulup fıkha geçildiğini görüyoruz. Fıkhi konulara özel bölümler (fasl) ayrılan(5) Meâlimü't-Tenzîl'in bu yönü bize sanki karşımızda bir ahkam tefsirinin varlığını hissettirmektedir. Çünkü konular oldukça tafsilatlı biçimde ele alınmış, fıkhi meselelerin değişik vechelerine dikkat çekilmiş hatta ayetle doğrudan ilgili olmayan konular bile - üstelik teferruatlı olarak - birlikte işlenmiştir.(6)

İşte belki de sadece bu tür konularda Meâlimü't-Tenzîl'in "ne uzun ne kısa, orta" tefsir olma özelliği kaybolmuştur.

Bazı ayetlerde hiçbir müctehidin fikrini nakletmeden doğrudan hüküm istinbatında bulunan(7) imam Bağavi pek çok yerde müctehid imamların ve diğer fukahânın görüşlerini zikrederek ayeti tefsir etmiştir.(8) Yani müfessirimiz sadece kendi mezhebinin değil diğer mezheplerin görüşlerini de zikreder.(9) Bunlardan kimilerini tenkit ettiği, kendi mezhebinin görüşünü teyide çalıştığı olur. Fakat O tenkit ederken bile saygılı davranarak taassubtan uzak bir ilmi anlayış sahibi olduğunu her zaman

(1) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/463.

(2) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/310,456.

(3) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/446.

(4) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, II/61.

(5) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/266,414; IV/356,

(6) Tüm tefsirde karşılaşabileceğimiz bu konularda örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/84-85,151-155,166-171, 203-206,471-472; II/14-18.

(7) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/203,211.

(8) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, II/60-62; IV/356.

(9) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/471; II/60.

ortaya koymaktadır.(1)

ihtilaflı konularda önce kendi mezhebinin görüşlerini ve diğer görüşleri saydığı gibi, önce farklı görüşleri sonra bu görüşlerin sahiplerini zikredip daha sonra kendi görüşünü beyan ettiği de olur.(2)

Birden fazla görüşü naklederek içlerinden birini tercih ettiğinde(3) buna ayet(4), hadis(5), Hz.Peygamber dönemi olayları(6), sahabe ve tabiun kavilleri(7), arap lügat(8), şiir(9) ve kavlinden(10) deliller getirir. Bazan sırf kendi görüşü olarak tenkit ve reddettiği de olur.(11)

Çok nadir olarak karşıt tarafın delillerini zikrettiği olursa da onu da tenkid eder.(12) Bazı ayetlerde ise konuyu değerlendirilmede kıraat vecihlerinden yararlanır.(13)

Bazan tercihi aynı mezhep içindeki farklı görüşlerde cereyan eder. Mesela: Bakara suresi 189. ayetin tefsirinde umre hakkında imam Şafii'nin iki görüşünü de zikrederek, bunlardan umrenin vacib olduğu görüşünü tercih eder, daha sahih bulur.(14) Bazan sadece tercih edilen kavillerden çıkan neticeyi zikreder.(15) Bazı ayetlerde ise görüşleri sıralar. Fakat tercih yapmaz.(16) Yalnız sonunda konuyu özetlediği olur. Mesela: Tevbe suresi 60. ayetin tefsirinde "fakir ile miskin vasfı hakkında ihtilaf edildi." dedikten sonra, on kadar görüş sayıp, sonunda

- (1) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/471; II/60; IV/341-347.
- (2) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/471; II/60; IV/462-464.
- (3) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/99-100,203-206,406.
- (4) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/391; II/14-18.
- (5) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/203-206,471; II/14-18.
- (6) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, IV/356.
- (7) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/414; III/341-342.
- (8) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/203-206,391.
- (9) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/203-206.
- (10) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/391; II/14-18.
- (11) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, II/14-18.
- (12) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, III/62,535.
- (13) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, II/14-18.
- (14) Meâlimü't-Tenzîl, I/166. Başka bir örnek için bkz. I/433.
- (15) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, IV/305.
- (16) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/188-190; II/60; IV/360.

" وفي الجملة " diyerek bu görüşleri özetler: "Fakirlik ve miskinlik zayıflık ve ihtiyaca delalet eden iki kelimedir. Fakir gerçekten muhtaç ve her halinden belli kişidir. Miskin ise güçsüz, yiyecek arayabilecek hareketten bile yoksun olandır."(1)

Görüldüğü üzere Meâlimü't-Tenzîl'de ahkam ayetleri özellikle şafii mezhebine uyularak - fakat taassuba kaçılmadan - diğer mezheb ve müctehidlerin görüşleri de beyan edilerek izah edilmiş, bunlardan sadece tercih edilenlerin delilleri zikredilmiştir.

4. İşari Tefsirde Yeri:

Meâlimü't-Tenzîl'de azda olsa işari tefsire yer verilmiş(2) meşhur sofilerden nakiller yapılarak ayetler tefsir edilmiştir. Şehb b.Havşeb (100/718), İbrahim b.Ethem (162/778), el-Fudayl b. İyaz (187/802), Nadr b.Şümeyl (204/819), Ebu Süleyman ed-Darani (215/830), Seriy es-Sekati (251/865), Yahya b.Muaz er-Razi (258/871), Cüneyd Bağdadi (279/892), Sehl b.Abdullah et-Tüsteri (283/896) ve Ebu Bekir el-Verrak bunlardan bazılarıdır.(3)

Bazan adını açıkça zikrederek sofinin görüşleri verilir. Mesela: Hadid suresi 3. ayetin tefsirinde: "Cüneyd der ki: Kalplerin açılmasıyla evvel, günahların gufranıyla ahir, dertlerin açılıp kaldırılmasıyla zahir, gaybların bilinmesiyle batın."(4)

Bazan da " *بعض ارباب اللسان* " (5), " *وقال بعض اهل الاشارة* " (6) ve " *بعض اهل الحقايق* " (7) gibi genel bir tabirle tasavvuf erbabının görüşlerini arzeder. Mesela: İnfitar suresi 6. ayetin tefsirinde: "işaret ehlinin kimisi dedi ki: (Burada) diğer isim ve sıfatları yerine " *بربك الكريم* : Kerim olan rabbine karşı seni aldatan nedir?" demekle sanki O şöyle bir cevabı telkin ediyordu: Beni Kerim'in keremi aldattı."(8) Aynı tefsiri imam Kuşeyri'

(1) Meâlimü't-Tenzîl, II/303. Başka örnekler için bkz. II/305.

(2) İşari tefsirin cevazı konusunda bkz. Zerkeşi, Burhan, II/170-172; Süyuti, İtkan, II/313 vd.; Süleyman Ateş, Sülemi ve Tasavvufi Tefsiri, 16 vd.

(3) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/41,64,65; III/572; IV/45,126,435,455,514.

(4) Meâlimü't-Tenzîl, IV/293. Ayetin bu manaya yakın bir tefsiri için bkz. Kuşeyri, Letaif, III/533.

(5) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, IV/456,487.

(6) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/389.

(7) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, II/419.

(8) Meâlimü't-Tenzîl, IV/456.

nin Letaifü'l-işarat'ında görüyoruz: " ويقال سأله وكأنما في نفس
السؤال لفته الجواب يقول غرني كرمك بى ولولا كرمك لما
فعلت. لأنك رأيت فسرت وقد رت وامهلت " (1)

Bu ise imam Bağavi'ye hocalarından biri olan imam Kuşeyri'nin etkisinin açık bir göstergesidir. Bir anlamda burada "ehli işaret" denilen de imam Kuşeyri olmaktadır.

Tefsirde hiç bir açıklama olmaksızın sofilerin görüşlerinin zikredildiği de olur. Mesela: Sofilerce hadis kabul edilen (2) " من عرف نفسه فقد عرف ربه " Bakara suresi 130. ayetle ilgi kurulup tefsire alınır.(3)

Bunlardan başka Meâlimü't-Tenzîl'de yeri geldikçe nefsin makamları(4), ledünni ilim(5), tevbe(6) ve zikir(7) gibi bazı tasavvuf konuları izah edilmektedir.

Fakat bununla birlikte tasavvufta konu edilen bir çok ayet hakkında herhangi bir işari açıklama yapılmadığını görüyoruz.(8)

5.Diğer Konular:

a.Ehli Beyt kimdir?

imam Bağavi hadis usulünün bu yıllardır süren münakaşalı konusunu Ahzab suresi 33. ayetin tefsirinde şöyle açıklar: "Ummü Seleme'den: Evimde **إنما يريد الله ليذهب عنكم الرجس أهل البيت** ayeti nazil oldu da Hz.Peygamber Fatıma, Ali, Hasan ve Hüseyin'e haber gönderdi ve dedi ki: işte bunlar "ehli beytim"dir. Bunun üzerine ben dedim ki: Ya Rasülallah şimdi ben ehli beytten değil miyim? Sen ehli beyttensin inşaallah, dedi."

(1) Kuşeyri, Letaif, III/697.

(2) Bkz. Acluni, Keşfü'l-Hafa, II/343.

(3) Meâlimü't-Tenzîl, I/117.

(4) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, III/572.

(5) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, III/173.

(6) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, IV/126.

(7) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, III/534.

(8) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/385 (Al-i imran 3/191); II/34 (Maide 5/34); II/42 (Maide 5/48); II/226 (A'raf 7/205) II/237 (Enfal 8/17); III/70 (Nahl 16/43).

Zeyd b.Erkam şöyle der: "Hz.Peygamberin ehli beyti vefatından sonra kendilerine sadaka haram olanlar: Ali, Akil, Cafer ve Abbasoğullarıdır."(1)

Görüldüğü gibi imam Bağavi sadece Al-i Aba olanların değil Hz.Peygamberin zevcelerinin de ehli beytten olduğu görüşündedir ve bu konudaki taassuba, anlamsızlığı yüzünden, yer vermemiştir.(2)

b.Pozitif bilimler:

Meâlimü't-Tenzîl'de yer - gökyüzü(3), ay(4), güneş(5), yaratılış(6), gece - gündüz(7), gökgürültüsü, şimşek, yıldırım, yağmur, bulut(8), bitkiler(9), aylar(10), gezegenler(11), burçlar(12), yankı(13), uyku(14), deniz suyu(15) gibi konularda teferruata kaçılmadan oldukça kısa bazı bilgilere rastlamaktayız. Bu ise tefsirin çok yönlü oluşunu ve dolayısıyla bu küçük hacmine rağmen Kur'ân'ın anlaşılması için pek çok konuya yeterli ağırlık verildiğini göstermektedir.

(1) Meâlimü't-Tenzîl, III/529.

(2) Bu konuda bilgi için bkz. Müslim, Libas, 36; Fedailü's Sahabe, 61; Tirmizi, Edeb, 49; Menakıb, 20; Ebu Davud, Libas, 5; Ahmed b.Hanbel, VI/162; Beydavi, Tefsir, II/272; Ebu's-Suud, Tefsir, IV/211; Elmalı, Tefsir, V/3892; Acluni, Keşfü'l-Hafa, I/459; Tayyib Okıç, Bazı hadis meseleleri üzerine tetkikler, 51 vd.; et-Tehanevi, Keşşafü Istılahatı'l-Funun, I/87.

(3) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/135; III/243.

(4) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/160.

(5) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, IV/12-13.

(6) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, III/275.

(7) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, IV/12-13.

(8) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/55; III/11.

(9) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, II/117.

(10) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, II/289.

(11) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, III/374.

(12) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, II/344; IV/244.

(13) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, III/550.

(14) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, IV/80.

(15) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, II/367.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MEALİMÜT - TENZİLİN KAYNAKLARI

Meâlimü't-Tenzîl'in Kaynakları:

Meâlimü't-Tenzîl; Ebu İshak es-Sa'lebi'nin tefsiri el-Keşf ve'l-Beyan'ın bir özeti olmakla birlikte İmam Bağavi'nin çeşitli tefsirlere de müracaat ederek topladığı, kendi potasında eriteyerek, kendi damgasını vurduğu bilgilerin yeni bir şeklidir.

Onun için kaynaklar aynen kullanıldığı gibi tenkid edilip tercih edilenler de çoktur.

Kaynakların naklinde isnat sistemi kullanılmış ve büyük bir bölümü de mukaddimede zikredilmiştir. isnadın tefsir ve hadiste önemi bilindiğinden verilen - yada dayanılan - haberlerin sıhhat dercesi adına isnada Meâlimü't-Tenzîl'de özen gösterilmiştir. Mukaddimede zikredilenler hemen hepsinin Ebu Said Şüreyhi kanalıyla Ebu İshak Sa'lebi'den aldığı sahabe ve tabiun tefsirleriyle siyer ve kıraat rivayetleridir.

Fakat bütün kaynakları mukaddimede zikredilenler değildir. Hatta bunlardan başka isnatlarla da aynı müfessirlerden rivayet alınmıştır. Buna sebepse "sözü uzatmamak"tır. Çünkü İmam Bağavi tefsirimizin mukaddimesinde: "Bütün bunlar adı geçen imamlardan naklettiklerimin çoğunun isnatlarıdır. Onları sema yoluyla aldım. Bu tarikler dışında olanları da sözün uzamasından çekindiğim için vermedim. Bazan bu imamlarla diğer sahabe ve tabiinden olanlardan bunlar dışındaki senetlerle aldıklarımın isnat tariklerinin bir kısmını - Allah izin verirse - yeri geldikçe zikre-deceğim."(1)

Buna göre hemen bütün tefsirler için ilk müracaat kaynağı olan bizzat ayetlerin kendisi (Kur'an'ın Kur'an'la tefsiri) ile senetsiz olarak doğrudan zikredilen hadisler dışında Meâlimü't-Tenzîl'in kaynaklarını şöyle sıralayabiliriz:

I. Rivayet tefsiri açısından Meâlimü't-Tenzîl'in Kaynakları

1. Tefsir Kaynakları:

a. Rivayet yoluyla aldığı tefsirler:

a1. Mukaddimede zikredilenler:

Meâlimü't-Tenzîl'in mukaddimesinde rivayet senedleriyle (isnad zincirleriyle) birlikte zikredilen tefsirler onüç tane-dir.(2) Bunlar mukaddimedeki sırasıyla:

(1) Meâlimü't-Tenzîl, I/30.

(2) Bunların çoğunu "Ustaz Ebu İshak Ahmed b. Muhammed b. İbrahim es-Sa'lebi'nin rivayeti olarak eş-Şeyh Ebu Said Ahmed b. Muhammed eş-Şüreyhi'den kıraat yoluyla alarak" nakletmişse de her bir senette bu isimleri tekrar etmemiştir. Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/28-30.

1. **Abdullah b. Abbas Tefsiri.(1)**

imam Bağavi mukaddimede bu tefsiri aldığı üç tariki zikretmektedir:

- Ali b.Ebi Talha (143/760) tariki:

وقال أبو إسحاق : أخبرنا أبو محمد بن عبدالله بن حامد ، أنا أبو الحسن أحمد بن محمد بن عبدوس الطوائفي ، ثنا عثمان بن سعيد الدارمي ، ثنا عبدالله بن صالح ، أن معاوية بن صالح حدثه عن علي بن أبي طلحة الوالبي عن عبدالله بن عباس

(2)"

- Atıyye b.Sa'd el-Avfi (111/729) tariki:

وقال : أنا أبو القاسم الحسن بن حبيب ، ثنا عبدالله بن محمد الثقفي أنا أبو جعفر محمد بن نصر بن المازني ، أنا محمد بن سعيد بن محمد بن الحسن بن عطية سعد العوفي ، قال : حدثني عمي الحسين بن الحسن بن عطية ، حدثني أبي عن جدي عطية عن ابن عباس

(3)"

- İkrime (107/725) tariki:

وقال الثعلبي : ثنا أبو القاسم الحسن بن محمد بن الحسن النيسابوري ، أنا أحمد بن محمد بن إبراهيم الثعلبي الصريمي المروزي ، أنا أبو العباس أحمد بن الحضرمي ، أنا أبو داود سليمان بن معبد السنجي ، أنا علي بن الحسين بن واقد عن يزيد النحوي ، عن عكرمة عن ابن عباس

(4)"

- (1) Abdullah b. Abbas (68/687). "Hibru'l-Ümme" ve "Tercümanü'l-Kur'ân" olan tefsir, hadis ve fıkhıta söz sahibi, Hz.Peygamberin duasına mazhar, amcasının oğlu, büyük sahabe. Geniş bilgi için bkz. İbn Sa'd, Tabakat, II/365; Zehebi, Tezkira, I/40-41; İbn Hacer, Tehzib, I/425.
- (2) Meâlimü't-Tenzîl, I/28. Bu isnad İbn Abbas'tan gelen en sahih yoldur. Ahmed b.Hanbel'in "kendisi için Mısır'a gidilmeye yaraşır" şeklinde övdüğü sayfanın isnad zinciridir. Ali b.Ebi Talha, Mücahid yada Said b.Cübeyr yoluyla aldıklarını doğrudan İbn Abbas'tan rivayet eder. İmam Buhari (256/869), İbn Cerir et-Taberi (310/922), İbnü'l-Münzir (318/930) ve İbn Ebi Hatim (327/939) kendisine itimat edip çokca rivayette bulurlar. Geniş bilgi için bkz. Süyuti, İtkan, II/188; İsmail Cerrahoğlu, Ali b.Ebi Talha'nın Tefsir Sahifesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, XVIII/55.
- (3) Meâlimü't-Tenzîl, I/28. Taberi ve İbn Ebi Hatim'in çokca rivayette buldukları bu tarik diğer ikisine göre daha zayıftır. Geniş bilgi için bkz. Zehebi, Mizan, I/503; Süyuti, İtkan, II/189.
- (4) Meâlimü't-Tenzîl, I/28. Senette inkıta olsada birinci tarik gibi sağlam ve sahihtir. Bkz. İbn Hacer, Tehzib, VII/265-267.

11. **Mücahid Tefsiri(1):**

Tariki:

وأما تفسير مجاهد بن حير المكي : قال أبو عبدالله محمد بن أحمد بن بطة ، ثنا عبدالله بن محمد بن زكريا ثنا سعيد بن يحيى بن سعيد الأموي ، ثنا مسلم بن خالد الزنجي عن ابن أبي نجيح عن مجاهد .
(2)“

111. **Ata b.Ebi Rabah Tefsiri(3):**

Tariki:

وأما تفسير عطاء بن أبي رباح : قال ثنا أبو القاسم الحسن بن محمد بن حسن النيسابوري ، ثنا أبو القاسم عبدالرحمن بن ياسين بن الجراح الطبري ، أنا أبو محمد بن بكر بن مستهل الديماطي ، ثنا عبدالغنى بن سعيد الثقفي عن أبي محمد موسى بن عبدالرحمن الصغاني ، عن أبي جريح عن عطاء بن أبي رباح . (4)

iv. **Hasan Basri Tefsiri(5):**

Tariki:

وأما تفسير الحسن البصري قال : حدثني أبو القاسم الحسن البصري قال: حدثني أبو القاسم الحسين بن محمد بن عبدالله بن الملكيب ، حدثني أبي أنا أبو الحسن محمد بن أحمد الصلة المعروف بابن شبود المقدثي ، ثنا سعيد بن محمد، ثنا المنهل بن واصل عن أبي صالح عن عمرو بن عبيد عن الحسن بن أبي الحسن البصري .
(6)“

(1) Ebu Haccac Mücahid b.Cebr el-Mekki el-Mahzumi(104/722) Buhari ve diğer sünen imamları ile Şafii'nin itimat ettiği Katade ve Sevri'nin tefsirde otorite kabul ettiği Mücahid rey ekolünün önde gelenlerinden birisidir. İbn Abbas'tan en az rivayet Mücahid'e ait ise de O'nun tariki gerçekten sağlamdır. Tefsirde ehli kitaba müracaat ve bazı itizali görüşler sebebiyle dikkat çekmiştir. Geniş bilgi için bkz. İbn Hacer, Tehzib, X/42-44; Zehebi, Tezkira, I/92-93; Zehebi, et-Tefsir ve'l-Müfessirun, I/104-105; Abdurrahman et-Tahir b.Muhammed, Tefsiru Mücahid (muk.), 39 vd.

(2) Meâlimü't-Tenzîl, I/28.

(3) Ebu Muhammed Ata b.Ebi Rabah el-Mekki el-Kuraşi (144/761). İbn Abbas'ın sevdiği ve takdir ettiği ravilerden biridir. O'ndan az rivayette bulunmuştur. Rey tefsirinden sakınan bir müfessirdir. Geniş bilgi için bkz. İbn Hacer, Tehzib, VII/200-201; Zehebi et-Tefsir ve'l-Müfessirun, I/113-114.

(4) Meâlimü't-Tenzîl, I/28.Bu tarik, ravilerden es-Sağani, es-Sakafi ve ed-Dimyati,nin sika olmamaları nedeniyle zayıftır. Bkz. Zehebi, Mizan, II/345,642; IV/211.

(5) Ebu Said el-Hasen b.Ebi'l-Hasen el-Basri (110/728). Eserleri de olan alim bir zattır. Enes b.Malik ve Katade kendisini methetmektedir. Bkz.Zehebi, et-Tefsir ve'l-Müfessirun, I/124.

(6) Meâlimü't-Tenzîl, I/28.Bu tarik, tenkit edilmiş, zayıf kabul edilmiştir. Bkz.İbn Ebi Hatim, el-Cerh ve't-Ta'dil, VI/246-247.

v. **Katade Tefsiri(1):**

Tariki:

وأما تفسير قتادة قال : أنا أبو محمد عبدالله بن حامد محمد بن الأصبهاني ، أنا أبو علي حامد بن محمد بن الهروي، ثنا أبو يعقوب اسحق بن الحسن بن ميمون الحرابي ، ثنا أبو محمد الحسين بن محمد المروري ، ثنا شبان بن عبدالرحمن النحوي عن قتادة ، وقال ثنا عائشة أبو القاسم الحبيبي : أنا أبو زكريا العنبري ، ثنا جعفر بن محمد سوار ، أنا محمد بن رافع عن عبدالرزاق عن معمر عن قتادة بن دعامة السدوسي .

(2)"

vi. **Ebu Aliye Tefsiri(3):**

Tariki:

وأما تفسير أبي العالية واسمه رفيع بن مهران ، قال : ثنا أبو القاسم الحسن بن محمد بن الحسن المفسر أنا أبو عمر أحمد بن محمد بن منصور العمركي بن حسن ، ثنا أبو الحسن أحمد بن إسحاق بن إبراهيم بن مزيد السرخسي أنا أبو علي الحسن محمد بن موسى الأزدي ، عن عمار بن الحسن بن بشير الهمداني ، عن عبدالله بن أبي جعفر عن أبيه عن الربيع بن أنس عن أبي عالية الرياحي

(4)"

vii. **el-Kurazi Tefsiri(5):**

Tariki:

وأما تفسير القرظي ، قال : ثنا أبو القاسم الحسن بن محمد بن حبيب عن أبي ، ثنا أبو العباس محمد بن

الحسن الهروي ، ثنا رجاء بن عبدالله ، أنا مالك بن سليمان الهروي عن أبي معشر عن محمد بن كعب القرظي " (6)

viii. **Zeyd b.Eslem Tefsiri(7):**

- (1) Ebu'l-Hattab Katade b.Diame es-Sedusi el-Basri (117/735). Ahmed b.Hanbel, Buhari ve Müslim'in kabul ettiği çok güçlü bir hafızaya sahip, kendi döneminin en büyük alimi. Geniş bilgi için bkz. ibn Hacer, Tehzib, VIII/552 vd.; Zehebi et-Tefsir ve'l-Müfessirun, I/125 vd.
- (2) Meâlimü't-Tenzîl, I/28. Bu her iki tarikde sağlamdır. Geniş bilgi için bkz. ibn Ebi Hatim, el-Cerh ve't-Ta'dil, IV/356; ibn Hacer, Tehzib, IV/374.
- (3) Adı Rafi' b.Mihran er-Rayyani olan Ebu Aliye (90/708). Kur'ân'ı iyi anlayan, sika tabiinden biridir. Taberi, imam Şafii, ibn Ebi Hatim, Hakim ve kütübü sitte imam-ları kendisine güvenir ve rivayette bulunurlar. Tefsiri Übey b.Ka'b'a dayanır. Geniş bilgi için bkz. ibn Hacer, Tehzib, III/284-385; Zehebi, et-Tefsir ve'l-Müfessirun, I/115.
- (4) Meâlimü't-Tenzîl, I/29.
- (5) Muhammed b.Ka'b el-Kurazi (118/736). Tabiinin meşhurlarındandır. Çok hadis rivayeti ve Kur'ân tevili ile tanınır, alim ve adildir. ibn Hibban, ibn Sa'd, Ahmed b.Hanbel hakkında övgü ile söz ederler. Geniş bilgi için bkz. ibn Hacer, Tehzib, IX/420-421; Zehebi, et-Tefsir ve'l-Müfessirun, I/116.
- (6) Meâlimü't-Tenzîl, I/29.
- (7) Ebu Abdullah Zeyd b.Eslem el-Adevi el-Medeni (136/753) kendisinden oğlu Abdurrahman ile Malik b.Enes'in rivayet ettiği, Hz.Ömer'in azatlısı, rey ehlinde büyük bir tabiidir. Kütübü sitte imam-ları sika ve adil kabul etmişler, rivayetini almışlardır. Geniş bilgi için bkz. ibn Hacer, Tehzib, III/396; Zehebi, et-Tefsir ve'l-Müfessirun, I/116.

Tariki:

وأما تفسير زيد بن أسلم قال : أنا الحسن بن محمد بن الحسن قال : كتب إلي أحمد بن كامل بن خلف بن محمد بن جرير الطبري حدثهم ، قال : ثنا يونس بن عبد الأعلى الضيرفي ، أنا عبدالله بن وهب أخبرني عبدالرحمن بن زيد بن أسلم عن أبيه .
(1)"

ix. Kelbi Tefsiri(2):

Tariki:

وأما تفسير الكلبي : فقد قرأت بمرو على الشيخ أبي عبدالله محمد بن الحسن المروزي في شهر رمضان سنة أربع وستين وأربعمائة ، قال : أنا أبو مسعود محمد بن أحمد بن محمد بن يونس الخطيب الكشمهيني ، في محرم سنة خمسين وأربعمائة ، قال : أنا أبو إسحق بن إبراهيم بن أحمد بن محمد بن معروف الهرموزي ، ثنا محمد بن علي الأنصاري المفسر ثنا علي بن إسحق وصالح بن محمد السمرقندي ، قالا : ثنا محمد بن مروان عن محمد بن السائب الكلبي عن أبي نضر عن أبي صالح أنا إذاذان مولى أم هانئ بنت أبي طالب عن ابن عباس
(3)

x. Dahhak Tefsiri(4):

Tariki:

وأما تفسير الضحاك بن مزاحم الهلالي ، قال : أنا أستاذ إسحق الثعلبي ثنا أبو القاسم الحسن بن محمد السدوسي ، ثنا أبو عمر وأحمد بن محمد العمركي بن حسن ، ثنا جعفر بن محمد سوار ثنا أحمد بن محمد ابن جميل المروزي ، ثنا أبو معاذ عن عبيد بن سليمان الباهلي عن الضحاك .
(5)"

(1) Meâlimü't-Tenzîl, I/29.

(2) Muhammed b.Saib el-Kelbi (146/763). ibn Abbas'tan rivayette en zayıf tarik sahibidir. Hakkında kimileri ithamkar konuşurken, ibn Ebi Hatim, Nesai ve Darakutni gibileri metruk olduğuna kaildir. ibn Adiyi ise daha ılımlı ifade kullanmaktadır. Fakat Meâlimü't-Tenzîl içinde isnat zincirinde verilen Muhammed b.Fadl tariki bundan ayrıdır ve sikadır. Geniş bilgi için bkz. ibn Hacer, Tehzib, IX/179-181; Süyuti, itkan, II/189.

(3) Görüldüğü gibi imam Bağavi bu tefsiri Merv şehrinde 464/1071 yılı Ramazan ayında hocası Şeyh Ebu Abdillâh Muhammed b.el-Hasen el-Mervezi'ye okumuştur. Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/29. Buradan başka bir isnatta yer ve tarih belirtildiğine rastlamıyoruz. Mukaddimede sayılanlardan sadece bu tefsir Sa'lebi'nin el-Keşf'in mukaddimesinde sıraladığı kaynakları arasında yoktur. Karşılaştırmak için bkz. Keşf, I/2b-7a.

(4) Dahhak b.Müzahim el-Hilali el-Belhi (105/723). ibn Abbas'tan bizzat işitmemiş, fakat munkatı bir senetle O'ndan rivayet etmiştir. Tefsiri çeşitli tefsirler içinde zamanımıza kadar gelmiştir. imam Ahmed ve ibn Hibban'ın sika kabul ettikleri Dahhak'tan, Taberi ve ibn Ebi Hatim rivayette bulunmuşlardır. Geniş bilgi için bkz. ibn Ebi Hatim, el-Cerh ve't-Ta'dil, II/458-459; Zehebi, Mizan, II/325-326; ibn Hacer, Tehzib, IV/453-454.

(5) Meâlimü't-Tenzîl, I/29.

x1. Mukatil b.Hayyan Tefsiri(1):

Tariki:

وأما تفسير مقاتل بن حيان قال : أنا عبدالله بن حامد الوزاني ثنا أحمد بن محمد بن عبدوس ، ثنا إسماعيل بن قتيبة ثنا أبو خالد يزيد بن صالح الفراء النيسابوري ، حدثنا بكير بن معروف البلخي الأزدي ، ثنا أبو معاذ (2) " عن مقاتل بن حيان .

x11. Mukatil b.Süleyman Tefsiri(3):

Tariki:

وأما تفسير مقاتل بن سليمان قال : أخبرنا أبو إسحق إبراهيم بن محمد المهرجاني ، أنا أبو محمد عبدالمخالق بن الحسن بن محمد السقيطي المعروف بابن أبي روية ، ثنا عبدالله بن ثابت بن يعقوب المقرئ ، هكذا المقرئ ، أبو محمد قال : ثنا أبو محمد حدثني أبو الهذيل بن حبيب أبو صالح الزيداني ، عن مقاتل بن سليمان . (4) "

x111.Süddi Tefsiri(5):

Tariki:

وأما تفسير السدي قال : ثنا أبو القاسم حسن بن محمد بن الحسن ، أنا أبو الطيب محمد بن عبدالله بن مبارك الشعيري ، ثنا أحمد بن محمد بن نصر اللياد ، ثنا عمرو بن طلحة القناد ، عن أسباط عن السدي . (6) "

- (1) Mukatil b.Hayyan en-Nebati el-Belhi (150/767).Mücahid, ikrime, Katade ve Dahhak gibi pek çok tabiinden rivayet etmiş, tebeuttabiinin büyüklerinden sika bir zattır. Bkz. ibn Hacer, Tehzib, X/278-279; Fuat Sezgin, TTA. I/60.
- (2) Meâlimü't-Tenzîl, I/29.
- (3) Mukatil b.Süleyman b.Beşir el-Ezdi el-Belhi el-Horasanî el-Mervezi (150/767). Eserleri zamanımıza kadar gelmiş, tebeuttabiinden büyük bir müfessirdir. Tefsirde otorite oluşu yanında hadisciliği zayıf kabul edilmiştir. Mücessime ve müşebbiheden olmakla itham edilmiştir. Fakat tefsirinde bunu yansıtacak bir cümleye rastlanılmamaktadır. Geniş bilgi için bkz. Zehebi, Mizan, IV/173; ibn Hacer, Tehzib, X/279; ismail Cerrah-oğlu, Kur'ân Tefsirinin Doğuşu, 135-137. Eserleri için bkz. ibn Nedim, Fihrist, 253; Katip Çelebi, Keşfü'z-Zünun, I/459; II/1469,2001; Fuat Sezgin, TTA, I/60-62.
- (4) Meâlimü't-Tenzîl, I/29.
- (5) Ebu Muhammed ismail b.Abdurrahman b.Ebi Kerime es-Süddi el-Kebir (128/745). Kelbi gibi hakkında ileri-geri söz edilmiştir. Kimileri sika, kimileri zayıf kabul etmiş, hatta yalancı diyenler olmuşsa da münferit kalmıştır. Süddi'den Buhari dışında diğer beş hadis imamı rivayet almışlardır. Taberi tefsirinde ise, bu tarik dışında gelen rivayetleri mevcuttur. Geniş bilgi için bkz. ibn Hacer, Tehzib,I/313-314; Zehebi et-Tefsir ve'l-Müfessirun, I/79.
- (6) Meâlimü't-Tenzîl, I/30.

a2.Diğer sahabe, tabiun ve tebeu't-tabiin tefsirleri:

Meâlimü't-Tenzîl'e, senetleri mukaddimedede zikredilen bu onüç tefsirden başka tefsirlerden de rivayetler alınmıştır. Daha önce dediğimiz gibi imam Bağavi mukaddimedede buna dikkat çekmektedir. "Yeri geldikçe kitapta zikredilen" bu tefsirlerden bazıları şunlardır:

Abdullah b.el-Mübarek(1), Abdullah b.Mes'ud(2), Ali b. Hüseyin Zeynel Abidin(3), Cafer b.Muhammed es-Sadık(4), Evzai (5), Hüseyin b.Fadl(6), ibn Cüreyc(7), ibn Keysan(8), İbrahim en-Nahai(9), ibn Zeyd(10), Mesruk(11), Muhammed Bakır(12), Muhammed b.el-Hanefiyye(13), Muhammed b.Yesar(14), Rafi' b.Haysem(15), Said b.Cübeyr(16), Said b.Müseyyeb(17), Süfyan es-Sevri (18), Süfyan b.Uyeyne(19), Süleyman b.Yesar(20), Şa'bi(21), Şuayb el-Cübbai(22), Talk b.Hubeyb(23), Tavus(24), Zühri(25).

- (1) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, III/341.
- (2) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, III/341.
- (3) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, III/531.
- (4) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, IV/271, II/341.
- (5) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, III/339,341.
- (6) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, III/143.
- (7) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, III/154; IV/269.
- (8) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, IV/267.
- (9) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/57; III/241.
- (10) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, IV/267.
- (11) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, III/165.
- (12) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, II/47.
- (13) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/321; III/375.
- (14) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, III/145.
- (15) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, III/194.
- (16) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, III/165,323.
- (17) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, III/323,341.
- (18) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/132; III/341.
- (19) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, IV/267.
- (20) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, III/323.
- (21) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, III/323; IV/275.
- (22) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, III/174,176.
- (23) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, III/232.
- (24) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, III/323.
- (25) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, III/323.

b.Tefsir kitapları:

Meâlimü't-Tenzîl'in tefsir kaynaklarından ikinci bölüm ise tefsir kitaplarıdır. Bunlar:

1. Camiu'l-Beyan an Te'vili Ayi'l-Kur'ân.(1)
- ii. Garibü'l-Kur'ân.(2)
- iii. el-Keşf ve'l-Beyan an Tefsiri'l-Kur'ân.(3)
- iv. Mecazü'l-Kur'ân.(4)

-
- (1) Yazarı: Ebu Ca'fer Muhammed b.Cerir et-Taberi(310/922) Tefsir, hadis, tarih, kıraat ve fıkıhta meşhur bir alim, mutlak bir müctehittir. Pek çok eseri vardır.Tefsiri muteber bir kitab olarak kendisinden sonra gelen hemen her esere kaynaklık etmiştir. Geniş bilgi için bkz. Sübki, Tabakat, III/120; Zehebi, Tezkira, II/710; Davudi, Tabakat, II/106-116.
  - (2) Yazarı: Abdullah b.Müslim b.Kuteybe ed-Dineveri (276/889). Eserlerinden pek çoğu zamanımıza kadar gelmiş, tarih ve lügat alimidir. Ebu Ubeyde'nin Mecazü'l-Kur'ân'ı ile Ferra'nın Meâni'l-Kur'ân'ından çokca yararlanan Garibü'l-Kur'ân'da bazı ayetlerdeki garib kelimelerin açıklanmasına geçilmeden önce Allah'ın isim ve sıfatlarının ıstikakı ve Kur'ân'da daha çok geçen kırk kadar kelimenin manaları üzerinde durulmuştur. Seyyid Ahmed Sakr tahkikiyle 1398/1978 de Beyrut'ta basılmıştır.
  - (3) Yazarı: Ebu İshak Ahmed b.İbrahim es-Sa'lebi(427/1035) Pek çok hocadan rivayette bulunmuştur. Kur'ân ilimleri ve kıraata hakim, nakil ehli bir müfessirdir.Bir başka meşhur eseri: el-Arais fi Kasasi'l-Enbiya. Meâlimü't-Tenzîl'in temel kaynağı olan bu tefsirden son bölümde daha detaylı bahsedeceğimizden şimdilik bu kadarla yetiniyoruz.
  - (4) Yazarı: Ebu Ubeyde Ma'mer b.el-Müsenna et-Teymi (210/825). Pek çok eseri yanında Garibü'l-Kur'ân'ı da meşhur olan lügat ve edebiyat alimi bir müfessirdir. İki cilt halinde baskısı yapılan Mecazü'l-Kur'ân'da mecaz terimi belâği anlamından daha geniş olarak tüm arap dilini ilgilendiren konuları içeren bir manada kullanılmıştır.Eser ve yazar hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Nedim, Fihrist, 53; Hatıb Bağdadi, Tarih,XIII/252; İbn Hallikan, Vefeyat, IV/323; Fuat Sezgin, Mecazü'l-Kur'ân (muk.), 9-27.

- v. Meani'l-Kur'an.(1)
v1. Meani'l-Kur'an.(2)
v11. Şifau's-Sudur.(3)
v111.Te'vilü Müşkilü'l-Kur'an.(4)

-
- (1) Yazarı: el-Ferra Ebu Zekeriyya Yahya b.Ziyad b.Abdullah b.Manzur ed-Deylemi (207/822). Üç cilt halinde basılan eserde garib kelimeler, irab, kıraat ve belağat üzerinde durulur. Bunda Ferra'nın kelimeler, fıkıh, tefsir ilmi yanında arap dili ve edebiyatında otorite olmasının rolü büyüktür. Mutezili olduğu iddia edilen yazarın Meani'l-Kur'an'da böyle bir yönüne rastlamak mümkün değildir. Geniş bilgi için bkz.İbn Nedim, Fihrist, 66; İbn Hallikan, Vefeyat, V/225; Muhammed Ali Neccar, Meani'l-Kur'an (muk.), 7-15; İsmail Cerrahoğlu, Kur'an Tefsirinin Doğuşu, 142.
- (2) Yazarı: Ebu İshak İbrahim b.es-Serî ez-Zeccac(311/923) Hanbelî mezhebine mensub büyük nahiv, lügat ve tefsir alimi. Pek çok eseri var. Daha çok nahiv, lügat, irab ve belağata ağırlık verdiği Meani'l-Kur'an, Dr. Abdülcelil Abdur Şelebi şerh ve tahkikiyle, Bayrutta 'Aleml-Kitab' tarafından 1408/1988 de 5 cilt halinde basılmıştır. 1. cildin baş tarafında eser ve yazar hakkında yeterli bilgi vardır. Ayrıca bu konuda baş vurulacak kaynakların bir listesi verilmiştir.
- (3) Yazarı: en-Nakkaş Ebu Bekir Muhammed b.el-Hasan b.Muhammed b.Ziyad b.Harun el-Mevsili el-Bağdadi(351/962). Irak'ın tefsir ve kıraat imamıdır. Fakat "münker", "metrük", "zayıf" denilerek tenkide uğramıştır. Zamanımıza kadar gelen tefsiri Şifau's-Sudur'un İstanbul, Hasan Hüsnü Paşa Kütüphanesinde 40 numarada eksik bir nüshası vardır. Geniş bilgi için bkz. Zehebi, Tezkira, III/907; İbn Hallikan, Vefeyat, III/425; Davudi, Tabakat,II/131; Süyuti, Tabakat, 80; İbnü'l-İnad, Şezerat, III/8; Fuat Sezgin, TTA. I/75-76.
- (4) Yazarı: Abdullah b.Müslim b.Kuteybe ed-Dineveri (276/889). Yukarıda Meâlimü't-Tenzîl'in kaynaklarından ikinci sırada yazdığımız Garibü'l-Kur'an'ın sahibidir. Te'vilü Müşkilü'l-Kur'an'da mushaftaki sıraya dikkat edilmeden lügat, nahiv, bedi', beyan, meani konularına ağırlık verilerek, Kur'an'daki müşküller tefsir edilmiştir. Bazan arap dili ve şiiri yanında selef tefsirine de müracaat edilir. Müteşabih, mukattaa harfler, kıraat gibi konularda bilgi verilen bu eser de Seyyid Ahmed Sakr tarafından bir cilt halinde neşredilmiş ve baş tarafa 87 sayfalık bir mukaddime eklenerek eser ve yazarı hakkında geniş bilgi verilmiştir.

ix. el-Vasit.(1)

D: 119-120 de tefsir kaynakları sayılırken 9. sırada Vahidi'nin Esbab-ı Nüzulü'ne yer verilmiş ve "bu eser de Meâlim'in kaynaklarındandır. Çünkü Meâlim'in ibaresiyle bu kitabın ibaresini karşılaştırdık ve tam bir benzerlik bulduk" denilmektedir. Arkasından üç örnekle karşılaştırma yapılmış ve aynı hüküm tekrar edilmiştir. Bu konuda biz aynı kanaatta değiliz. Diyebiliriz ki Vahidi'nin Esbab-ı Nüzulü ile Meâlimü't-Tenzîl'i daha ciddi kıyas eden herkes bu hükme katılmıyacaktır. Çünkü:

1. Nüzül sebepleri rivayete dayalı bir konu olduğu için ifade benzerlikleri kaçınılmaz bir durumdur.

2. Her iki eserde de aynı şahıstan (mesela ibn Abbas, Kelbi) aynı olayın farklı lafızlarla nakledildiği çok görülür.(2)

3. Çoğu zaman aynı olay, ayrı lafız ve ayrı senetlerle rivayet edilmektedir.(3)

---

(1) ismen nakilde bulunulan tek tefsir kitabı. Yazarı: Ali b.Ahmed b.Muhammed b.Ali el-Vahidi en-Neysaburi (468/1076). Bunun dışında el-Basit ve el-Veciz adında iki tefsirinden başka bir çok eseri daha vardır.Bazı nüzül sebebi bilgilerinde aynen benzerlik görülse de (karşılaştırmak için bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/118; II/292; Esbabü'n-Nüzül, 27,184) Meâlimü't-Tenzîl'in kaynakları arasında zikretmemiz mümkün olmayan Esbabü'n-Nüzül de meşhur eserlerinden biridir. Kendi döneminin en büyük alimlerinden biri olan Vahidi, Sa'lebi'den tefsir öğrenmiştir.Aynı zamanda lügat,nahiv, şiir ve tarih alanında söz sahibidir. Hadis rivayet etmiştir. Henüz baskısı yapılamayan el-Vasit'in tam bir nüshası Beyazıt kütüphanesinde, 519 numarada, yazma haldedir. Eser muhtasar bir tefsirdir. Geniş bilgi için bkz. Sübki, Tabakat, III/ 240; ibn Hallikan, Vefeyat, II/464; Süyuti, Tabakat, 66; Davudi, Tabakat, I/387; ibnü'l-îmad, Şezerat, III/ 330.

(2) Karşılaştırmak için bkz.

M.Tenzil, I/489; E.Nüzul, 138, (Nisa, 4/136);

M.Tenzil, I/495; E.Nüzul, 138, (Nisa, 4/153).

(3) Karşılaştırmak için bkz.

M.Tenzil, I/150; E.Nüzul, 138, (Nisa, 4/166);

M.Tenzil, II/85; E.Nüzul, 159, (Enam, 6/7);

M.Tenzil, II/89; E.Nüzul, 160, (Enam, 6/19);

M.Tenzil, II/91; E.Nüzul, 160, (Enam, 6/25);

M.Tenzil, IV/212; E.Nüzul, 292, (Hucurat, 49/6).

4. Meâlimü't-Tenzîl'de yer alan bazı nüzül sebepleri Esbab-ı Nüzul'de yoktur.(1)

5. Esbab-ı Nüzul'de görülen bazı rivayetlere de Meâlimü't-Tenzîl'de rastlanmaz.(2)

6. Bazan Esbab-ı Nüzul'de rivayet edilen nüzül sebeplerinden sadece bir tanesi Meâlimü't-Tenzîl'de yer alan rivayete benzerdir.(3)

7. Aynı olay her iki eserde, aynı lafızla ve fakat farklı senetle rivayet edildiği olur.(4)

8. Bazan rivayetlerden biri (Meâlimü't-Tenzîl'de) senetli, diğeri (Esbab-ı Nüzul'de) senetsizdir.(5)

9. Tamamen birbirinden ayrı, farklı rivayetler de vardır.(6)

10. Ama aynen birbirine benzer ibareler de görmek mümkündür.(7)

Yukarıda adını verdiğimiz tefsirlerden Meâlimü't-Tenzîl'de şu formüllerle nakiller yapılmıştır:

(8)" قال أبو عبدة

(9)" قال الفراء

- (1) Karşılaştırmak için bkz.
M.Tenzil, IV/303; E.Nüzul, 304, (Mücadele, 58/1).
- (2) Karşılaştırmak için bkz.
M.Tenzil, II/87; E.Nüzul, 159, (Enam, 6/13).
- (3) Karşılaştırmak için bkz.
M.Tenzil, II/94; E.Nüzul, 162, (Enam, 6/33);
M.Tenzil, III/496; E.Nüzul, 261, (Lokman, 31/34);
M.Tenzil, III/500; E.Nüzul, 262, (Secde, 32/16).
- (4) Karşılaştırmak için bkz.
M.Tenzil, IV/167; E.Nüzul, 284, (Ahkaf, 46/15);
M.Tenzil, IV/295; E.Nüzul, 303, (Hadid, 57/10).
- (5) Karşılaştırmak için bkz.
M.Tenzil, IV/284; E.Nüzul, 301, (Vakıa, 56/39-40);
M.Tenzil, IV/472; E.Nüzul, 334, (Tarık, 86/1-17).
- (6) Karşılaştırmak için bkz.
M.Tenzil, III/520; E.Nüzul, 266, (Ahzab, 33/23).
- (7) D:'nin zikrettiklerinden başka örnek olarak bkz.
M.Tenzil, IV/282; E.Nüzul, 301, (Vakıa, 56/28).
- (8) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/87; II/332.
- (9) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, II/379; IV/180,424,448.

- (1)" قال ابن قتيبة - قال القتيبي
(2)" قال محمد بن جرير الطبري
(3)" قال النقاش في تفسيره
(4)" قال الواحدي في تفسيره الوسيط
(5)" قال ابواسحاق - قال الزجاج

Ayrıca isim vermeden " " ve " " şeklinde na-
killer yapıldığı da olur. Bazan daha genel ifadeler kullanılır:

- (6)" المفسرون " (7)" أكثر المفسرين "
(8)" أهل التأويل " (9)" أهل العلم "
(10)" العلماء " (11)" الحكماء "
(12)" قوم " (13)" آخرون "
(14)" جماعة من التابعين والثرالثق (15)" رواه "

(1) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, II/95; III/357.
(2) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, III/201.
(3) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, IV/175.
(4) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/89.
(5) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/75,123,136; II/332,341.
(6) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/311; IV/230.
(7) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/329; II/73.
(8) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/61.
(9) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/132; III/546.
(10) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/328.
(11) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, IV/231.
(12) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, II/73.
(13) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, II/73; IV/232.
(14) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, II/279.
(15) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, III/546.

(2) "قال الشيخ الامام الاجل" (1), "قال الشيخ الامام محي السنة"
bir de " قال الشيخ رحمه الله " (3), " قال شيخنا الامام (4)

şeklinde nakil ibareleri görüyoruz ki bunlar ya Şerhu's-Sünne ve Meâlimü't-Tenzîl'in ravisi imam Bağavi'nin talebesi Ebu Mansur Mecdüddin Muhammed b.Esad b. Muhammed b.Hüseyin b.Kasım el-Attari et-Tusi (573/1177)'ye aittir.(5) Yada müellif kendisinden üçüncü şahıs olarak böylece bahsetmiş olabilir.

Bu tefsirlerden daha çok müşkil ve garip kelimelerin tefsiri, nahiv ve belâğat gibi konularda yapılan alıntılar ya doğrudan doğruya veya, kısaltılarak veyahut değiştirilerek muhtevanın nakli şeklinde olmuştur.

Kimi yerde tenkit ve tercih yapıldığını görüyoruz. Fakat çoğunlukla tenkitsiz olarak nakiller yapılmaktadır.

2.Hadis Kaynakları:

imam Bağavi tefsirinde hadisleri Hz.Peygambere kadar ulaştıran senetlerle bizzat kendisi rivayet eder. Kimileri Hz.Peygambere kimileri de sahabeye kadar varan bu isnatlar çoğunlukla sahih bazan zayıftır.

Ayrıca bunlardan başka isnadı hazfederek ilk ravi ile hatta ravisiz doğrudan rivayette bulunduğu da olur.

Tekit ve teyit için daha çok tenkitsiz olarak rivayet edilen bu hadislerin naklinde:

" اخرجہ البخاری " (7) " رواه محمد بن اسماعيل " (6)
" رواه ابو عيسى " (9) " اخرجہ مسلم بن حجاج " (8)

-
- (1) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, IV/477.
(2) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/27; II/281.
(3) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/167; III/96.
(4) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, II/6.
(5) Sübki, Tabakat, IV/66.
(6) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/108,350; IV/87, 196,423,506.
(7) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/31.
(8) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/248,350; IV/87.
(9) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/31-34; IV/327.

" قال احمد بن حنبل (2) ", " قال الشافعي في اختلاف الحديث " (1)
" رواه ابو داود (4) ", " ذكره ابو سليمان الخطابي في كتابه " (3)
" انا ابو داود سليمان بن اشعث السجستاني " (5) şeklinde
veya " في الخبر " , " وجاء في الاثر " , " قال النبي " , " روى أن النبي " gibi genel formüller kullanılmıştır.

Bazan hadisin tamamı aynen, bazan da takti' uygulanarak değiştirme ve kısaltma yapılarak ilgili / gerekli görülen bölümün rivayet edildiği Meâlimü't-Tenzîl'de isim verilerek nakil yapılan hadis kaynakları şunlardır:

- a.Sahih-i Buhari.(6)
- b.Sahih-i Müslim.(7)
- c.Camiu's-Sahih.(8)
- d.Müsned.(9)

- (1) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/67.
- (2) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, III/301.
- (3) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/248; III/483.
- (4) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, II/328; IV/22.
- (5) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/432.
- (6) Yazarı: Ebu Abdillâh Muhammed b.ismail el-Buhari (256/869). Aynı zamanda fakih ve tarihçi olan meşhur hadis imamı. Hayatı hk. bkz. Sübki, Tabakat, II/212; Zehebi, Tezkira, II/555; Kirmani, Şerhu Sahihî'l-Buhari(muk.), I/11 vd.; ibn Hacer, Hedyü's-Sari, 477 vd.
- (7) Yazarı: Ebu'l-Hüseyn Müslim b.Haccac el-Kuşeyri en-Neysaburi (261/874). Hafız, büyük hadis alimi. Hayatı hakkında bkz. Zehebi, Tezkira, II/150; ibn Hallikan, Vefeyat, IV/280; Nevevi, Şerhi Müslim, I/b; Ahmed Davudoğlu, Sahihî Müslim Terceme ve Şerhi, I/XIV vd.
- (8) Yazarı: Ebu İsa Muhammed b.İsa et-Tirmizi(279/892).Bir çok eseri olan Tirmizi, hadisciliği yanında fıkıh ve tarihciliği ile de tanınır.Bkz.Zehebi,S.A.Nübela, XIII /270; ibn Hallikan, Vefeyat,IV/278; Kehhale,Mu'cemü'l-Müellifin, XI/104-105. Meâlimü't-Tenzîl'de bu esere itimat edilmiş ve değerlendirmelerine yer verilmiştir.
- (9) Yazarı: Ebu Abdillâh Ahmed b.Muhammed b.Hanbel eş-Şeybani (241/855). Hadis ve fıkıhta imam olan bu büyük alimin hayatı hk. bkz. ibn Hacer, Tehzib, I/72; Ahmed el-Benna, el-Fethu'r-Rabbani, I/6 vd.; Muhammed Ebu Zehra, imam Ahmed b.Hanbel, Kahire, ts.

e. ihtilafü'l-Ehadis.(1)

f. Meâlimü's-Sünen.(2)

g. Sünen.(3)

Meâlimü't-Tenzîl'in kaynakları incelenirken L: 49'da "Meâlimü't-Tenzîl'in hadis kaynaklarından Ebu İsa Tirmizi ve Ahmed b.Hanbel'in bulunduğu isnadların haberlerini bu imamların elimizdeki mecmualarında bulabilmek için geyret etmemize rağmen bulamadık" denilmektedir. Halbuki Meâlimü't-Tenzîl I/31 de Tirmizi'nin kritiğiyle rivayet edilen Kur'ân hakkındaki hadis, Fedailü'l-Kur'ân, 14 de; I/32 deki hadis Sevabü'l-Kur'ân, 18 de; yine I/33 de rivayet edilen hadis Sevabü'l-Kur'ân, 18 de; I/34 deki hadis Sevabü'l-Kur'ân, 20 de ve II/301 de yer alan Ahmed b. Hanbel hadisi müsned, I/34 de bulunmaktadır. Dahası L: 65 de sözü edilen Meâlimü't-Tenzîl, II/211 de zikredilen Tirmizi rivayeti, Tirmizi, Tefsir-i Sure 7/2-3 de aynı ifadelerle mevcuttur.

Bunlardan başka Hemmam b.Münebbihin sahifesi(4) ve yine aldığı hadislerin senesinde ismine yer verdiği İbn Cerir et-Taberi'nin tefsirini(5) sayabiliriz.

3.Kıraat Kaynakları:

Sadece mukaddimede ve bir defa zikredilen Ebu Bekir Ahmed b.el-Hüseyin b.Mihran el-İsbehani (381/911)'in Kitabü'l-Gaye'si Meâlimü't-Tenzîl'in yegane kıraat kaynağıdır. Kıraat konusunda bunun dışında başka bir kitap ismine rastlamıyoruz. Tefsirmizde kıraat bilgileri - daha önce dediğimiz gibi - kıraat imamlarının isimleriyle verilmiştir.

- (1) Yazarı: Ebu Abdillâh Muhammed b.İdris eş-Şafii el-Kuraşi (204/819). İmam Şafii'nin hayatı hk. daha geniş bilgi için bkz. Sübki, Tabakat, I/100; Muhammed Ebu Zehra, İmam Şafii, Kahire, ts.; Brockelmann, GAL. I/178; Supp. I/303.
- (2) Yazarı: Ebu Süleyman Ahmed b.Muhammed b.İbrahim el-Hattabi (388/998). Hayatı hk. bkz. İbnü'l-Esir, Lübab, I/452.
- (3) Yazarı: Ebu Davud Süleyman b.Eş'as b.İshak b.Beşir el-Ezdi es-Sicistani (275/896). Hayatı hk. bkz. Zehebi, S.A.Nübela, XIII/205; İbn Hacer, Tehzib, IV/172.
- (4) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/433; III/90.
- (5) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, IV/150,184.

Hız.Peygambere varan isnatlarıyla kıraat imamlarının zikredildiği bu eser Kitabü'l-Gaye'yi, sahibi Ebu Bekir Ahmed b.el-Hüseyin'den kıraat yoluyla Ebu'l-Kasım Tahir b.Ali b.es-Sayrafi ve ondan da yine aynı yolla Ebu Nasr Muhammed b.Ahmed b.Ali b.el-Mukri el-Mervezi el-Kürkanci almıştır.

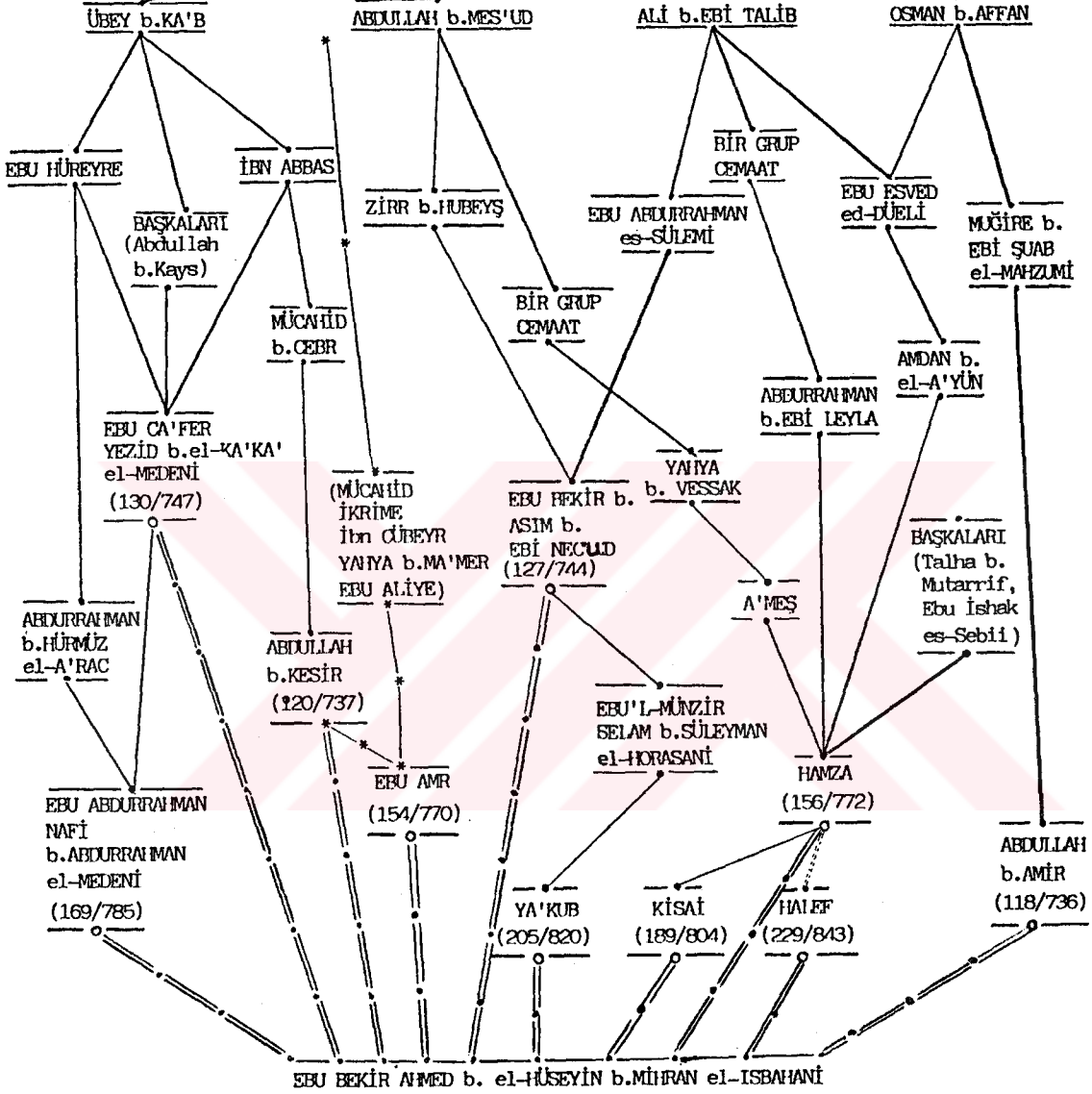
imam Bağavi ise kıraat hocası olan bu imam Ebu Nasr elKürkanci'den kıraat yoluyla aldığı "şöhrete ulaşmış kıraat imamlarının kıraatlarını" Meâlimü't-Tenzîl'de yeri geldikçe kullanmıştır. On tane (kıraatı aşere) olan bu kıraat vecihlerinden dokuz tanesi mukaddimedede zikredilmiş, yalnız Hamza(156/773)'nın ravisi olan ve aslında kendisinden farklı bir kıraat rivayet edilme-yen(1) Halef(299/844)'den söz edilmemiştir. Bunlardan sekiz tanesinin Hz.Peygambere ulaşan isnat zincirlerini de mukaddimedede zikreden imam Bağavi, Ebu Amr(154/771)'ın isnadını zikretmeyi ya unutmuş veya istinsah hatası olarak tefsire alınmamıştır.(2)

imam Bağavi'ye ulaşan ve Meâlimü't-Tenzîl'e kaynaklık eden mukaddimesinde zikredilen kıraatları şöyle bir sema ile gösterebiliriz:

(1) ibnü'l-Cezeri, Takribü, 2; Said el-Efgani, Hucce-tü'l-Kıraa (muk.), 73.

(2) Meâlimü't-Tenzîl, I/30-31.

HZ. MUHAMMED MUSTAFA
Salla'llahü Aleyhi ve Sellem

(K İ T A B Ü' L - Ğ A Y E)

(kıraat)

EBU'L-KASİM TAHİR b. ALİ es-SAYRAFI

(kıraat)

EBU NASR MUHAMMED b. AHMED b. ALİ el-MUKRİ el-MERVEZİ el-KURKANCİ

(tilavet ve rivayet)

İMAM BAĞAVİ (MEALİMÜ'T-TENZİL)

(*) Bu isnad zinciri için bkz. İbnü'l-Cezeri, Ğaye, I/288-292;
Zerkeşî, Burhan, I/328.

4.Tarih Kaynakları (Ahbar ve Siyer Kaynakları):

imam Bağavi tefsirmizin mukaddimesinde ahbar ve siyer konularında iki kaynak eser adı zikretmektedir:

a.el-Mübtede'. Vehb b.Münebbih'in ilk çağ olaylarını anlatan bu eseri şu senetle alınmıştır:

فاخبرينه أبو سعيد الشريحي

قال : أنا أحمد بن محمد بن إبراهيم الثعلبي ، قال : أنباني أبو نعيم عبد الملك بن الحسن بن محمد بن إسحق الأزهرى ، أنا أبو محمد الحسن بن محمد بن إسحق بن راهوية بن أخت أبي عوانة ، أنا أبو الحسن محمد بن حمد بن البراء العبدي ، قال : قرأت على أبي عبدالله عبد المنعم بن إدريس ، عن أبيه عن

b.el-Meğazi. Muhammed b.ishak'ın Meğazi'ye ait olan bu eseri de şu senetlerle alınmıştır:

b1. وأنا أبو سعيد الشريحي أنا أبو إسحق الثعلبي أنا أبو عبدالله محمد بن عبدالله الحافظ ، أنا أبو العباس محمد بن يعقوب بن يوسف المعقلي ثنا أحمد بن عبد الجبار المطاردي ، أنا يونس بن بكير عن

محمد بن إسحق بن يسار المدني
b2. وأنا أبو سعيد الشريحي ، قال أبو إسحق الثعلبي : أنا أبو محمد عبدالله بن محمد بن أحمد بن عقيل الأنصاري ، أنا أبو الحسن علي بن الفضل الخزازي ، أنا أبو شعيب بن عبدالله بن الحسن الحراني ، أنا الثقبلي أنا محمد بن سلمة عن محمد بن إسحق

Görüldüğü gibi her iki eseri de kendisine Ebu ishak es-Sa'lebi'den Ebu Said eş-Şüreyhi nakletmiştir.(1)

Ka'bu'l-Ahbar, Vahidi, Dahhak, Kelbi, Mukatil b.Süleyman ve Süddi'nin daha çok israili haberlerde kaynaklık ettiği Meâlimü't-Tenzîl'de tarih alanında iki kaynak eser daha görüyoruz:

c.el-Arais fi Kasasi'l-Enbiya. imam Bağavi tefsirde üstadı Sa'lebi'nin Kısas-ı Enbiya'ya ait bu meşhur eserinden Meâlimü't-Tenzîl'de ilgili konularda isim vermeden nakilde bulunmuştur.(2)

d.Tevrat.(3)

Ayrıca "Ehlü't-Tarih"(4), "Ehlü't-Tevarih"(5) "Ruvvat"(6),

(1) Meâlimü't-Tenzîl, I/30.

(2) Örnek olarak bkz. Sa'lebi, Arais, 95-96 (Nahl, 16/26); 269 (Sad, 38/21); 7-14 (Kıyame, 75/7-9). Ad kıssası ve Harun'un vefatı konuları da aynen Arais'ten alınmıştır Karşılaştırmak için bkz. Meâlimü't-Tenzîl, II/26,171-173; III/66; IV/52-53,422. (Bkz. M: 473,476-477).

(3) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, II/195.

(4) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, II/451.

(5) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, III/180.

(6) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/115.

"Ehlü'l-Ahbar" (1), "Sahibü'l-Meğazi"(2), "Ehlü's-Siyer"(3) gibi genel tabirlerle de tarihi bilgilerin nakledildiklerini görüyoruz.

II. Dirayet Tefsiri Açısından Meâlimü't-Tenzîl'in Kaynakları:

1. Lügat Kaynakları:

İmam Bağavi tefsir, kıraat, ahbar ve siyer kaynaklarını verdiği gibi mukaddimede lügat kaynaklarından özel olarak söz etmez. Çünkü onlara verdiği ağırlık diğerlerine göre hayli fazladır.

Tefsir kaynakları bölümünde saydığımız el-Keşf ve'l-Beyan ile Mecazü'l-Kur'ân ve Meâni'l-Kur'ân'lar aynı zamanda O'nun lügat ve nahiv kaynaklarıdır. Bunlardan başka yeri geldikçe zikrettiği kaynaklardan bazıları şunlardır:

- a. Ahfeş, Ebu'l-Hasen Said b. Mes'ade (210/825).(4)
- b. Ezheri, Ebu Mansur Muhammed b. Ahmed b. el-Ezher b. Taha el-Herevi (370/980).(5)
- c. Halil b. Ahmed (170/786).(6)
- d. İbnü'l-Enbari, Ebu Bekir Muhammed b. el-Kasım b. Muhammed (328/939).(7)
- e. İbn Keysan, Muhammed b. Ahmed (299/911).(8)
- f. Kutrub, Muhammed b. el-Müstenir (206/821).(9)
- g. Müberred, Muhammed b. Yezid (285/898).(10)
- h. Sibeveyh, Amr b. Osman (180/796).(11)

-
- (1) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/333.
  - (2) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/357.
  - (3) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/340, 358.
  - (4) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/44, 83, 106, 117.
  - (5) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, II/153; IV/11, 509.
  - (6) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/38, 49; III/458.
  - (7) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/109; II/359.
  - (8) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/47, 76, 108.
  - (9) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, III/458; IV/532.
  - (10) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/55; III/49.
  - (11) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/38; IV/85-86.

Bazan lügat kaynakları isim verilmeden;

.. " أهل المعاني .. " , " أهل الكوفة .. " , " أهل البصرة .. " ,
.. " كوفيون " (1) gibi genel ifadelerle zikredilir.

Meâlimü't-Tenzîl'de Ebu Ali el-Hüseyin b.Yahya b.Nadr el-Cürcanî'nin en-Nazmı'ndan başka(2) konuyla ilgili hiç bir kitap ismi verilmemiştir.

2.Fıkıh Kaynakları:

Başta mezhebinin imamı olan imam Muhammed b.idris eş-Şafii (204/819) ve imam Ebu Hanife Numan b.Sabit(150/767), imam Ebu Abdullah Malik b.Enes(179/795), imam Ahmed b.Muhammed b.Hanbel eş-Şeybani(241/855), Abdurrahman b.Amr el-Evzai(157/773) gibi diğer mezhep imamları Meâlimü't-Tenzîl'in fıkıhta kaynaklarıdır.

imam Bağavi kendileriyle görüşme imkanı olmayan bu imamların fıkhi görüşlerini:

.. " قال أصحاب الرأي .. " , " قال الشافعي رحمه في القديم .. " ,
.. " و به قال .. " , " وقال في الجديد .. " ,
.. " وهو مذهب .. " , " قال المالك .. " ,
.. " قاله ابو حنيفة .. " , " وعند ابى حنيفة .. " ,
.. " قاله .. " , " قال الاوزاعي .. " ,

şeklinde doğrudan Meâlimü't-Tenzîl'e aktarmış bu görüşlerin kimler yoluyla kendisine geldiğini (senedini) zikretmemiştir.(3)

(1) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, II/285; III/51; IV/220,222.

(2) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, IV/503.

(3) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/218,262; III/282,284,287,299,323,327,341,342,343.

D Ö R D Ü N C Ü B Ö L Ü M

D E G E R L E N D İ R M E L E R

MEALİMÜ'T - TENZİL'İN DEĞERLENDİRİLMESİ

ÖNCEKİ ÇALIŞMALARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

Meâlimü't-Tenzîl'in Değerlendirilmesi

A.Meâlimü't-Tenzîl'in diğer tefsirlerle münasebeti:

Buraya kadar metodunu ve kaynaklarını tanıdığımız Meâlimü't-Tenzîl'in diğer tefsirlerle münasebetini açıklamak için özellikle ona kaynaklık eden Sa'lebi'nin el-Keşf ve'l-Beyan'ı ile kendisinin kaynaklık ettiği Hazin'in Lübabü't-Te'vil'ini incelemeyi uygun bulduk.

Bunlardan başka etkilendiği ve etkilediği tefsirlerle de ilgisini ortaya koyarak Meâlimü't-Tenzîl'in diğer tefsirler arasındaki yerini belirlemiş olacağız.

I.Meâlimü't-Tenzîl'in Etkilendiği Tefsirler:

1.el-Keşf ve'l-Beyan an Tefsiri'l-Kur'an.

a.Yazarı:

Ebu İshak Ahmed b.Muhammed b.İbrahim es-Sa'lebi(427/1035). "el-Arais fi Kasasi'l-Enbiya" adlı eseriyle de tanınan Sa'lebi kendi döneminde tefsir alanında tek söz sahibi idi. Aynı zamanda edip, vaiz ve büyük bir kıraat alimidir. Pek çok hocası, aynı oranda talebesi vardır. Rivayeti çoktur. Hatta sahabe ve tabii dönemine ait Taberi tefsirinde bulamayacağımız pek çok rivayeti tefsirinde bulabiliyoruz. Belki de bundan dolayı tefsirindeki garip haberler ve israiliyat kendisini tenkide sebep olmuştur. Fakat bu konuda mazur görülmesi gerektiğini Kasimi, haberlerin senetli olduğuna bağlamaktadır.(1)

Fakat hem kendinden önceki tefsirlerin güvenilir olmadığını söyledikten sonra her bulunduğu rivayeti - çokça da - tenkitsiz olarak tefsirine alması hakkında tenkidi haklılaştırmaktadır.(2)

İbn Teymiye ise bu konuyu şöyle aydınlatır: "Bizzat şahsi hayatında hayırlı ve dindar bir kişidir. Lakin ^{ما طلب ليل}: gece odun toplayan' gibi tefsir kitaplarında zayıf - mevzu - sahih ne bulmuşsa nakletmiştir."(3)

Gerçekten tefsirde pek çok kaynaktan yararlanmış, önceki ulemanın eserlerini, görüş ve fikirlerini, tevcih ve tefsirleri-

(1) Kasimi, Tefsir, I/41-42. Hayatı hk. daha geniş bilgi için bkz. Yakut, Mu'cemü'l-Üdeba,V/36; Sübki, Tabakat, III/23; İbn Hallikan, Vefeyat,I/61; İbn Kesir, Bidaye, XII/40.

(2) Zehebi, et-Tefsir ve'l-Müfessirun, I/223.

(3) İbn Teymiye, Mukaddime, 76.

ni toplamış fakat O bununla birlikte onların lügat, akaid, fıkıh ve benzeri yönlerini tam olarak anlamış ve tefsirinde bunları sergilemiştir. Bunu gerçekleştiren de topladığı bilgileri kendine malettiğinden, aralarında ilgi kurmayı ihmal etmemiş onlara kendince bir düzen vermiştir.

b.Genel özellikleri ve metodu:

Eser henüz yazma haldedir.(1) Baştarafında dokuz varaklık mukaddime yer alır. Burada "Besmele, Hamdele, Salvele ve Emma Ba'dü" den sonra pek çok tefsir yazıldığını bunlardan bir çoğunun ehli sünnete aykırı olduğunu ifadeden sonra müfessirleri altı grupta değerlendirir.(2) Her bir grubun haklı ve övgüye layık yönü yanında hiç birinin bütün konuları toplayıcı özellikte olmadığını ya tamamen rivayet veya dirayete ağırlık verildiğini ve insanların böyle bir kitaba ihtiyacı olduğunu açık bir ifadeyle beyan eder. Ayrıca bu ilme rağbetin azalmasına mukabil kendi dönemindeki ulemanın O'ndan bu yolda bir istekte bulunmaları da tefsirin yazılmasında rol oynamıştır.

Bu yazma sebebinden sonra sayıları üçyüzü aşkın hocaları, okuduğu çeşitli kitaplardan derlediği bilgilerden faydalanarak eserini yazdığını belirtir.(3)

Sonra her müellifin eserini yazmaya başlamasından önce aklında tutması gereken beş fayda (konu) zikreder. Arkasından tefsirde takip ettiği metodu ortaya koyar ve eserinde ondört yöne ağırlık verdiğini ifade eder. "Babları hazfederek kitaba derc" ettiği bu konular:

- (1) İstanbul'daki yazma nüshaları Süleymaniye, Yozgat bölümü, no:94; Fatih bölümü, no:398; Ayasofya, no:289; Damat İbrahim Paşa, no:156; Kılıç Ali Paşa, no:79 (baş tarafı eksik birinci cild); Beyazıt Umumi, no:331,332; yine Beyazıt Umumi, no:460,461 (kurt yemişi eski bir nüsha) ve Beyazıt, Veliyyüddin Efendi, no:130,131,132, 133 numarada kayıtlı dört ciltlik nüsha. Bu araştırmamızda bu son nüshadan yararlandık. Meşin ciltli, şemsalı, şirazeli, köşebentli, kapaklı, sayfalar varak numaralı, sonradan iki sayfada bir sayfa numaralı, varak numaraları bütün ciltlerde müteselsilen devam eden bu nüsha, 10 Muharrem 1186 Cumartesi günü Kırbacıbaşı diye tanınan hattat İbrahim b.Muhammed b.Ahmed tarafından "emma ba'dü", "ahberana", "haddesena", "fasl" gibi yazılar kırmızı, diğer yazılar siyah mürekkeple, orta güzellikte okunaklı bir sülüsle istinsah edilmiştir. Sayfa kenarları yaldızlı, 25 satır ve 85mm X 170mm ebadındadır.

(2) Keşf, I/1b.

(3) Keşf, I/2a.

1. Açıklama ve ön bilgi,
- ii. Ayet sayıları,
- iii. Nüzül sebepleri,
- iv. Kıraat vecihleri,
- v. Sebeb ve deliller,
- vi. Lügat,
- vii. Sarf ve nahiv,
- viii. Tefsir ve tevil,
- ix. Meani,
- x. Müşkil konular,
- xi. Fıkhi hükümler,
- xii. Muhkem ve işari olanlar,
- xiii. Fedail ve kerametle ilgililer,
- xiv. Ahbar ve siyer.

Bununla Sa'lebi tefsirinin Kur'an ayetleriyle ilgili tüm konularda okuyucusunun diğer bütün tefsirleri okumaktan müstağni kılacak bir nitelik kazanmasını amaçladığını ortaya koymaktadır.

Daha sonra tefsirde kaynaklarını sıralar. Bunlar rivayetle aldığı elliden fazla tefsirdir. Ayrıca arapça lügat kaynaklarını, belağat kitapları, kıraat, vücuh ve nezair, garibü'l-Kur'-ân mecazü'l-Kur'-ân, müşkilü'l-Kur'-ân'la ilgili eserler ve en son meğazi ve ahbarla ilgili kitaplardır.(1)

Buradan anlaşıldığı kadarıyla Meâlimü't-Tenzîl'in kaynaklarının önemli bir kısmını el-Keşf'in kaynakları oluşturmaktadır. Ne var ki el-Keşf'in kaynakları daha çoktur.

Bunlardan sonra mukaddimenin bu son bölümünde üç bab yer alır:

Birinci bab, Kur'an'ın, Kur'an ehlinin ve tilavetinin faziletiyle ilgilidir ve on hadis zikredilir.

ikinci bab, Kur'an ilimlerinin fazileti ve bunlara teşvik hakkındadır. Bu babta konu ile ilgili beş hadis zikredilmiştir.

Üçüncü bab, tefsir ve tevil kelimelerinin anlamları ve aralarındaki farkı beyan etmektedir.(2)

Buradan itibaren sure sure Kur'an'ın tefsirine geçilir:

Fatiha suresinde ayet ve harflerin sayısı, mekki / medeni oluşu anlatıldıktan sonra, faziletiyle ilgili altı hadis zikredilir.(3) Sonra besmeleyi uzunca tefsir eder(4) ve sureye başlar. Sonunda Fatiha suresinin isimlerini ve neden bu ismi aldığını beyan eder.(5) Namazda Fatiha konusuyla surenin tefsirine son verilir.(6)

(1) Keşf, I/2b-7a.

(2) Keşf, I/7a-9b.

(3) Keşf, I/9b-10a.

(4) Keşf, I/10b-16a.

(5) Keşf, I/22b-24a.

(6) Keşf, I/24a-25b.

c.Meâlimü't-Tenzîl'le ilgisi:

el-Keşf ve'l-Beyan ismine Meâlimü't-Tenzîl'de rastlamıyoruz. O'ndan yazarının adıyla söz edilir. Zaman zaman hiç değişiklik yapılmadan aynen nakiller yapılan(1) açıkca rivayete bağlılıkları görülen bu iki tefsir mukaddimede verilen bilgiler ve verilmiş sırası, kaynakları, tefsirin tertip ve düzeni birbirine benzemektedir.(2) Sanki bu görüntüsüyle Meâlimü't-Tenzîl el-Keşf i temel kabul etmiş ama ekleme ve çıkarmalarla ona yeni bir hüviyet kazandırmıştır.

Fakat el-Keşf'in her bir sureye başlamadan önce, o surenin ayet, kelime ve harf sayısını, nüzül yeri ve varsa sebebini vermesi göze çarpan ilk farklı yönleridir.(3)

Ayrıca Meâlimü't-Tenzîl'de, el-Keşf'deki Ubey b.Ka'b'a dayandırılan bir takım surelerin faziletiyle ilgili hadislerle(4), sufi tefsirlerin pek çoğuna(5), bazı lügavi bilgilere ve şiirlerle(6) yer verilmemiştir. Bir takım bilgiler de el-Keşf'ten Meâlimü't-Tenzîl'e geçerken kısaltma veya değişime uğramıştır.

Bununla birlikte Meâlimü't-Tenzîl kaynaklarının, hepsine denilebilecek bir çoğunluğuna el-Keşf sebebiyle ulaşmıştır.(7)

Demek ki imam Bağavi Meâlimü't-Tenzîl'de hocası Ebu Said

- (1) Karşılaştırmak için bkz.
Keşf, I/2a ile Meâlimü't-Tenzîl, I/41;
Keşf, I/32b ile Meâlimü't-Tenzîl, I/49;
Keşf, III/1037a-b ile Meâlimü't-Tenzîl, III/412.
- (2) Karşılaştırmak için bkz.
Keşf, I/1b-9b ile Meâlimü't-Tenzîl, I/27-36.
- (3) Karşılaştırmak için Keşf, I/26a ile Meâlimü't-Tenzîl, I/44.
- (4) Karşılaştırmak için bkz.
Keşf, III/887a ile Meâlimü't-Tenzîl, III/188;
Keşf, III/1016b-1017a ile Meâlimü't-Tenzîl, III/380;
Keşf, I/416a ile Meâlimü't-Tenzîl, II/5.
- (5) Karşılaştırmak için bkz.
Keşf, I/20a ile Meâlimü't-Tenzîl, I/41;
Keşf, I/27b ile Meâlimü't-Tenzîl, I/44;
Keşf, III/1022b ile Meâlimü't-Tenzîl, III/389.
- (6) Karşılaştırmak için bkz.
Keşf, I/20a ile Meâlimü't-Tenzîl, I/41;
Keşf, III/1038a ile Meâlimü't-Tenzîl, III/415.
- (7) Karşılaştırmak için bkz.
Keşf, I/20a ile Meâlimü't-Tenzîl, I/41;
Keşf, I/31a ile Meâlimü't-Tenzîl, I/45-47;
Keşf, III/1038a ile Meâlimü't-Tenzîl, III/414.
- (8) Karşılaştırmak için bkz.
Keşf, I/2b-7a ile Meâlimü't-Tenzîl, I/28-30.

Şüreyhi'ye okuduğu el-Keşf ve'l-Beyan'ı temel kabul etmiş, fakat "onu tefsire yakışmayan bidatçı görüşler ve mevzu hadislerden temizlemiş" üstelik kendine kadarki dönemde elde edebildiği bilgileri de tefsirine eklemiştir.(1) Mesela: Meâlimü't-Tenzîl'in kaynaklarından Kelbi, el-Keşf ve'l-Beyan'ın kaynakları arasında yoktur. Oysa Keşf'in kaynakları daha çoktur ve Meâlimü't-Tenzîl haberlerini genellikle Sa'lebi kaynaklı almaktadır.

Bu benzer ve farklı yönlerine ait genel açıklamalardan sonra her iki tefsirin daha detaylı karşılaştırmasını yapabiliriz:

c1.Rivayet açısından:

Keşf ile Meâlim rivayet tefsirlerinin ilk akla gelenlerinden olduğu için bu yönde tam bir benzerlik arzederler.(2) Sanki Keşf'deki rivayet hastalığı Meâlim'e de sirayet etmiş ve belki de diğer tali sebebler yanında sadece bu sebepten her iki tefsirde de israili haberlere yer verilmiştir.(3) Fakat, Keşf'in rivayet kaynaklarının çok olması yanında Meâlimü't-Tenzîl'de de aynı oranda israili haberler azdır.(4)

Keşf'te Kur'an'ın Kur'an'la tefsiri oldukça az yer tutar. (5) Kur'an'ın sünnetle tefsirinde de Meâlim'in belli bir üstünlüğü vardır. Bu da imam Bağavi'nin hadisciliğinin Sa'lebi'den daha önde oluşunun sonucudur.(6)

Keşf'te Meâlim kadar hadis kullanılmayınca da bunların senetlerinin mukaddimedede verilmesi ve tefsir içinde senetsiz rivayet gibi bir metoda gerek kalmamıştır.

Kıraat konusunda her vesile ile üstünlüğünü ortaya ko-

- (1) Meâlimü't-Tenzîl, I/27; ibn Teymiye, Minhacü's-Sünne, IV/25; Mukaddime, 76.
- (2) Karşılaştırmak için bkz. Keşf, I/39a ile Meâlimü't-Tenzîl, I/57; Keşf, I/81a ile Meâlimü't-Tenzîl, I/115.
- (3) Karşılaştırmak için bkz. Keşf, I/69b ile Meâlimü't-Tenzîl, I/100.
- (4) Karşılaştırmak için bkz. Keşf, I/69b ile Meâlimü't-Tenzîl, I/100; Keşf, III/859a-b ile Meâlimü't-Tenzîl, III/145-152; Keşf, III/1037b ile Meâlimü't-Tenzîl, III/412-413; Keşf, III/1038a ile Meâlimü't-Tenzîl, III/414.
- (5) Örnek olarak bkz. Keşf, I/19a, 21a; II/753a-b.
- (6) Karşılaştırmak için bkz. Keşf, I/58b-59b ile Meâlimü't-Tenzîl, I/85-86; Keşf, II/745a-b ile Meâlimü't-Tenzîl, III/15. Hadisle tefsir örnekleri için ayrıca bkz. Keşf II/715a; III/996a; IV/1570b, 1655a, 1656b.

yan(1) Keşf(2), Kur'ân ilimleri konularında Meâlim'den pek farklı değildir: Her iki tefsirde de kısa ve yeterli açıklamalar yapılmıştır.(3)

c2.Dirayet açısından:

Lügat,sarf ve nahiv konularında Keşf'te Sa'lebi'nin üstünlüğü,hemen göze çarpar.Onun için bu tür konular Meâlimü't-Tenzîl'e oranla daha geniş olarak, kelimenin lügatte aslı, istikakı, irabı gibi konular şiirlerle de desteklenerek işlenmiştir.(4)

Keşf'te akideyle ilgili konularda yeterince durulmuş, özellikle mutezile, cehmiye ve ehli sünnetin görüşleri tek tek açıklığa kavuşturulmuştur. Bununla birlikte her iki tefsirde de ehli sünnet temel kabul edilmiştir.(5)

Fıkhi konularda ise her iki tefsirin de açık benzerlikleri vardır. Konular tafsilatlı işlenir, taassuba kaçılmadan kendi şafii mezhebinin görüşüne meyl açığa çıkar. Tercih ve tenkit yapılır. Ama Meâlim daha sistemlidir.(6)

- (1) Karşılaştırmak için bkz.
Keşf, I/16b-21b ile Meâlimü't-Tenzîl, I/39-42;
Keşf, I/32a ile Meâlimü't-Tenzîl, I/49;
Keşf, III/962b ile Meâlimü't-Tenzîl, III/311;
Keşf, III/978b ile Meâlimü't-Tenzîl, III/333.
- (2) "Kitabü'l-Çaye" her iki tefsirin kıraat kaynağı olmakla birlikte Keşf'in Ebu Muaz Nahvi, Ebu Hatim, Kati'i, Halef, Harun gibi mukaddimedede isimlerini zikrettiği kıraat kaynakları da vardır. Bkz. Keşf, I/6b-7a.
- (3) Karşılaştırmak için bkz.
Keşf, I/73a ile Meâlimü't-Tenzîl, I/103-104;
Keşf, I/121a-b ile Meâlimü't-Tenzîl, I/161;
Keşf, II/609b-610a ile Meâlimü't-Tenzîl, II/269;
Keşf, IV/1613a ile Meâlimü't-Tenzîl, IV/497;
Keşf, IV/1654b ile Meâlimü't-Tenzîl, IV/533.
- (4) Karşılaştırmak için bkz.
Keşf, I/17a ile Meâlimü't-Tenzîl, I/39-40;
Keşf, I/21b ile Meâlimü't-Tenzîl, I/42;
Keşf, I/27b ile Meâlimü't-Tenzîl, I/44;
Keşf, I/69a ile Meâlimü't-Tenzîl, I/99;
Keşf, II/565a ile Meâlimü't-Tenzîl, II/201.
- (5) Karşılaştırmak için bkz.
Keşf, I/29a-b ile Meâlimü't-Tenzîl, I/45-46;
Keşf, I/140a-b ile Meâlimü't-Tenzîl, I/184;
Keşf, II/539a ile Meâlimü't-Tenzîl, II/155.
- (6) Karşılaştırmak için bkz.
Keşf, I/163a ile Meâlimü't-Tenzîl, I/203-205;
Keşf, I/173a ile Meâlimü't-Tenzîl, I/219;
Keşf, I/24a ile Meâlimü't-Tenzîl, I/42-43;
Keşf, II/739b ile Meâlimü't-Tenzîl, III/8.

işari tefsir açısından her ne kadar Meâlim tamamen Keşf'e bağlı kalsa da oradan naklettiği bilgi çok azdır. Buna mukabil Keşf'te sofi tefsir oldukça yekün tutar.(1)

Özetlersek: Bu iki tefsir hemen her yönden birbirine yakın ve benzer durumdadır. Şu kadar var ki Keşf daha uzun ve geniş Meâlimü't-Tenzîl ise kitap ve sünnete açıkça daha çok bağlıdır. Tertip ve düzenlemede elbette Meâlim'in Keşf'ten yararlandığı kaçınılmaz bir gerçektir.

2.Camiu'l-Beyan an Tevili Ayi'l-Kur'an ve Meâlimü't-Tenzîl

Daha önce Meâlimü't-Tenzîl'in kaynakları konusunda işaret ettiğimiz gibi Ebu Cafer Muhammed b.Cerir et-Taberi (310/922)'ye ait bu tefsirde Meâlimü't-Tenzîl'e oldukça etkili olmuştur. Gerçi Taberi tefsirinin kendisinden sonra gelen bütün tefsirlere hatta İslam kültürünü herhangi bir yönden ilgilendiren hemen tüm eserlere az veya çok etkili olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

Meâlimü't-Tenzîl'de Camiu'l-Beyan'dan bazan aynen, kimi yerde kısaltarak veya biraz değiştirerek yapılan nakiller daha çok ahkam ve lügatle ilgilidir.(2)

II.Meâlimü't-Tenzîl'in Etkilediği Tefsirler:

1.Lübabü't-Te'vil fi Meâni't-Tenzil:

a.Yazarı:

Alauddin Ali b.Muhammed b.İbrahim b.Ömer b.Halil eş-Şeyhi el-Bağdadi es-Sufi Hazinü'l-Kütüb bi's-Semsatiyye (741/1340). İlim tahsiline doğum yeri olan Bağdat'ta başladı. Hadis okudu. Bir çok alimden ilim öğrendi. Aynı çalışmalarına Şam'da devam etti. "et-Te'vil li Meâlimü't-Tenzîl" adı altında tefsire ait

(1) Karşılaştırmak için bkz.

Keşf, I/20a-b ile Meâlimü't-Tenzîl,I/41;

Keşf, I/27b ile Meâlimü't-Tenzîl, I/44;

Keşf, III/860a ile Meâlimü't-Tenzîl,III/153;

Keşf, III/1022b ile Meâlimü't-Tenzîl, III/389;

Keşf, IV/1556b ile Meâlimü't-Tenzîl, IV/435;

Keşf, IV/1633b ile Meâlimü't-Tenzîl, IV/514.

(2) Karşılaştırmak için bkz.

Taberi,Tefsir,I/248 ile Meâlimü't-Tenzîl,I/66;

Taberi,Tefsir,IV/218 ile Meâlimü't-Tenzîl,I/165-175;

Taberi,Tefsir,V/162-164 ile Meâlimü't-Tenzîl,I/450;

Taberi,Tefsir,VI/46-53 ile Meâlimü't-Tenzîl,II/5;

Taberi,Tefsir,XV/143 ile Meâlimü't-Tenzîl,III/128-132;

Taberi,Tefsir,XVI/101 ile Meâlimü't-Tenzîl,III/201;

Taberi,Tefsir,XIX/170 ile Meâlimü't-Tenzîl,III/423;

Taberi,Tefsir,XXX/54 ile Meâlimü't-Tenzîl,IV/448;

Taberi,Tefsir,XXX/142 ile Meâlimü't-Tenzîl,IV/473.

pek çok rivayeti bir araya getirdi. Daha sonra Meâlimü't-Tenzîl'i asıl kabul ederek Lübabü't-Te'vil fi Meâni't-Tenzîl'i yazdı. Hadis alanında on kitabı (Kütübü Sitte, Muvatta', Darakutni'nin Sünen'i, imam Şafii ve Ahmed b. Hanbel'in Müsned'leri) birleştirerek fıkıh bablarına göre yeniden tertib etti. Şafii fıkıh kitabı olan Umdetü'l-Ahkam'a iddedü'l-ifham adıyla şerh yazdı. Siyerle ilgili de bir eseri olan Hazin Halep'te vefat etti.(1)

b. Metodu:

Bu güne kadar müstakil ve hamışında başka eserlerle birlikte çeşitli baskıları yapılan tefsirin "Hz. Peygamberi önemi ve gönderiliş hikmeti, Kur'an'ın çağlar boyu tüm zamanlarda, bütün mahlukata meydan okuması"ndan söz eden mukaddimesinde Hamd ve Salattan sonra Kur'an'daki emir, nehiy ve ahkam konuları ve arkasından tefsirin Kur'an ilimleri açısından önemi işlenir. Daha sonra tefsir uleması özellikle imam Bağavi methü sena edilir. Tabii ki bütün bu anlatımlarda teknik Meâlimü't-Tenzîl'in metoduna büyük bir benzerlik arzeder.

Meâlimü't-Tenzîl'i neden seçtiğini ve neden onu esas kabul ederek tefsir yazdığını şöyle beyan eder: "Meâlimü't-Tenzîl tefsir ilmi konusunda yazılanların en güzeli, en yücesi, en sağlamı, en üstünü, en iyisi, en göz dolduranıdır." iste bu Meâlim'in seçilmesinde gösterilen temel etkenden sonra Hazin tefsirde metodunu açıklar.

Lübabü't-Te'vil, Meâlimü't-Tenzîl'in özü olmasına rağmen onun dışında pek çok tefsire müracaat edilmiş, onda olmayan konulara da ağırlık verilmiştir. Yani onun en önemli yönü tefsir manalarını şahsında toplamış olmasıdır. Fakat bıktırıcı olmaktan uzak olsun diye rivayet yanında tercihe değer verilmiş, yine aynı endişeden hareketle hadisler tahric edilerek senetler hazfedilmiştir. Kullanım kolaylığı düşünülerek Buhari'den alınan hadisler için "ح"(2), müslim için "م"(3), her ikisinin ittifak ettikleri hadisler için de "ق"(4) harfi rumuz olarak kullanılmış, diğer sünenler adıyla zikredilmiştir.(5) Ayrıca söz konusu hadisin sadece Bağavi(6) veya Sa'lebi tarafından rivayeti halinde de durum tasrih edilmiştir.(7)

- (1) Geniş bilgi için bkz. İbn Hacer, Dürerü'l-Kamine, III/171; Zirikli, el-A'lam, V/156.
- (2) Örnek olarak bkz. Hazin, Lübab, III/46,166; V/131.
- (3) Örnek olarak bkz. Hazin, Lübab, I/19,31; III/166;V/72, 120,156.
- (4) Örnek olarak bkz. Hazin, Lübab, I/29; III/46,166;V/72, 130-131.
- (5) Örnek olarak bkz. Hazin, Lübab, I/19; III/166,169; V/73,74,131,132,156.
- (6) Örnek olarak bkz. Hazin, Lübab, I/13,55; III/169; IV/18,21; V/30,130.
- (7) Örnek olarak bkz. Hazin, Lübab, III/171; V/156.

Kütübü Sitte dışındaki hadislerin farklı rivayetlerinin de tahrir edildiği tefsirde garib hadisler şerhedilmiş, manalar açık ve anlaşılır bir biçimde beyan edilmiş, Anlamlar arası ihtilaflar ve rivayetler arası farklar açıklanmıştır. Genellikle bunun için 'fasıl'lar açılmıştır.(1) Böylece Meâlim'in bu eksikliği bir anlamda kapatılmaya çalışılmıştır.

Hazin, tefsirin mukaddimesinde yaptığı bu açıklamalardan sonra her bir kitap yazana gerekli beş konu (fayda) sıralar. Aslında O'na göre Lübabü't-Tevîl bu faydaları tümüyle içermektedir.

Arkasından üç fasıl eklenir:

Birinci fasıl, Kur'ân okuma ve öğrenmenin fazileti hakkında: Burada Meâlimü't-Tenzîl'deki iki fasıl bir araya getirilmiş ve oradaki onaltı hadisten altı tanesi yeni altı hadis ilavesiyle birlikte zikredilmiştir.

İkinci fasıl, Kur'ân hakkında bir bilgisi olmadan, ilimsiz olarak, kendi zevkine söz söylemeyi ve Kur'ân öğrenip unutanı ve de bu konuda sorumluluk bilincinde olmayana tehdid hakkında: Bu konu da üç tanesi Meâlimü't-Tenzîl'den olmak üzere oniki hadis ile izah edilmiştir.

Üçüncü fasıl ise, Kur'ân'ın toplanması, ayetlerin tertibi, yedi harf üzere nazil olması hakkında: Burada Kur'ân'ın toplanmasıyla ilgili iki haber naklinden sonra Kur'ân'ın mekki ve medeni ayet ve surelerin tertiplerini ve Kur'ân'ın yedi harf üzere nazil oluşunu, bu konuda söylenenleri anlatır. Bu fasılda zikrettiği üç hadisten sonuncusu imam Bağavi isnadı ile dir.

Bütün bunlardan sonra tevîl ve tefsirin manalarını ve aralarındaki anlam farkını tanıtan Hazin, sözü istiazeye, manası ve hükmüne getirir. Bu konuda üç 'mesele' olduğuyula söze devam eder...

c.Meâlimü't-Tenzîl'le ilgisi:

Mukaddimesindeki çok yakın benzerlik dışında Lübab da aynen Meâlim gibi Kur'ân'ı ayet ayet, sure sure tefsir etmiştir. Fakat açıklamalar yer yer farklı ve daha geniştir. Bununla birlikte Meâlimü't-Tenzîl, bazan kısaltılarak bazan değiştirilerek bazan da aynı ibareyle karşımıza çıkar.(2) Bazı konularda ise

(1) Örnek olarak bkz. Hazin, Lübab, I/29; III/98,131; IV/134.

(2) Karşılaştırmak için bkz.

Hazin, Lübab, I/16 ile Meâlimü't-Tenzîl, I/37,43;

Hazin, Lübab, I/25 ile Meâlimü't-Tenzîl, I/275;

Hazin, Lübab, I/26 ile Meâlimü't-Tenzîl, I/44;

Hazin, Lübab, I/31 ile Meâlimü't-Tenzîl, I/48;

Hazin, Lübab, I/54 ile Meâlimü't-Tenzîl, I/67;

Hazin, Lübab, IV/4 ile Meâlimü't-Tenzîl, III/6,7;

Hazin, Lübab, IV/32 ile Meâlimü't-Tenzîl, III/26.

Meâlimü't-Tenzîl'e muhalefet edildiği olur.(1)

Meâlim'e göre nahiv konularında Lübab daha kısadır. Kıratla ilgili açıklamalarda da aynı durum söz konusudur.(2)

Lübabü't-Tevil'de gerektiği yerde ilgili herhangi bir tefsirde kısa ve özet bilgi nakledilir. Bu konuda daha çok baş vurulan kaynaklar: Taberi, Zemaşeri, ibnü'l-Cevzi, Nevevi ve Kadı yaz'dır.(3)

Daha önce ifade ettiğimiz gibi Meâlim ve Lübab sahabe ve tabiinden gelen rivayetlere bağlı iki tefsirdir. Nakle dayanmadan doğan bir özellik olarak her ikisinde de israiliyata yer verilir.(4) Fakat Lübab bazan Meâlim'i takip etmez ve israili haberleri tenkit ve reddeder.(5)

Ehli sünnet görüşlerini benimsemiş ve tercih de Lübab ile Meâlim'in ortak yönüdür. Aynı benzerlik Kur'ân ilimleri ve fıkıh konularında da geçerlidir.(6)

Bütün bu benzerlikler yanında her iki tefsir arasında belki en büyük fark tertip - düzen yönünde Lübab'ın daha güzel ve üstün olmasıdır.

Hadislerin tahricinde ortaya koyduğu bu özellik aslında hemen her konunun açıklamasında göze çarpar. Meâlimü't-Tenzîl'de serpiştirilmiş vaziyette yada daha az derli toplu olarak işlenen konular Lübab'da fasıllar açılarak gerektiğinde tali konular 'mesele'lerle anlaşılır hale getirilmek istenmiştir.(7) Bu uy-

(1) Karşılaştırmak için bkz.

Hazin, Lübab, I/17 ile Meâlimü't-Tenzîl, I/37-38;

Hazin, Lübab, IV/86-87 ile Meâlimü't-Tenzîl, III/66;

Hazin, Lübab, IV/127 ile Meâlimü't-Tenzîl, III/92 vd.

(2) Karşılaştırmak için bkz.

Hazin, Lübab, I/28 ile Meâlimü't-Tenzîl, I/45.

(3) Bkz. Hazin, Lübab, II/34,183,318,319,329; III/55,166,194,205; IV/31,127.

(4) Karşılaştırmak için bkz.

Hazin,Lübab,II/299-300 ile Meâlimü't-Tenzîl,II/206-207

Hazin,Lübab,VII/232 ile Meâlimü't-Tenzîl,IV/472.

(5) Örnek olarak bkz. Hazin, Lübab, I/90,91; III/275; VI/49; VII/213.

(6) Karşılaştırmak için bkz.

Hazin, Lübab, I/29 ile Meâlimü't-Tenzîl, I/146;

Hazin, Lübab, II/318 ile Meâlimü't-Tenzîl, II/217-218;

Hazin, Lübab, II/328 ile Meâlimü't-Tenzîl, II/224.

(7) Karşılaştırmak için bkz.

Hazin, Lübab, I/8 ile Meâlimü't-Tenzîl, I/37-39;

Hazin, Lübab, III/108 ile Meâlimü't-Tenzîl,II/302-303.

gulamayı tefsirin gerektirdiği hadislerin bir araya toplanması (1), Kur'ân'da anlatılan kıssaların hemen her biri(2), ahkam ayetleri(3), akide(4), Kur'ân ilimleriyle ilgili ayetlerin tefsiri(5) ve benzer her konuda görebilmemiz mümkündür.

2.Tefsiru'l-Kurâni'l-Azim.

a.Yazarı:

Şafii fakihlerinden tefsir, hadis ve tarih alanlarında da söz sahibi, büyük alim imadüddin Ebu'l-Fida ismail b.Kesir el-Kuraşi ed-Dımeşki (774/1372)'ye ait olan bu eser Taberi'nin tefsirinden sonra rivayet tefsirlerinin en önde geleni kabul edilir. ibn Kesir tefsiri diye meşhurdur.(6)

Eserin baş tarafında ibn Teymiye'nin Mukaddime fi Usuli't-Tefsir'inden de yararlanılarak hazırlanan bir mukaddime vardır. Burada ortaya konulan metod tefsirde uygulama alanı bulmuştur. Tefsirde öncelik sırası Kur'ân'la tefsire aittir. Sonra merfu haberler, daha sonra selef tefsirlerine sıra gelir.(7) Alınan görüşler çoğunlukla tenkid edilir. Hatalar ortaya konulur. Nassa uygun olmayanlar reddedilir.(8) israili haberlerde bunu daha be-

- (1) Karşılaştırmak için bkz. Hazin, Lübab, IV/128-136 ile Meâlimü't-Tenzîl, III/92-97.
- (2) Karşılaştırmak için bkz. Hazin, Lübab, II/37 ile Meâlimü't-Tenzîl, II/28; Hazin, Lübab, III/211 ile Meâlimü't-Tenzîl, II/369.
- (3) Karşılaştırmak için bkz. Hazin, Lübab, II/72 ile Meâlimü't-Tenzîl, I/84.
- (4) Karşılaştırmak için bkz. Hazin, Lübab, I/157 ile Meâlimü't-Tenzîl, II/114; Hazin, Lübab, II/328 ile Meâlimü't-Tenzîl, II/224.
- (5) Karşılaştırmak için bkz. Hazin, Lübab, IV/126 ile Meâlimü't-Tenzîl, III/91; Hazin, Lübab, IV/127 ile Meâlimü't-Tenzîl, III/92.
- (6) Hayatı hk. Geniş bilgi için bkz. ibn Hacer, Dürerü'l-Kamine, I/394; Davudi, Tabakat, I/110-112; ibnü'l-ımad, Şezerat, IV/231; Dr.Zehebi, et-Tefsir ve'l-Müfessirun, I/244; Muhammed ibrahim el-Benna, Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim (muk.), I/9.
- (7) Meâlimü't-Tenzîl başta olmak üzere daha çok Zemahşeri, Razi ve Kurtubi tefsirlerinden nakiller yapılmaktadır. Örnek olarak bkz. ibn Kesir, Tefsir, I/44,59-60,63,72,76,78,97-98,113,128,129-130,135,143,148,151,165,216,217,219,220,435; II/611.
- (8) Örnek olarak bkz. ibn Kesir, Tefsir, I/72-73,97-98,135,148-149,226; III/42-43; IV/387,479,918.

lirgin görebiliriz.(1)

b.Meâlimü't-Tenzîl'le ilgisi:

Kendisine kadar gelişen yöntemleri tefsirine uygulayan ibn Kesir, Meâlimü't-Tenzîl'den yaptığı nakilleri çokça kabul etmekle birlikte bazan tenkid etmekten kendini alamaz.(2)

ibn Kesir tefsirinde ayet ve hadislerle tefsir (kitap ve sünnete müracaat) Meâlim'e göre daha yoğunluk arzetedir.(3)

Ayrıca ibn Kesir tefsire aldığı haberlerin kaynağını vermede ve onları tenkid ve tercihte Bağavi'den daha titizdir.(4) Bununla birlikte bazı rivayetler her ikisinde aynıdır.(5)

Kıraat konusunda ise Meâlimü't-Tenzîl'in ibn Kesir tefsirine üstünlüğü göze çarpar. Yer yer şazz kıraatlar hakkında bil-

-
- (1) Bkz. ibn Kesir, Tefsir, I/435; III/369,746,900; IV/28, 387,479,729,741,783.
- (2) Karşılaştırmak için bkz.
ibn Kesir, Tefsir, II/61 ile Meâlimü't-Tenzîl, II/20;
ibn Kesir, Tefsir, III/165 ile Meâlimü't-Tenzîl, III/179;
ibn Kesir, Tefsir, III/169 ile Meâlimü't-Tenzîl, III/180;
ibn Kesir, Tefsir, III/291 ile Meâlimü't-Tenzîl, III/247;
ibn Kesir, Tefsir, III/718 ile Meâlimü't-Tenzîl, III/494;
ibn Kesir, Tefsir, IV/341 ile Meâlimü't-Tenzîl, IV/220.
- (3) Karşılaştırmak için bkz.
ibn Kesir, Tefsir, I/134 ile Meâlimü't-Tenzîl, I/69;
ibn Kesir, Tefsir, I/135-136 ile Meâlimü't-Tenzîl, I/69;
ibn Kesir, Tefsir, I/241-243 ile Meâlimü't-Tenzîl, I/110;
ibn Kesir, Tefsir, I/283-286 ile Meâlimü't-Tenzîl, I/122;
ibn Kesir, Tefsir, I/304-305 ile Meâlimü't-Tenzîl, I/138;
ibn Kesir, Tefsir, I/322-325 ile Meâlimü't-Tenzîl, I/380.
ibn Kesir, Tefsir, III/595 ile Meâlimü't-Tenzîl, III/426;
ibn Kesir, Tefsir, III/643 ile Meâlimü't-Tenzîl, III/459;
ibn Kesir, Tefsir, IV/434 ile Meâlimü't-Tenzîl, IV/276;
ibn Kesir, Tefsir, IV/745 ile Meâlimü't-Tenzîl, IV/450.
- (4) Örnek olarak bkz. ibn Kesir, Tefsir, I/135, 689, 692, 695-697, 704, 710, 758, 826, 861.
- (5) Karşılaştırmak için bkz.
ibn Kesir, Tefsir, IV/537 ile Meâlimü't-Tenzîl, IV/327;
ibn Kesir, Tefsir, IV/617 ile Meâlimü't-Tenzîl, IV/373;
ibn Kesir, Tefsir, IV/903 ile Meâlimü't-Tenzîl, IV/545;
ibn Kesir, Tefsir, IV/912 ile Meâlimü't-Tenzîl, IV/549.

gi veren ibn Kesir mütevatir kıraatlarda da kaynak belirtmez.(1)

Rivayet tefsiri açısından görüntüsünü sunduğumuz bu iki tefsirin dirayet yönünden de durumu aynıdır:

Her iki tefsirde lügat ve nahiv konularına az yer verilmektedir. Hatta Meâlim'de ibn Kesir'e nazaran açıklama daha çoktur.(2)

Akaid konularında selefin yolu izlenmiş, ehli sünnet görüşüne uygun, bazan tafsilatlı denecek kadar uzun açıklamalar yapılan ibn Kesir tefsiri bu yönüyle de Meâlim'e benzemektedir.(3)

Fıkhi konularda ise; her iki tefsirde de taasuba kaçılmadan kendi şafii mezhebinin görüşleri yanında farklı görüşlere de yer verilmiştir.(4) Bununla birlikte ibn Kesir'in bilgi kaynağı Meâlimü't-Tenzîl'den daha fazladır. Bunda imam Bağavi'nin ikibüçük asır önce yaşamasının rolü büyüktür.

Özetlersek; Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim ve Meâlimü't-Tenzîl arasında büyük bir benzerlik vardır. Fakat ibn Kesir daha dikkatli ve titiz, tertip ve düzen açısından da daha güzeldir.

- (1) Karşılaştırmak için bkz.
ibn Kesir, Tefsir, I/39 ile Meâlimü't-Tenzîl, I/40;
ibn Kesir, Tefsir, I/79 ile Meâlimü't-Tenzîl, I/51;
ibn Kesir, Tefsir, I/525 ile Meâlimü't-Tenzîl, I/282-302;
ibn Kesir, Tefsir, I/675 ile Meâlimü't-Tenzîl, I/389;
ibn Kesir, Tefsir, II/341 ile Meâlimü't-Tenzîl, II/160;
ibn Kesir, Tefsir, III/869 ile Meâlimü't-Tenzîl, III/564.
- (2) Karşılaştırmak için bkz.
ibn Kesir, Tefsir, IV/623 ile Meâlimü't-Tenzîl, IV/378;
ibn Kesir, Tefsir, IV/678 ile Meâlimü't-Tenzîl, IV/406;
ibn Kesir, Tefsir, IV/686 ile Meâlimü't-Tenzîl, IV/411.
- (3) Karşılaştırmak için bkz.
ibn Kesir, Tefsir, II/120 ile Meâlimü't-Tenzîl, II/50;
ibn Kesir, Tefsir, II/352 ile Meâlimü't-Tenzîl, II/165;
ibn Kesir, Tefsir, II/772 ile Meâlimü't-Tenzîl, III/5-6;
ibn Kesir, Tefsir, III/229 ile Meâlimü't-Tenzîl, III/211;
ibn Kesir, Tefsir, IV/284 ile Meâlimü't-Tenzîl, IV/190.
- (4) Karşılaştırmak için bkz.
ibn Kesir, Tefsir, I/27 ile Meâlimü't-Tenzîl, I/37;
ibn Kesir, Tefsir, I/677-680 ile Meâlimü't-Tenzîl, I/390;
ibn Kesir, Tefsir, III/443 ile Meâlimü't-Tenzîl, I/351.

3. Diğer Eserler:

Yukarıda yakından tanımaya çalıştığımız Lübabü't-Te'vil ve Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim'den başka Meâlimü't-Tenzîl'in kendisinden sonra gelen pek çok tefsire etkisi olmuştur. Bunda müfessirin aynı zamanda muhaddis ve fakih olmasının etkisi büyüktür.

Ebu'l-Ferec ibnü'l-Cevzi'nin Zadü'l-Mesir'i(1), Hatıp Şirbini'nin Siracü'l-Münir'i(2), Kasımî'nin Mehasinü't-Te'vil'i(3), Seyyid Kutub'un Fi Zilali'l-Kur'ân'ı(4), Elmalılı Muhammed Hamdi Yazırın tefsiri Hak Dini Kur'ân Dili(5) yüzyıllar boyu muteber kabul edilen bu tefsirden alıntı yapan isimlerden birkaçıdır.

Ayrıca Meâlimü't-Tenzîl mukaddimesiyle tefsir, tevil ve diğer tefsir usulü konularında da Zerkeşi'nin Burhanı'na(6), Süyuti'nin İtkan'ına(7), Zerkani'nin Menahil'ine(8) ve Zehebi'nin et-Tefsir ve'l-Müfessirun'una(9) etki ettiğini görüyoruz.

Bu doğrudan etkiler yanında böyle bir eserin kendisiyle ilgi kuran herkes yoluyla dolaylı olarak ta etki edeceği mutlak bir gerçektir.(10)

-
- (1) Bkz. ibnü'l-Cevzi, Zadü'l-Mesir, II/267-269; III/221; VI/178-179; IX/30.
  - (2) Bkz. Şirbini, Sirac, IV/511; Remzi Na'na'a, İsrailiyat, 337; Dr. Zehebi, et-Tefsir ve'l-Müfessirun, II/340.
  - (3) Bkz. Kasımî, Tefsir, VI/43, 626; XV/304.
  - (4) Bkz. Seyyid Kutub, Fi Zilal, IV/117; Salah Abdülfettah, Medhal ila Zilali'l-Kur'ân, 142.
  - (5) Elmalılı, Tefsir, VI/4690.
  - (6) Bkz. Zerkeşi, Burhan, II/147-150 (Tefsir, tevil); II/64 (Ayetler arası münasebet). Ayrıca bkz. I/33, 330, 444; II/86, 89; III/363.
  - (7) Bkz. Süyuti, İtkan, II/222.
  - (8) Bkz. Zerkani, Menahil, II/7.
  - (9) Bkz. Dr. Zehebi, et-Tefsir ve'l-Müfessirun, I/21.
  - (10) Meşhur müfessir Razi'ye hem babasının imam Bağavi'nin öğrencilerinden olması ve hem de kaynaklarından birinin Sa'lebi'nin el-Keşf ve'l-Beyan'ı bulunması sebebiyle etkisi bu konuda örnek gösterilebilir. Bkz. Süyuti, Tabakat, 100; Muhsin Abdülhamid, Razi Müfessiran, 96; Ömer Nasuhi Bilmen, Büyük Tefsir Tarihi, II/488.

B.Meâlimü't-Tenzîl'in ilmi Değeri ve Tenkidi:

Bütün ilimlerde ve fakat özellikle konusu kitap ve sünnet yani din olan ilimlerde söz söyleyenler kendi bilim kuralları çerçevesinde tenkid edilmelidir. Cerh ve tadilin de temel esprisi budur.

Aslında bu konu Meâlimü't-Tenzîl'in değerinin anlaşılması, derecesinin ortaya konulması içindir. Çünkü:

«وكفى بالمرء نبلا أن معايبه وتلك المأخذ تغفل عن اصباح اليد»

Kişiyeye ayıplarını sayması şeref olarak yeter.
Zaten bunlar bir elin parmaklarından daha azdır.(1)

denildiği gibi bu O'nun şerefini yüceltecektir. Değilse Hz.Peygamberden başka hiç kimse korunmuş değildir ve imam Malik'in dediği gibi:

"Herkes tenkid edilir ve sözü kendisine iade edilir. Ancak - Hz.Peygamberin kabrine işaret ederek - şu kabrin sahibi müstesna."(2)

Görebildiğimiz, tesbit edebildiğimiz kadarıyla müfessirimiz imam Bağavi hakkında söz söyleyen hemen herkes O'nu medhü sena etmektedir.(3)

Tefsir, hadis ve fıkıh alanında bu derece otorite bir alime yapılan bu tür övgülerde de haklılık payı yok değildir. Eserleriyse bunun en güzel şahididir. O'nun taşıdığı bu yüce ilmi değerde, yetiştiği bölge olan Horasan'ın siyasi, sosyal ve kültürel yapısı, kendi şahsi hayatı, sadeliği ve ahlakı, akidede samimiyeti, hocaları, ilmi gayreti ve ilmi kişiliğinin mührü vardır.

Tefsirimiz Meâlimü't-Tenzîl de yazıldığı günden bu yana hep takdir görmüş, revaç bulmuş, yayılmıştır. Yazma ve basma nüshaları buna işaret etmektedir.

Ayrıca üzerinde yapılan telhis çalışmaları, O'nun önemini ve kabulünü ortaya koymaktadır.

(1) Halid Abdurrahman, Meâlimü't-Tenzîl (muk.), I/23.

(2) İbn Abdilber, Camiu Beyani'l-İlim, II/91.

(3) Sübki, Tabakat, IV/214; Zehebi, S.A.Nübela, XIX/439; İbn Teymiye, Mukaddime, 76; İbn Kesir, Bidaye, XII/193; Hansari, Ravdatü'l-Cennat, III/187; İbn Ta'riberdi, en-Nücümü'z-Zahira, V/223; Süyuti, Tabakat, 38; İbnü'l-İmad, Şezerat, IV/48; Zehebi, et-Tefsir ve'l-Müfessirun, I/234; Dairatü'l-Mearif, IV/28.

Ve de Meâlimü't-Tenzîl'i dıştan tanıyanların övgüsü yanında onu temel - asıl kabul edip tefsirini yazan Hazin'in sözleri değerlendirilmeye layıktır sanırım. Zira daha objektif bakınca karşımıza çıkan gerçekler farklı olmamaktadır: "imamlar imamı, ümmetin örneği, büyük şeyh, alim, muhyissünne Ebu Muhammed el-Huseyin b.Mes'ud el-Bağavi'nin tefsiri bu konuda yazılanların en üstünü, en güzeli, en doğrusu, şüphe, değişiklik, karışıklık ve yanlışlıktan en uzağı, hadislerle bezenmiş, haberlerle süslenmiştir. Böyle bir kitap yazdığı için Allah ruhunu mukaddes kıl-sın."(1)

Meâlimü't-Tenzîl'de temel prensip kitap ve sünnete bağlı-lıktır. Bu her fırsatta açıkça görülmekte, sanki baştan sona tefsirde bu karakter sergilenmektedir. Şerhüssünne ve Mesabihüs-sünne sahibi olan müellifi tefsirinde sürekli Muhyissünne olarak görmekteyiz. Tefsirde hareket noktası bu olunca mutezile açıkça reddedilmiş, nasla çatışan lügatçıların görüşüne karşı çıkılmış ve rafizilerin tefsirleri alınmamıştır.(2) Kitap ve sünnete, ye-ri geldikçe de bunlar ışığında sahabe - tabiin sözlerine dayan-ması onun sahihliğine en büyük işarettir.

İşte Meâlimü't-Tenzîl kendisine hatta bu güne kadarki pek çok tefsir dışında tefsir yönlerinin hemen hepsini şahsında top-lamış bir eserdir. Tek bir yöne ağırlık vermemiş, kitap, sünnet, sahabe ve tabiin sözleri ışığında belâgat, lügat, kıraat, fıkıh ve akaid konularında rivayet ve dirayeti birleştirmiştir.

Bu yönüyle O, hicri ikinci yüzyıldaki Mukatil b.Süleyman (150/767), Şube b.el-Haccac(160/776), Süfyan Sevri(161/777), Ve-ki' b.el-Cerrah(196/811), Süfyan b.Uyeyne(198/813) gibilerin tefsirleri bir yana bırakılırsa Taberi (310/922) ve Sa'lebi (427/1035)'nin eserleri gibi bir kaç tefsirle birlikte ilk dönem tefsirlerini oluşturur. "Ne bıktırıcı uzunluk, ne şaşırtıcı kı-salık" özelliğiyle de onlardan ayrılır.

Meâlimü't-Tenzîl'de yeni bir metodla eser daha kullanışlı hale getirilmiştir. Senetler mukaddimede verilerek okuyucuya ko-laylık sağlanmış, bıktırıcı, yorucu, gereksiz tekrardan kurtar-mıştır. Senedin tanınması için başta zikredilmesi yeterli olmuş-tur.

Bir rivayet tefsiri olarak, senetlerin hazfi tenkid edilse de gerçekten ilk dönemlerde sahabe senet sormuyordu. Fitne ar-tınca "rical" sorar oldular.(3)

(1) Bkz. Hazin, Tefsir, I/3.

(2) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/85-87; III/108, 131-132,437; IV/513.

(3) Zehebi, et-Tefsir ve'l-Müfessirun, I/201.

Daha sonraları kitaplara senetli olarak giren bütün bu rivayetler sahih zannedilmiş, doğru yanlış birbirine karışmıştır.(1)

Fakat senetlerin hazfi Meâlimü't-Tenzîl için bir eksiklik olmamalıdır. Çünkü senet aslında kolaylık veya ortaya atılan sahte görüşle bidatçılara yardım için hazfedilir.(2) Halbuki Bağavi Meâlimü't-Tenzîl'in mukaddimesinde sözü uzatmaktan çekindiğini beyan etmekte ve mukaddimede zikredilenden başka bir senetle rivayet alınmışsa tefsirde onu senediyle vermektedir. Bu tür örnekler eserimizde çoktur ve bu sebeble senetlerin metin içinde hazfi bidatçılara yardım içindir denemez. Rivayetin tefsir içinde isnatsız olarak zikri senedin mahzuf olduğuna değil bilakis başta verildiğine delalet eder. Değilse ayrı bir senet orada zikredilecektir.

Aynı şekilde alıntı yaptığı bilgilerin bazılarının kaynağının zikredilmemesinin de tek sebebi okuyucuyu sıkmamak, okuduğu metinde boğularak Kur'ân'ın ruhundan uzaklaşmasına engel olmamaktır.

Hatta konunun anlaşılmasına yönelik anlatım tekniği kullanılmıştır. Ayetlerin zahirinde çelişkili bir durum var gibi ise soru - cevap metoduyla konu daha anlaşılır hale getirilmek istenmiştir.(3)

Kıraat vecihlerine yeterince yer verilen Meâlimü't-Tenzîl'de belaği meselelere derinlemesine girmeksizin, istilahları zikretmeden veciz bir şekilde işaret edilir. imam Bağavi'ye göre mananın anlaşılması esastır ve Kur'ân başlı başına bir mucizedir. Dolayısıyla bu konuya fazla yer vermeye gerek duyulmaz. Der ki: "Kur'ân nazım, telif ve gaybi haberlerinde mucizedir. O belağatın en yüksek kademesinde bir kelimadır. Mahlukattan hiç birinin kelamı O'na benzemez. Çünkü O mahluk değildir. Öyle olsaydı misli getirilebilirdi.(4) Bununla birlikte - genel anlatım tekniği ve prensipleri çerçevesince - konuyu uzatmadan, terimlere bağlanmadan, istifham, tekrar, hitap gibi belaği konulara yer yer değinildiği olur.(5)

Bu bakımdan Meâlimü't-Tenzîl'de tefsirle yakından ilgisi

(1) Süyuti, İtkan, II/324; Zehebi, İsrailiyat, 20-21.

(2) Bkz. Kettani, Risaletü'l-Müstadrafe, 4-5.

(3) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/38; III/135. Bu yöntem daha sonra Zemahşeri tarafından Keşşaf'ta daha yaygın biçimde kullanılacaktır.

(4) Meâlimü't-Tenzîl, III/135. Ayrıca bkz. I/156; II/376; IV/241.

(5) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, II/85,97; III/452-453; IV/10,224,267,385,535.

olmayan konulara girilmemiş, ilmi ıstılahlara, lügat, akaid ve fıkıh teferruatlarına, irab ve belâgat nüktelerine yer verilmiş, gereksiz söz ve uzatmadan kaçınılılarak basit, anlaşılır ifadeler kullanılmıştır. Fakat meğazi ile ilgili bazı konularda bu sınırın dışına çıkıldığı, kuralın bozulduğu olmuştur.(1)

imam Bağavi tefsirinde sadece kendisinden öncekilere ait rivayetleri bizlere ulaştıran bir nakil pozisyonunda değildir. Gerektiği yerde tenkit ve tercih ederek hatta farklı bir görüş serdederek bu konudaki dirayetini ortaya koymaktadır. Akaid, lügat, fıkıh ve Kur'ân ilimleriyle ilgili ihtilaflı konularda cesaretle ortaya koyduğu bu tavır, kendisi için "Sadece nakildir. ihtilafları zikreder. Tercih ve tenkit etmez." diyenleri(2) reddetmeye açık bir sebeptir.(3)

Kitap ve sünnete bağlılığı şiar edinen imam Bağavi Meâlimü't-Tenzîl'de Kur'ân'ın ruhuna uygun olmayan görüşleri değerlendirebilir ve kabul etmez. Sahabe tefsirini nüzül sebebi, nesh gibi sadece onların bilebileceği konularda merfu hadis olarak kabul etmekle birlikte diğer konularda ictihad kabul ettiğinden bazan muhalefet ettiği olur. Mesela: En'am suresi 85. ayette geçen ilyas kelimesinin idris'in ikinci bir ismi olduğunu kabul eden Abdullah b.Mes'ud'u tenkit ve reddeder.(4)

Tabiin tefsirinde de aynı yolu izler. Mesela: Hacc suresi 27. ayette hacca çağırmanın Hz.Peygamber olduğunu iddia eden Hasan Basri'nin görüşünü kabul etmez.(5) Hatta Kur'ân nassına rağmen(6) iblisin melek olduğu görüşünü tercih eder.(7) Ayrıca bazan kendisine atıfta bulunduğu Tevrat'ı tenkit ve reddettiği de olur.(8)

Bütün bunlarla birlikte rivayette karışıklık yaptığı, batıl olduğuna işaret etmeden rivayette bulunduğu, bazan tenkit etse de(9) çoğunlukla tenkitsiz olarak Mukatil b.Süleyman, Süddi, Dahhak ve özellikle Kelbi'den nakillerde bulunduğu göz önüne

(1) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, III/97, 106, 509, 515.

(2) Zehebi et-Tefsir ve'l-Müfessirun, I/237.

(3) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/37, 38, 61, 63, 203, 204; II/124, 450, 451; III/45, 517.

(4) Meâlimü't-Tenzîl, II/113. Başka örnekler için bkz. I/117, 456; III/144; IV/78, 373.

(5) Meâlimü't-Tenzîl, III/283. Başka örnek için bkz. IV/235.

(6) Meâlimü't-Tenzîl, III/166. (Kehf, 18/50). Burada kendi görüşünü beyan etmez.

(7) Meâlimü't-Tenzîl, I/63.

(8) Örnek olarak Yusuf (a)'ın yüzon yaşında değilde, yüz-yirmi yaşında vefat ettiği hk. bkz. Meâlimü't-Tenzîl, II/451.

(9) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, III/517; IV/448.

getirilirse imam Bağavi'nin cerh ve tadilde güçlü bir hadisci oluşunun tefsirde ortaya çıkmadığı sonucuna ulaşırız. Gerçi bunlardan alınan bu rivayetler genellikle akide ve ahkam dışında kasas, ahbar ve israiliyata ait olsa da yine de bu Meâlimü't-Tenzîl için bir eksikliklerdir.

Meâlimü't-Tenzîl'de israiliyatın zikredilmesi:

Meâlimü't-Tenzîl'in en çok tenkide maruz yönü, benzeri diğer rivayet tefsirlerine göre az da olsa ne metin ve ne de senet açısından sahih olmayan ahbar ve israiliyata yer vermesidir. Mesela, Peygamberlerin ismet sıfatına inanan ve bunu açıkça ifade eden(1) imam Bağavi'nin üstelik bu konudaki israili haberleri zikretmesi(2) hakkında yapılan tüm tenkitleri haklı çıkarmaktadır.

Gerçi kendisini bu konuda mazur gösterebilecek bazı sebepler yok değildir:

a.Rivayet tefsiri olma hasebiyle bu tür haberlerin senetli olarak nakledilmesi - ki bu anlamda daha titiz davranan ibn Kesir tefsirinde de örnekler bulabiliyoruz - ve;

b.Bu haberlerin genellikle islamin cevaz verdiği meskütün anh dediğimiz teferruat cinsinden konularda olması,

c.Bir de bazan bunları tenkit ederek rivayet etmesi(3) gibi sebepler bu arada sayılabilir.

Fakat muhyissünne olmaya hak kazanan bir müfessir, bu kabil rivayetleri cerh ve tadile tabi tutmalı, teferruat cinsinden olanları bile - dini bir fayda temini söz konusu olmadığından - vermemeliydi. Kaldı ki peygamberlerle ilgili olanlar gibi inanç konularında bile bu rivayetler tefsirde yer bulmaktadır. Bu açıdan Meâlimü't-Tenzîl'i Dr.Zehebi(4), Dr.Ebu Şehbe(5), Dr.Remzi Na'na'a(6) ve Dr.Abdullah Şahata(7) yerinde tenkit etmişlerdir.

Onun için belki herhangi sadece tefsirci olarak temayüz etmiş birinin eserinde bu yön rivayete dayanma özelliğinden dolayı mazur görülebilirdi. Fakat Şerhussünne ve Mesabihussünne

(1) Bkz.Meâlimü't-Tenzîl, II/439; III/249,265,266,532; IV/101.

(2) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, II/419-420; III/180-181.

(3) Örnek olarak bkz. Meâlimü't-Tenzîl, II/420.

(4) Zehebi, et-Tefsir ve'l-Müfessirun, I/237.

(5) Ebu Şehbe, israiliyat, 180.

(6) Remzi Na'na'a, israiliyat, 264.

(7) Şahata, Tarihu'l-Kur'ân, 178.

müellifi Muhyissünne'ye bu yakışmamıştır. Çünkü O Şerhussünne'de "Hz.Peygambere yalan isnadının Allah'a iftiradan sonra en büyük yalan olduğunu" apaçık ifade etmektedir.(1)

imam ibn Teymiye'nin kanaatı ise sadece - daha önce tartıştığımız gibi - dar çerçevede ve hadisciliğini teşmil adına, ayrıca selefiliğini ve Hallacı Mansur (309/921) ve Beyazidi Bestami (261/874) gibilerin fikirlerine yer vermemesini ön plana alarak yapılan bir kıyas için geçerlidir.(2)

Dolayısıyla Kettani(3) ve Cevdet bey(4) bu konuda haklı görülmektedir. Lakin bunu imam Bağavi'nin hadislerin sahihini - mevzuunu bilmemesinden kaynaklandığını iddia etmekte haksızlık olur.

Kur'ân-ı Kerim'de yazım hatası ve yanlış olduğu konusuna gelince(5):

Meâlimü't-Tenzîl'de bu konuda Hz.Aişe'ye nisbet edilen iki rivayet vardır.(6) Buna göre Nisa suresi 162. ayeti "المقيون" şeklinde olmalı iken "المقيين" şeklinde olmuştur. Burada Hz.

Osman'a izafe edilen görüş şöyle: "Mushafta bir yanlışlık var ki arap onu selikasıyla düzelterektir. Kendisine onu düzeltelim mi? denildiğinde 'Hayır bırakın onu, çünkü o helalı haram, haramı helal yapmaz.' demiştir." Aynı örneği Maide suresi 69. ayette "الصائبون" kelimesinde de görüyoruz.

Yine Taha suresindeki "إن هذان لساحران" şeklinde olan 63. ayette de yazım hatası söz konusu edilmiştir.(7)

Aslında imam Bağavi "hikaye olundu" diyerek buna katılmadığını ilk etapta vurgular ve sonunda "sahabenin tümü ve ilim ehli" bu tür okuyuşu sahih kabul ettiğini beyan eder. Kendisi de bu görüştedir. Benzer bir yorumu Bakara suresi 177. ayetin tefsirinde yapan(8) imam Bağavi Kur'ân-ı Kerim'de farklı lügatlarda

(1) Şerhu's-Sünne, I/255.

(2) Bkz. Ebu Şehbe, israiliyat, 181.

(3) Kettani, Risaletü'l-Müstadrafe, 78.

(4) Cevdet Bey, Tefsir Tarihi, 100.

(5) Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Kirmani, Burhan, 31; Süyuti, itkan, I/310 vd.; Subhi Salih, Mebahis, 114.

(6) Meâlimü't-Tenzîl, I/498; III/222.

(7) Meâlimü't-Tenzîl, III/222.

(8) Meâlimü't-Tenzîl, I/144.

(Hicaz lügatı dışında) hattın varlığına kaidir ve söz konusu ayetin tefsirinde Nisa suresi 162. ayete atıfta bulunarak bunu açıkça beyan ve ifade etmektedir. Yani her iki örnekten de yapılan açıklamalardan rahatlıkla anlaşılmaktadır ki imam Bağavi Kur'ân'da yazım hata ve yanlışlığı konusuna inanmamaktadır. Fakat kendisinden beklenen bu tür rivayetleri tefsire almaması ya da çok daha açık ifadelerle tenkit ve reddetmesi idi.

Mevzu haberler yönünden Meâlimü't-Tenzîl:

imam Bağavi Meâlimü't-Tenzîl'de Sa'lebi'nin el-Keşf ve'l-Beyan'ını asıl kabul etmekle birlikte herbir surenin faziletine dair çoğu Übey b. Ka'b'dan nakledilen ve genellikle mevzu

olan(1) rivayetlerde daha dikkatli davranmış, hepsine iltifat etmemiştir.(2) Bunda hadisciliği etkili olmuştur.(3)

Mukaddimede Kur'ân'ın faziletleri babında zikrettiği hadislerin tümünü kritik etmiştir.(4) Fatiha suresinin faziletini anlatan hadis için de "sahihtir" der.(5) Haşr suresi son üç ayeti(6), Mülk(7), ihlas(8) ve Muavvizetan(9) sureleri ile ilgili rivayetleri de sahihtir.

Bu tür hadislerin zayıf olanlarına da dikkat çektiği olmuştur. Mesela, Fatiha, Ayetü'l-Kürsi ve Al-i İmran suresi 18 ve 26. ayetleriyle ilgili olarak zikrettiği böyle bir hadisin zayıf olduğunu beyan eder.(10)

Yine Müminun suresi ilk on ayeti için rivayet ettiği hadisi destekler mahiyette ikinci bir rivayet zikretmesi bu konudaki titizliğine işaret eder.(11)

- (1) Nevevi, Takrib, 15-16.
- (2) Sadece onbeş kadar surenin faziletiyle ilgili hadisler zikredilmiştir.
- (3) İbn Teymiye, Minhacü's-Sünne, IV/25.
- (4) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/32-33.
- (5) Meâlimü't-Tenzîl, I/43.
- (6) Karşılaştırmak için bkz. İbn Kesir, Tefsir, IV/537 ile Meâlimü't-Tenzîl, IV/327.
- (7) Karşılaştırmak için bkz. İbn Kesir, Tefsir, IV/617 ile Meâlimü't-Tenzîl, IV/373.
- (8) Karşılaştırmak için bkz. İbn Kesir, Tefsir, IV/903 ile Meâlimü't-Tenzîl, IV/545.
- (9) Karşılaştırmak için bkz. İbn Kesir, Tefsir, IV/912 ile Meâlimü't-Tenzîl, IV/549.
- (10) Meâlimü't-Tenzîl, I/291.
- (11) Meâlimü't-Tenzîl, III/301.

Ancak Nur suresinin öğretilmesiyle ilgili mevzu olduğu söylenen(1) bir rivayet varsa da Hazin, Ebu Abdullah b.Seb' tahriciyle bu hadisin sahih olduğunu iddia etmektedir.(2) Hakim de aynı görüştedir.(3)

Fakat bunun dışında mevzu haber yok demek değildir.(4)

Meâlimü't-Tenzîl'de nakledilen zayıf hadisler:

ibn Teymiye'nin de beyan ettiği gibi(5) gerçekten Meâlimü t-Tenzîl'de hiç de azımsanmayacak kadar zayıf haber vardır. Buna kendisi de dikkat çekmektedir.(6) Meâlimü't-Tenzîl'in çalışmamıza esas aldığımız nüshasını tahkik eden Halit Abdurrahman el-Akk ile Adnan Sevar'ın tesbitine göre(7) tefsirde zayıf, metruk, münker hadisler yirmiden fazladır.(8) Elimizdeki sahih hadis kitaplarında bulamadığımız ve sadece imam Bağavi'nin rivayet ettikleriyle bu rakam otuza yükselmektedir.(9)

Meâlimü't-Tenzîl'de tarihle ilgili yanlışlıklar:

Bu tür örneklere çok az rastlıyoruz. Bulabildiğimiz üç örneği buraya kaydedelim:

* Bakara suresi 51. ayetin tefsirinde firavundan kurtulan beni israilin tekrar Mısır'a girdiği ve kırk güne vailleşmesi ile tevratin verililişinin orada olduğu ifade e-

-
- (1) Bkz. Zehebi, Telhis, II/396; Elbani, Silsile-i Sahiha, I/296.
  - (2) Hazin, Lübab, V/93.
  - (3) Hakim, Müstedrek, II/396.
  - (4) Bu konuda daha önce verdiğimiz örnekler için tekrar bkz. Meâlimüt't-Tenzîl, I/117,380-381; II/47; III/300; IV/150.
  - (5) ibn Teymiye, Minhac, IV/80.
  - (6) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/291; III/63.
  - (7) Daha önce ifade ettiğimiz gibi bu tahkik çalışmasını yeterli görmüyoruz. Mesela: Leyl suresinin nüzül sebebi ile ilgili zayıf bir rivayete dikkat çekilmemiştir. (Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, IV/495. Karşılaştırmak için bkz. Hazin Lübab, VII/213.) Yine Tevbe suresi 128. ayetle ilgili zikredilen hadisi sadece imam Bağavi zikretmektedir. (Karşılaştırmak için bkz. Meâlimü't-Tenzîl, II/341; Hazin, Lübab, III/140.)
  - (8) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/199,359,372,407,446,483; II/15,130,259,312,313,316; III/6,33,52,129,302,500; IV/255.
  - (9) Bkz.Meâlimü't-Tenzîl, I/487; II/24,83,161,317,330,360,423; III/60; IV/144.

dilmektedir. Halbuki beni israil denizi geçince Mısır'a dönmemiş, buzağıya tapma gibi olaylar Tih'te olmuştur.(1)

* Nisa suresi 65. ayetin tefsirinde de Hatıb b.Ebi Beltea'nın ensardan olduğu bahsedilmektedir. Burada bir yanlışlık söz konusudur. Çünkü Hatıb ensardan değil muhacirlerdendir. Veya bu şahıs ensardan başka biridir.(2)

* Nahl suresi 26. ayette ise bu gün konuşulan dillerin İbrahim (a)'ın ateşe atılmasından sonra ortaya çıktığı, bundan önce herkesin İbranice konuştuğu zikredilmektedir. Fakat daha önce başka dillerin konuşulduğu bilinmektedir.(3) Kaldı ki imam Bağavi kendisi de dillerin Adem (a) ile başladığını kabul etmektedir.(4)

Bu saydıklarımızdan başka Meâlimü't-Tenzîl'de tenkide konu olacak bir kaç yön varki bunun matbua hatası olabileceği kanaatındayız.(5) Fakat kendisinden birbuçuk asır sonra yaşayan Kurtubi (671/1273)'nin tefsirinden nakilde farklı bir yanlışlık söz konusudur. Enbiya suresi 51. ayet(6) ve Müminun 108. ayette(7) görebildiğimiz bu tür örnekler bize Meâlimü't-Tenzîl'e sonradan bazı ilavelerin yapılabildiğini göstermektedir. Bu ise aslında Meâlimü't-Tenzîl ve dolayısıyla imam Bağavi'yi tenkitte dikkate alınması gereken, bizi insafli davranmaya sevkeden önemli bir özelliktir.

-
- (1) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/72. Karşılaştırmak için bkz. Taberi, Tarih, I/416-417; İbnü'l-Esir, Kamil, I/188.
  - (2) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/448. Karşılaştırmak için bkz. İbn Sa'd, Tabakat, III/114.
  - (3) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, III/66. Karşılaştırmak için bkz. Hazin, Lübab, IV/86; İbn Haldun, Tarih, II/46-47; Süyuti, Müzhir, I/30-33; Zirikli, A'lam, VIII/192.
  - (4) Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/161.
  - (5) Çeşitli isim ve kelimelerde görülebilecek bu yanlışlıklara bir örnek olmak üzere bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/27-43; III/18. Karşılaştırmak için bkz. Meâlimü't-Tenzîl, Bombay, 1269, I/2-11; II/476.
  - (6) Meâlimü't-Tenzîl, III/247. Karşılaştırmak için bkz. Kurtubi, Tefsir, XI/296.
  - (7) Meâlimü't-Tenzîl, III/318. Karşılaştırmak için bkz. Kurtubi, Tefsir, XII/154.

Önceki Çalışmaların Değerlendirilmesi

A.Önceki Çalışmaların Tenkidi:

Konumuzla ilgili, giriş bölümünde sözünü ettiğimiz bu tezimizden önce yapılan çalışmaların burada bir eleştirisini yapmayı uygun bulduk. Bu eleştirmeye yaptığımız çalışmada vardığımız ve ortaya koyduğumuz sonuç daha net anlaşılmalı olacaktır.

Bu bölümde önceden yapılan, ulaşabildiğimiz çalışmaların şekil ve muhteva yönünden yanlış, eksik ve fazla yönlerini örneklerle belirttikten sonra, söz konusu eserlerde görebildiğimiz güzel yönlere de işaret etmeye çalışacağız.

I.Şekil Yönünden:

Önceki çalışmalarda görebildiğimiz sistematik aksaklıkları şu başlıklar altında toplayabiliriz:

1.Konuların İşlenmesinde Görülen Sistematik Hatalar:

a.Muhkem-Mütesabih ve Mukattaa Harfler konusunda. (Bkz. D: 220-226.)

b.Metinde verilen örneklerden bir kısmı dipnotta verilebilir. (Bkz. D: 7,8,130-136,139-144,169-170,226-231,299-323; Y: 81-84,126-130,184-185; M: 305-342; L: 118-125.)

c."Menhecühu fi't-Tefsir" denildikten sonra, bulunan beş özellik uzun uzadıya izah edilmiş. Halbuki "metodunun özellikleri" diyerek izah edildikten sonra bunlar sonuçta verilebilirdi. (Bkz. Y:73-137.)

d.Kur'ân'la tefsir konusu. (Bkz. Y: 81-86.)

2.Konuların Sıralanmasında Görülenler:

a.Talebelerinin isimleri sırayla yazıldıktan sonra biyografik atfıyla kısa bir bilgi verilebilirdi. (D: 52-43.)

b.Eserler, konularına göre tasnif edilmeliydi. Halbuki aynı çalışmada hocalar, bransa göre tasnif edilmiştir. (D: 45-52, 57-74.)

c.Kiraat kaynakları daha şematik olabilirdi. (D: 90.)

d.Tefsir kaynaklarının sıralanmasında da aynı aksaklık gözle çarpır. (D: 90-120.)

e.Önce vefat, sonra doğum konusu işlenmiş. (Y: 31-32)

f. İmam Bağavi'nin sadece nakil pozisyonunda olmadığı uzun uzun anlatılmış. Halbuki bundan önceki beş maddede olduğu gibi konu önceden çalışma içinde açıklığa kavuşturulup burada değerlendirilmesi yapılmalıydı. (Y: 184-186.)

3. Maddeleme ve Alt Başlıklar:

a. Giriş bölümünde "H. VI. asra kadar tefsir hareketine umumi bir bakış" konusu, işlenen konulara göre "şahabe tefsirinin önemi ve kaynakları, tefsir ekolleri, tabii tefsirinin özellikleri ve kaynakları, tefsirin tedvini gibi alt başlıklarla işlenmeliydi. (D: 1-20.)

b. Kur'an'la ve sünnetle tefsir, nüzül sebepleri, mukatta harfler. (D: 130-144, 151-168, 224-226.)

c. "Ayet ve hadislerden şahitler getirerek kelimelerin lügatını açıklamaya çalışır" konusunda verilen beş farklı örnek. (D: 258-259.)

d. İbn Kesir'in cerh ve ta'dil yönü. (D: 309.)

e. Kur'an'la ve sünnetle tefsir, fıkıh yönü, mekki-medeni, nüzül sebepleri, nesh, Meâlimü't-Tenzîl'in el-Keşf ve'l-Beyan'la mukayesesi konuları ve bu konularda verilen örnekler. (Y: 84-89, 134-137, 140-152, 160-168.)

f. "Kaynaklar ve kullanımı" konusu tek ana başlıkta işlenmiş. Halbuki kitabın 22 sayfalık bu bölümünde paragraflar halinde pek çok alt konu işlenmektedir. (M: 249-271.)

g. Tefsirde metodu konusu 50 sayfada, 4 başlık altında, 22 örnekle ve Kur'an ilimleri hakkında görüşü konusu, 66 sayfada, 6 başlık altında, 15 örnekle işlenmiş. Alt başlıklarla daha sistematik olabilirdi. (M: 343-392, 393-458.)

h. Nesebi, aslı, künyesi, lakabı tek başlıkta işlenmiş. (Y: 30.)

i. Lakabları, ahlakı, ilmi kişiliği. (L: 7-10.)

j. Nüzül sebepleri, nesh, kıraat ilminde ve kelimelerdeki yeri. (L: 68-75, 76-77, 101-107, 118-125.)

k. Lügat ve nahivdeki yeri. Halbuki bu konuda, lügat yönü, lügat kaynakları, belâğat, nahiv ve arapça olmayan kelimelere yer vermesi alt konuları işlenmiştir. Başlıklarla daha belirgin olabilirdi. (L: 90-100.)

1."A-Nakli tefsirde yeri" denildikten sonra "B-" konulmamış. Onun yerine alt numaraların devamı olarak "5.Rivayet tefsirinde yeri" yazılmış. (L:55-80.)

4.Ayrı işlenecek Konuları Beraber işleme:

a.Tefsirde metodu işlenirken rivayet ve dirayet açısından bir ayırım yapılmamış. (D: 86-271.)

b.ibn Kuteybe'nin Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân'ı tanıtılırken, aynı müellifin Çaribü'l-Kur'ân'ı da birlikte tanıtılmış. Halbuki o esere bir sayfa sonra yeniden yer verilmekte. (D: 108-109.)

c.Fıkıh ilminde yeri anlatılırken aynı başlıkta usulü fıkıh yönüne işaret edilmiş. (D: 245-252.)

d.Bir başlıkta lügat, sarf, nahiv, arap kelamı ve belâğat yönünü "lügat ve nahiv ilmindeki yeri" adıyla incelemiş. Halbuki birbirleriyle en az yukarıdakiler kadar çok yakın ilgili olan şiirle istişhat yönü ayrı bir başlıkta incelenmiş. (D: 257-271.)

e.Mukaddimede yer alan, Kur'ân'la ilgili fasıllarda zikredilen hadislerin "hadisle tefsir" konusunda incelenmesi yersiz. Bunlar ilmi şahsiyeti veya hadisciliği gibi konularda incelenebilirdi. (Y: 90-92.)

f.Kıraat konusu, lügat, nahiv ve sarf konusuyla birlikte incelenmiş. (Y: 119-126.)

5.Beraber işlenecek Konuları Ayrı işleme:

a.Nesh ve nüzül sebepleri konuları, tefsir usulü konusundan ayrı işlenmiş. (D: 150-173, 220-235.)

b.Tefsirin kaynakları ile tefsirindeki isnatlar. (D: 86-128, 175-204.)

c.Senetsiz rivayet ettiği hadisler ve takti' uygulaması konularıyla, Kur'ân'ın sünnetle tefsiri. (D: 137-144, 203-204.)

d.isnatların değerlendirilmesi, rivayete hırsı konusunda değil, kaynaklar konusunda incelenmeliydi. (Y: 100-101.)

e.Soru-cevap metodu kullandığı, genel anlatım özellikleri konusunda işlenmeli. (Y: 186.)

6.Dipnotlarla ilgili Sistematik Hatalar:

a.Sadece yazar veya kitab adıyle yapılan atıflar. (Örnek olarak bkz. Y: 34, 35, 45, 158..; M: 152, 153, 190, 191..; L: 7, 23, 61, 130...)

b.Meâlimü't-Tenzîl'den yapılan iktibaslarda cilt ve sayfa numarası gösterilmemiş. Aynı durum, ayet nakillerinde ve diğer iktibaslarda da görülmektedir. (Y: 70, 80, 132, 158.)

c.Aynı satıra iki adet dipnot. Halbuki bu kitapta konuların sayfa başından başlanması şeklindeki düzenleme nedeniyle konular arasında 24 sayfa boş bırakılmıştır. (M: 55, 143.)

d.Metinde dipnot için numara verildiği halde, dipnot çizgisi altında numara ve not yazılmamış. (M: 488.)

e.Aynı sayfada aynı kitaba farklı dipnot. Dipnot 1: ez-Zehabi, et-Tefsir ve'l-Müfessirun, I/125; Dipnot 5: ez-Zehabi, Muhammed b. Hüseyin, et-Tefsir ve'l-Müfessirun, I/126. (D: 187.)

f.Farklı sayfalarda, aynı kitaba, farklı dipnot. (Y: 31, 36)

g.Bazan iktibas ettiği yere dipnot vermez. (Y: 34 Bütün Horasan'ı gezdi; Y: 53-58 Mesabihu's-Sünne baskıları hakkında bilgi; Y: 31 ve L: 11 Mezarının Talikan'da olduğu.)

II.Muhteva Yönünden

Önceki çalışmalarda muhteva yönünden tesbit edebildiğimiz aksaklıkları da şu şekilde gruplandırabiliriz:

1.Katılmadığımız Düşünceler ve Yanlışlıklar:

a.Fikri Planda Yapılan Yanlışlıklar:

a1.Eserlerinden Mu'cemü's-Sahabe, Keşfü'z-Zünun'daki şekliyle Fedailü's-Sahabe olarak kaydedilmiş. Halbuki ibn Hacer, Fethu'l-Bari, I/170 ve Tezhib, II/138 de; ismail Paşa, Hediye-tü'l-Arifin, I/312 de Mu'cemü's-Sahabe demektedir. (D: 57.)

a2.Eserlerinden "el-Cem'u beyne's-Sahihayn", "el-Cami'..." olarak yazılmış. Tezimizde gösterdiğimiz kaynaklarda olduğu gibi, D: nin gösterdiği kaynaklarda da bu eser bizim tesbit ettiğimiz şekildedir. Ayrıca D: de dipnotta gösterilen kaynaklardan GALL, I/448-449 ile Supp, I/620-622 de bu eserden hiç söz edilmemektedir. (D:57.)

a3. Bir tane mevzu hadis bulduğu iddia ediliyor ve bu konuda Ebu Şehbe tenkit edilerek "bu durum O'nun derinlemesine bir inceleme yapmadığını göstermektedir" deniliyor. Oysa aynı durum D: için de geçerlidir. Nitekim biz O'ndan ayrı beş adet mevzu hadis bulabildik. (D: 79.)

a4. israiliyat konusunda "Bu O'nun israiliyatta ayıklama yaptığına bir işarettir." denilmesi yeterli değil. "Bu, tefsiri kısa tutmasına işarettir." dense daha doğru olurdu. Çünkü Meâlimü't-Tenzîl'de bu tür meskûtün anı konulardan öte, nice yalan israili haberler zikredilmiştir. (D; 288.)

a5. Genel özellikler sıralanırken beşinci madde olarak tefsirde uzatma olmadığı vurgulanmakta. Halbuki kıssa, tarih ve ahkâmla ilgili konularda durum tamamen bu hükmün tersine cereyan etmektedir. (Y: 183.)

a6. Mevzuat ve israiliyatın azlığı ile bidatlardan uzaklığı konusunda söylediklerine katılmıyoruz. Bu, bize çalışmada Meâlimü't-Tenzîl'in baştan sona taranmadığını göstermektedir. (Y: 191)

a7. Eserlerden Mu'cemü's-Sahabe ve Mu'cemü's-Şüyuh hakkındaki mütalaalarına katılmıyoruz. Sayfa 111 de sadece ismail Paşa ifadesiyle "el-Kifaye" isimli eseri kabul ettiği halde, sayfa 174 de sadece yine ismail Paşa'nın zikretmesine tereddüt eder, kabule yanaşmaz. Halbuki aynı eserden Keşfü'z-Zünun II/1735 de söz etmektedir. Yine Mu'cemü's-Sahabe'yi Katip Çelebi (bkz. Keşfü'z-Zünun; II/1376), İbn Hacer (bkz. Fethu'l-Bari; I/170; Tezhib; II/138) ve ismail Paşa (bkz. Hediye'tü'l-Arifin; I/312) imam Bağavi'ye ait göstermektedir. (M: 98, 173-174.)

a8. "Kimden rivayet ettiğine dikkat eder" denilmekte. Halbuki Kelbi gibi ithamlara maruz olanlardan rivayet ettiği olur. (M: 463, 472.)

a9. israiliyat hakkında kanaatine katılmıyoruz. (M: 488-490.) Gerçi M: yerinde bir sonuca ulaşmıştır: Elbette Keşf ve Vasit ile mukayese edilince, Meâlim onlardan bu konuda çok daha iyidir. Fakat Meâlimü't-Tenzîl'deki israiliyatı görmezlikten gelemeyiz. Unutmayalım ki Keşf, vaiz, kassas, tarihçi bir müellifin; Vasit, O'nun talbesi aynı zamanda dilci bir alimin eseri olduğu halde, Meâlimü't-Tenzîl, Muhyissünne'ye aittir. Aynı durum Y: 158 de söz konusudur. O da Meâlim'de israiliyatı az göstermeye çalışmış, sürekli Keşf örnek gösterilerek, onunla kıyaslanmıştır.

a10. Mişkatü'l-Mesabih'in yazarı el-Hatıb et-Tebrizi değil Wali'ed-Din'dir derken büyük bir yanlışlık içindedir. Her iki ismi ayrı kişi zannetmiştir. et-Tebrizi'nin vefat tarihi olarak verilen rakam (737/1336) Mişkat'ın telifinin bitiş tarihidir. (L: 22-23.)

b.Genellemeden Kaynaklanan Yanlışlar:

b1.imam Bağavi'nin haccettiğine ve Bağdat'a gittiğine ait zannı yerinde değil. Aslında 72. sayfadaki ifadesinden kendisinin de bu fikre tam katılmadığı anlaşılıyordur. (M: 71-72.)

b2.Önsözde "Bu konuda yapılan çalışmalar ve yazılanlar ya bir kitabın bir kaç sahfesine sıkıştırılmış veya konuyu layıkıyla vuzuha kavuşturmaktan uzak ve konuya sadece genel bir bakıştan ibaret kalmıştır." denilmişse de, bu tezimizin önsözünde hakkında bilgi verdiğimiz ve burada tenkidini yapmaya çalıştığımız L: (1982), Y: (1983) ve M: (1986) kendisinden önce yapılmış konu ile ilgili müstakil çalışmalardır. Her ne kadar bu çalışma daha önce hazırlanmışsa da 1987 de yeniden düzenlenmesi sebebiyle bu yeni çalışmalara atıfta bulunmak mümkündür. Nitekim 1986 da basılan Sıbtü İbni'l-Cevzi'nin, Ali Sevim tahkiki ile basılan kitabı, yeni düzenlemede kaynaklar arasında yer almaktadır. (D: VII, 24, 339.)

b3."Meâlim'in ibaresi ile bu kitabın ibaresini karşılaştırdık. Tam bir benzerlik bulduk." ifadesi de, kaynaklar konusunda örnekleriyle yeterince izah ettiğimiz bir genellemedir ve biz aynı kanaatta değiliz. Diyebiliriz ki Vahidi'nin Esbab-ı Nüzül'ü ile tefsirmizi daha ciddi kıyas eden herkes bu hükme katılmıyacaktır. (D: 119-120.)

b4.Meâlimü't-Tenzîl'de israili haberlerin nakline sebep olarak bu haberlerin nakli caiz olan konularda varid olduğu gösterilmektedir ki bu açıklanması, örneklenmesi gereken bir konudur. Bizim tesbit edebildiğimiz kadarıyla caiz olmayan konularda da azımsanmayacak kadar israili haber Meâlimü't-Tenzîl'e alınmıştır. (Y: 158-159.)

b5.Meâlimü't-Tenzîl'in önceki tefsirlere göre israiliyata daha az yer verdiğini iddia ederken de bu tür yanlış bir genelleme ile karşı karşıya olduğumuz kanaatındayız. Çünkü Sa'lebi'nin el-Keşf'inin tam tanımamaktadır. incelenilen nüşha 3/4 kadar eksik bir nüşhadır. Belki İbn Teymiyye'nin genellemesi gibi bir kaç örnek vererek, Meâlimü't-Tenzîl temize çıkarmaya çalışılmıştır. (Y: 118, 157-158, 161, 191.)

b6.imam Bağavi'nin oğlunun eğitiminden söz edilmekte. Künyesinin Ebu Muhammed olması nedeniyle bu genellemeye gidilmemelidir. Kaynaklarda bu konuyla ilgili herhangi bir bilgiye rastlamadık. M:'nin Tezkiratü'l-Huffaz; IV/53 den aldığını söylediği senet ise kanaatımızca tashihi yapılmamış bir baskıdan iktibas sebebiyledir. Aşağıya aldığımız iki metin, yanlışın nüşhadan kaynaklandığını ve M:'nin bunu genellediğini açıkça ortaya koymaktadır. M:'de iltibasa sebep olan Muhammed, müfessirimiz Hüseyin b.Mesud'un oğlu değil, Hüseyin b.Behram es-Sufi'nin oğludur

ve Hafede diye meşhur Şerhu's-Sünne ve Meâlimü't-Tenzîl'i bize rivayet eden imam Bağavi'nin talbesi Ebu Mansur Mecdüddin Muhammed b.Esad b.Muhammed b.Hüseyin b.Kasım el-Attari et-Tusi (573/1177) nin talebesidir. (M: 59-61.)

وتكاد تطبق المراجع صمتا فيما يتعلق بابنه محمد إلا من إشارة بسيطة يفهم منها أنه كان فقيها ومحدثا ، وأن كثيرين من أهل الحديث قد رووا عنه^(٣) ، ولذا (٣) راجع : تذكرة الحفاظ - الذهبى ٥٣/٤ فقد جاء فيها في ترجمة البغوى رواية هذا الحديث = بالسند التالى : أخبرنا عمر بن إبراهيم بن حسين الكاتب ، وعبدالحق بن عبدالسلام الشافعى ، وأحمد ابن سعيد ، وإسماعيل بن عبدالرحمن ، وأحمد بن عبدالمجيد بن قدامة وخديجة بنت الرضى قالوا : ثنا محمد ابن الحسين بن مسعود الفقيه : أنبأنا أبو الحسن محمد بن محمد (بسنده) أن أبا سعيد الخدرى قال لأبى صعصعة المازنى : إني أراك تحب الغنم والبادية فإذا كنت في غنمك أو باديتك فأذنت بالصلاة فارفع صوتك بالنداء فإنه لا يسمع مدى صوتك أو صوت المؤذن جن ولا إنس إلا شهد له يوم القيامة ، قال أبو سعيد : سمعته من رسول الله ﷺ .

M: 60-61

أخبرنا عمر بن إبراهيم بن حسين الكاتب وعبدالحق بن عبد السلام الشافعى واحمد بن [محمد بن^١] سعد واسماعيل بن عبد الرحمن واحمد بن عبد الرحمن واحمد بن عبد الحميد بن قدامة وخديجة بنت الرضى قالوا انا محمد بن الحسين بن [بهرام الصوفى انا محمد بن اسعد الطارى سنة سبع وستين وخمس مائة انا محي السنة الحسين بن^١] مسعود الفقيه انا ابو الحسن محمد بن محمد انا ابو على زاهر بن احمد انا ابراهيم بن عبد الصمد انا ابو مصعب عن مالك عن عبد الرحمن بن ابى صعصعة المازنى عن ابيه أنه أخبره أن ابا سعيد الخدرى قال له : إني أراك تحب الغنم و البادية فإذا كنت في غنمك او باديتك فأذنت بالصلاة فارفع صوتك

(١) من المكية .

النداء

١٢٥٨

Zehebi, Tezkirotü'l-Huffaz, IV/1258.

b7."Meâlimü't-Tenzîl'i ilim hayatının ilk yıllarında, olgunluk çağından önce, takriben 464 lerde yazdı." (M: 101-102, 488, 497.) Kanattımızca delilsiz olan bu fikre katılma imkanı yoktur. (Karşılaştırmak için bkz. D: 74.) Eserlerinin muhtevası ve kalitesi ile yukarıda sözü edilen tarihin Meâlimü't-Tenzîl'in mukaddimesinde imam Bağavi'nin Kelbi'nin tefsirini öğrenme yılı olarak verdiği dikkate alınırsa Meâlimü't-Tenzîl'in daha sonraları yazıldığı söylenebilir. Fakat tarih vermek yine de güçtür.

b8.Vefat tarihini "sadece ibn Tağriberdi 515 der" denilmekte. Halbuki Zehebi, Müştebeh, 86 da aynı rakamı vermektedir. (Y: 31.)

b9.Eserlerinden el-Envar fi Şemâli Nebiyyi'l-Muhtar hakkında sadece Kettani bilgi verir denilmektedir. Oysa Keşfü'z-Zünun, I/195; Hediyyetü'l-Arifin, I/312; Supp, I/622; TEA, VI/244 ve Mu'cemü'l-Müellifin, IV/61 de aynı eserden söz edilmektedir. (Y: 58.)

b10.el-Kifaye'den sadece Keşfü'z-Zünun bilgi verir denilmekte. Halbuki aynı ismi Hediyyetü'l-Arifin, I/312 de de görmekteyiz. (Y: 59.) M: 111 ise Keşfü'z-Zünun, II/1498 den habersiz olarak sadece Hediyyetü'l-Arifin'de var olduğunu iddia etmektedir.

b11.Tercümetü'l-Ahkam sadece Keşfü'z-Zünun'da zikredilmekte denilse de, aynı isme Hediyyetü'l-Arifin, I/312 de rastlamaktayız. Ayrıca eser İstanbul, Nuru Osmaniye Kütüphanesi, 2282/2 de mevcuttur. (Y: 60.)

c.Nakil (iktibas)dan Kaynaklanan Yanlışlıklar:

c1." القصة " diye başlık atar" denilmiş. Halbuki metinde " فى القصة " dir. Yine aynı yerde " وفى التوراة مات ابراهيم " denilmekte. Oysa ibare " وفى التوراة مات وهو ابو مائة وعشرين " şeklindedir ve Yusuf (a)'dan bahsetmektedir. Fakat bu tür yanlışların sehven yapıldığı veya farklı baskılardan kaynaklandığı inancındayız. (D: 208.)

c2." قال الشيخ الامام محبى السنة رحمه الله " ibaresini elimizdeki baskıda ilgili yerde (IV/176) bulamadık. (Farklı baskıdan kaynaklanabilir.) (M: 102, 321.)

c3." ليس الخبر كالعيان " şeklinde alınan ibarenin aslı " ليس الخبر كالمعاينة " dir. (D: 229.)

c4.Suyuti'nin tabakatü'l-Müfessirin, 12 (Leyden, 1839) ve Tabakatü'l-Hüffaz, I/155b de imam Bağavi'nin adının Hüseyin b. Muhammed olarak zikrettiği ifade edilmektedir. Elimizde mevcut matbu nüshalarda (bkz. sayfa 38 ve 457) isim Hüseyin b.Mesud b. Muhammed olarak tesbit edilmiştir. Aynı yanlış Zirikli, el- A'lam, II/284 de tekrar etmekte ve M: onuda kaynak göstermektedir. (M: 41.)

c5." كما اشار اليه ايضا صاحب الاعلام " ifadesiyle Zirikli'nin el-A'lam, II/284 de Meâlimü't-Tenzîl'in müellifimizden başkasına izafe edildiğini iddia etse de böyle bir ibareye rastlamadık. (M: 101.)

c6.Taşkörüze, Miftahu's-Seade, II/116 da ve Ömer Nasuhi Bilmen, Büyük Tefsir Tarihi, II/488 de Fahreddin Razi'nin, imam Bağavi'nin talebesi olduğunu iddiaları yanlış bulunur ve tenkit edilir. (L: 19.) Halbuki sözü edilen kitaplarda,Fahreddin Razi'-

nin değil, babası şeyh Ziyaüddin Ömer'in talabe olduğu ifadeleri çok açıktır.

(التفسير الكبير) للامام فخر الدين الرازي * . وهو محمد بن عمر
ابن الحسن بن الحسين ، التيمي البكري ، الامام فخر الدين الرازي بن
خطيب الري . امام المتكلمين ذو الباع الواسع في تعليق العلوم ، والاجتماع
بالشاسع من حقائق المنطوق والمفهوم ، بحر ليس للبحر ما عنده من الجواهر ،
وحبر سما على السماء وأين للسماء مثل ماله من الزواهر ، وروضة علم
تستقل الرياض نفسها أن تحاكي مالمديه من الازاهر . انتظمت بقدره العظيم
عقود الملة الاسلامية ، وابتست بلسه التنظيم ثغور المحمدية ، وخاض من
العلوم في بحار عميقة ، وراض النفس في دفع اهل البدع وسلوك الطريقة .
وله شعار أوى الأشعري من سننه الى ركن شديد ، واعتزل المتزلى علما
أنه ما يلفظ من قول الا لديه رقيب عتيد . وأما الشرعيات - تفسيراً وفقها
وأصولاً وغيرها - فكان بحراً لا يجارى ، وبدراً الا أن هداه يشرق نهاراً .
(ولد) الامام سنة ثلاث أر أربع وأربعين وخمسائة ، واشتغل على والده
الشيخ ضياء الدين عمر ، وكان من تلامذة محيى السنة أبى محمد البغوى .
وقرأ الحكمة على المجد الجليلى برفاعة ، وتفقه على الكمال السمانى . ويقال

Taşköprüzade, Miftahu's-Seade, II/116

« ÜSTAZLARI VE SEYAHATLARI :

Fahr-i Râzî'nin ilk muallimi babası Ziyâü'd-Din'dir. Bu zât, Muhyî's-Sünne Muhammed Bağavî'nin tilmizlerinden gaayet fasîh, belîğ, hutbe irâdında mâhir idi. Hatîbü'r-Rey diye ma'rûfdur.»

Ömer Nasuhi Bilmen, Büyük Tefsir Tarihi, II/488

Aynı yanlışa, et-Tefsir ve Ricalühu isimli eserinde (sayfa 86) Şeyh Muhammed el-Fadıl b.Aşur'un da düştüğünü M: 93 haber vermektedir.

c7."imam Bağavî'nin Meâlimü't-Tenzîl'de Tirmizi ve Ahmed b.Hanbel'den aldığı rivayetleri söz konusu eserlerde bulamadık." diyor. (L: 49.) Halbuki L: 65'de iktibas edilen Tirmizi rivayeti Tirmizi, Tefsiru Sure 7/2-3'de aynı ifadelerle mevcuttur. Diğer örnekler için tezimizin hadis kaynakları bölümüne bakınız.

d.Daktilo (Yazım)dan Kaynaklanan Yanlışlar:

d1.Ebu Hüseyin Yahya b.Nasr el-Cürcanî, Sahibü'n-Nazm'ı dipnotta gösterilen yerde (I/229) bulamadık. Galiba bu bizim tesbit ettiğimiz yerde (IV/503) olmalı. (D: 87.)

d2.ikinci paragrafta "aslında" kelimesi "asrında" olacaktır. (D: 9.)

d3.Üçüncü bölümde yazarların mukayesesi yapılmadığından, Sa'lebi, ibn Atıyye ve ibn Kesir yerine mukayese yapılan eserlerin adı yazılmalıydı. (D: 273, 282, 299.)

d4.Dipnot 4 de Davudi kelimesi Nevevi şeklinde yazılmıştır. Matbaa hatası olduğunu zannediyoruz. (Y: 50.)

d5: "الهجوم اوهاجهم وجبريل معك" hadisine Ahmed b.Hanbel, IX/286 kaynak gösterilmiş, halbuki IV/286, 298, 299, 301 şeklinde olmalıydı. (Y: 99.)

d6.27 numaralı sayfa 26 ve 26 numaralı sayfa 27 numaralı olacak ve böylece yerleştirilecek. (L: 26-27.)

e.Özelleştirmeden Kaynaklanan Yanlışlar:

Önceki çalışmalarda geliştirilip savunulan ve katılmadığımız yeni bakış açıları:

e1.Meâlimü't-Tenzîl, ısrarla "lügavi bir tefsir" gösterilmeye çalışılmıştır. (M: 178, 261-264, 343-392, 496.) Bunu açıkça söylediği gibi çalışmasında ağırlık verilen yön de buna işaret edilmektedir. Mesela, sayfa 343-458 arasında "Tarikatühu fi't-Tefsir" konusunda 50 sayfa (343-392) tefsirin lügat yönüne ayrılırken geriye kalan 65 sayfada tefsirin kıraat, fıkıh, akaid ve Kur'ân ilimleri yönü incelenmiştir. Sonuçta da apaçık ifade ettiği bu hükmün Meâlimü't-Tenzîl'i lügavi bir tefsir gösterme eğiliminden kaynaklandığını sanıyoruz. Çünkü Meâlimü't-Tenzîl kendi hacmine göre bütün tefsir yönlerine ağırlık verilen bir eserdir. Hemen hemen ihmal edilen bir tefsir yönü kalmamıştır. Ne varki kitapta, mutavassıt olma özelliği hakimdir. Bununla birlikte sayfa 177'de M:'nin de ifadesiyle sanki ahkam tefsiri, sanki siyer ve meğazi kitabı görünümünde olan kelimeler, fıkıh ve kıraata da oldukça fazla yer verilen tefsirimizi özellikle lügavi göstermeye çalışmak sanki peşin hükme delil aramak gibi olmuştur.

e2.Rivayete hırsı konusunda Meâlimü't-Tenzîl'in tümüyle bir rivayet tefsiri olduğu iddiaya çalışılmıştır. (Y: 99-107.) Halbuki tümüyle sadece rivayet veya sadece dirayet tefsiri düşünmesi yersizdir. Genel olarak tefsirde ağırlık verilen yön rivayet veya dirayettir. Değilse imam Bağavi sadece nakil pozisyonunda değildir. Kendi şahsiyetini Meâlimü't-Tenzîl'de her fırsatta ortaya koymaktadır. Bu konuyu tezimizin Meâlimü't-Tenzîl'in ilmi değeri ve tenkidi konusunda izah ettiğimiz kanaatındayız.

2.Önceki Çalışmalarda Yer Alan Çelişkiler:

a.Aynı Konu Hakkında İki Ayrı Yerde Farklı, Çelişik Bilgiler Verme:

a1.Talebelerinden Ebu Nuaym Abdurrahman b.Asfar, bir yerde

en-Nasici, bir yerde de el-Bamenci nisbetiyle gösterilmiştir. (D: 32, 52.) Her iki yerde kaynak gösterilen Sübki, Tabakat, IV/258 de ise isim şöyle tesbit edilmiştir. Ebu Nuaym Abdurrahman b.Ömer b.el-Asfar el-Basihi. Tabakat'ın tahkikli baskısı VII/179 da ise bu nisbet el-Bamenci şeklinde gösterilmektedir.

عبدالكريم بن علي بن أبي طالب الاستاذ أبو طالب الرازي تلميذ الغزالي قال ابن السمعاني امام ظريف عفيف حسن السيرة قال وأقام بهراة بين الصوفية وسمع ينفاد أبا بكر بن الخاضبة وغيره، وتفقه على الغزالي والكياء ومحمد بن ثابت الخجندی روى عنه أبو النصر الفارسي مؤرخ هراة وغيره قال ابن السمعاني سمعت أبا نعيم عبد الرحمن بن عمر بن الاصر الفارسي يقول لما فرغت من التفقه على الامام الحسين ابن مسمود الفراء ورجعت الى نامسن كان أحد الفقهاء دخل على وجرى بيننا مذاكرة علمية فوقتنا في هذه المسألة

Sübki, Tabakat, IV/258.

عبدالكريم بن علي بن أبي طالب

الاستاذ أبو طالب الرازي، تلميذ الغزالي

قال ابن السمعاني: امام ظريف عفيف حسن السيرة، قال: وأقام بهراة بين الصوفية. وسمع ينفاد أبا بكر بن الخاضبة وغيره، وتفقه على الغزالي، وإلكياء، ومحمد بن ثابت الخجندی.

روى عنه أبو النصر الفارسي مؤرخ هراة، وغيره.

قال ابن السمعاني: سمعت أبا نعيم عبد الرحمن بن عمر الأصر الفارسي^(١) يقول: فرغت من التفقه على الإمام الحسين بن مسمود الفراء، ورجعت إلى بامسين^(٢) كان أحد الفقهاء دخل على وجرى بيننا مذاكرة علمية، فوقتنا في هذه المسألة:

(١) اضطربت أصول الطبقات الكبرى والوسطى في شكل هذه النسبة اضطراباً شديداً. وقد أدانا التعليل للثبات هذا الرسم. وهو نسبة إلى « بامسين » بالياء الموحدة بعدما ألف ثم ميم ومهزة وياء مائة ونون: مدينة من أعمال هراة. كما في معجم البلدان ١/٤٨١، ٤٨٢. وقد ذكر ياقوت أن بامسين وهو ابن السمعاني - سمع من بعض من ينسبون إلى هذه المدينة. وهذا الذي عندنا سمع منه ابن السمعاني، كما ترى. (٢) وهذه أيضاً اضطربت فيها الأصول. وانظر التعليق السابق.

Sübki, Tabakat, VII/179

a2.Y: 107, 118 ve 158'de israiliyatin azlığından söz edilir. Halbuki Y: 114 ve 119'da israiliyatin çokluğu belirtilmektedir. Y: 118 ve 157'de bu konuda ibn Teymiye'yi tenkidini de ilave edersek bu bize Y: 'de Meâlimü't-Tenzîl'in yeterince incelenmediğini gösterir.

a3.Y: 39-137'de tefsirde metodu olarak incelenen konu Y: 191 de temel prensipler olarak işlenmiştir.

a4."Ama O hiçbir zaman ayeti kendi görüşü ile ilmine dayanarak ta olsa tefsire yanaşmamıştır." dedikten hemen sonra "fıkıh ilmindeki yeri" konusunda verdiği örnekler bunun aksini göstermektedir. Ayrıca yine aynı eserde kıyasın cevazı hakkında verilen örnek daha dikkat çekicidir: **ومنى الآية دليل على جواز القياس فان من العلم ما يدرك بالتلاوة والرواية وهو النسخ ومنه ما يدرك بالاستنباط وهو القياس على المعنى**

(Bkz. Meâlimü't-Tenzîl, I/456.)

Yani bizzat aktarılan bu örnek, imam Bağavi'nin (bazı şartlarla) rivayet dışında ilme ulaşılabilmesine inandığını göstermektedir ki bu zaruri bir neticedir. Yasak olan rey tefsiri, hevaya dayanan, Allah'a kulluk kasdı olmayan tefsirdir. (Y: 80-82.)

b.Tenkrit Edilen Hatanın Benzerini Yapma:

Bir paragraf yukarıda, Muhammed Hüseyin ez-Zehebi'nin, Kâtip Çelebi'ye yönelttiği tenkidin delilsizliğini ve geçersizliğini güzelce ifade ettikten sonra, hemen alt paragrafta "Ömrü hakkında verilen rakamların ortası alınacak olursa" diye vefat tarihinin 516 olduğunu isbata çalışmıştır. Böylece kendisi de, hiç bir delile dayanmadan ihtilafları ortalamış bulunmaktadır. (D: 44.)

c.Savunulan Teze Aykırı inceleme:

Meâlimü't-Tenzîl'de tefsirin bütün yönlerine yer verildiğini iddia ettiği halde, incelemede bu ortaya konulmamıştır. (Y: 181, 192.) incelenmeyen eksik konuların listesini, biraz sonra yeri gelince vereceğimizden, burada bu kadarla yetiniyoruz.

d.Bilgiyi Yerinde Kullanmama:

d1.Hocası Faşani'den, Ebu Davud'un Sünen'ini rivayet ettiği kanaatında olduğunu beyan ettiği halde, hadis kaynakları arasında söz konusu kitabı sayılmaz. (D: 47, 121-126.)

d2.Tevrat'ın kaynak olduğu ifade edildiği halde kaynaklar arasında bir cümle ile olsun zikredilmez. (D: 86-128, 208.)

d3.Fetava adında bir eserinden söz ettiği halde eserleri arasında bunu sayıya dahil etmez. (Y: 60.) Aynı durum M: 171'de de söz konusudur. Hocası Kadı Hüseyin'in Fetava'sına talik yaptığını yazar ama bunu eserleri arasında saymaz.

e.Titiz Davranmama, Ciddiyetsizlik:

e1.Şuara suresi 214. ayetle ilgili olarak, Hz. Ali hakkındaki rivayet için, mevzu dediği halde, mevzu haberler konusunda

bundan hiç söz etmez. (D: 149, 241.)

e2.Y: 72'de Meâlimü't-Tenzîl'in tek kıraat kaynağı olan E-bu Bekir Ahmed b.el-Hüseyin'in kitabını (büyük bir ihtimalle) faydalandığı nüshadaki hataya dikkat etmeden Kitabü'l-Ğaye yerine Kitabü'l-inaye olarak tesbit etmiştir. Halbuki Y: 163'de el-Keşf'in kaynakları konusunda aynı kitap doğru olarak Kitabü'l-Ğaye şeklinde yazılmıştır.

e3.içinde nasih ve mensuh ayetlerin bulunması açısından sureleri gruplandırırken (cilt ve sayfa vermemekle birlikte) Zerkeşi'nin eserinden yararlanmaktadır. el-Burhan, II/33-34'den tenkitsiz olarak nakledilen bu bilgilerde Kur'ân sureleri toplamı, 43+6+40+32=121 etmektedir. Halbuki kaynakta 7,16,17,20,23,47 ve 74. sureler mükerrerdir. (Y: 147.)

e4."Kıraata yer vermesi" konusunda imam Bağavi'nin kıraatları 10'a çıkarması anlatılmış fakat tefsirde 9 tanesi ismen 8 tanesi de senediyle işlenmişken bu konuda hiç bir açıklama getirilmemiştir. (Y: 186.)

e5.Y: 'de Mevzuat ve israiliyat azlığı ve bidatlardan uzaklığı konusunda dediklerine katılmıyoruz. Bu bize çalışmada işin ciddi tutularak baştan sona tefsirin taranmadığını, hakkında yazılanları temel kabul edilerek sonuca varıldığını göstermektedir.

3.Eksiklikler:

Bir eseri değerlendirmek, hakkında söz söyleyebilmek için, ilgili başka çalışmalar yanında müellifin kendi ifadelerine başvurmak ve özellikle eserin mukaddimesinde yazarın, eserini ve kendisini tanıtmaya müracaat etmek gerekir. Meâlimü't-Tenzîl'i bütün yönleriyle tanımak için de mukaddime ve metni tümüyle incelemek gerektiğine inanıyoruz. Üzerinde yapılan çalışmalar buna ulaşabildikleri ölçüde güzel ve tamam olabilecektir.

Konumuzla ilgili daha önce yapılan çalışmalarda tesbit edebildiğimiz eksiklikleri şöyle sınıflandırabiliriz:

a.işlenmeyen Konular:

Tezimizde işlemeye çalıştığımız ve böylece Meâlimü't-Tenzîl'in tamamıyla ve daha güzel tanınması için incelediğimiz bazı konular önceki çalışmalarda görülmemektedir. Bunlar sırayla:

a1.Bu çağda (beşinci/onbirinci yüzyılda) yetişen alimler. (M:.)

a2.Tefsir, Tevil, Tefsire olan ihtiyaç. (D:, Y:, L:.)

- a3.Tefsir çeşitleri. (D:, Y:, M:, L:.)
- a4.Meâlimü't-Tenzîl'e kadar tefsir hareketleri. (Y:, L:.)
- a5.İlmi kişiliği. (Y:, M:, L:.)
- a6.Akide ve mezhebi, Ahlakı. (L:.)
- a7.Genel anlatım özellikleri. (D:, L:.)
- a8.Sahabe dönemi ve önceki olaylarla tefsir. (Y:, M:, L:.)
- a9.Sure isimleri ve ayetlerin sayısı. (D:, Y:, M:, L:.)
- a10.İlk ve son inen ayetler. (D:, M:, L:.)
- a11.Sure ve ayetlerin tertibi. (D:, Y:, M:, L:.)
- a12.Mekki-Medeni. (D:, L:.)
- a13.Muhkem-Müteşabih, Mukattaa harfler. (Y:, M:.)
- a14.Müşkilü'l-Kur'an, Emsalü'l-Kur'an, Aksamü'l-Kur'an, Kur'an'da tekrarlar. (Y:, M:, L:.)
- a15.Müphematü'l-Kur'an, Fedailü's-Süver, Tenasübü's-Süver. (D:, Y:, M:, L:.)
- a16.Arap sözleriyle tefsir. (Y:, M:, L:.)
- a17.Şiirle istiḥat. (Y:, M:.)
- a18.İsari tefsirde yeri, Pozitif ilimlerde yeri. (D:, Y:, L:.)
- a19.Tefsir kitap kaynakları. (Y:, M:, L:.)
- a20.Tarih kaynakları. (D:, L:.)
- a21.Keşf ile mukayese. (M:, L:.)
- a22.Taberi tefsiri ile mukayese. (D:, Y:, M:, L:.)
- a23.Lübab ile mukayese. (D:, M:, L:.)
- a24.İbn Kesir tefsiriyle mukayese. (Y:, M:, L:.)
- a25.Diğerleriyle mukayese. (D:, Y:, M:.)
- a26.İlmi değeri ve tenkidi. (D:, L:.)

a27.Önceki çalışmaların değerlendirilmesi.(D:, Y:, M:, L:)

b.Eksik Bilgiler:

Önceki çalışmalarda bazı konularda bilgiler eksik sunulmuş ve fakat bu eksik bilgilerle inceleme tamamlanmış sayılmıştır. Bunlar:

b1.Lakapları. (D: 29-30, 5 adet; Y: 30, 5 adet.)

b2.Hadis kaynakları. (D: 121-126, Ebu Davud'un Sünen'i zikredilmemiş.)

b3.Hocaları. (D: 45-52, 24 adet; Y: 40-44, 33 adet; M: 83-89, 15 adet; L: 12-17, 44 adet.)

b4.Talebeleri. (D: 52-57, 19 adet; Y: 45-48, 15 adet; M:90-93, 18 adet; L: 18-21, 6 adet.)

b5.Eserleri. (D: 57-74, 15 adet; Y: 50-60, 11 adet; M: 98-174, 14 adet; L: 21-28, 8 adet.)

b6.Baskıları. (D: 68, 5 adet; Y: 63, 4 adet; M: 106-107, 7 adet; L: 25, 5 adet.)

b7.Meâlimü't-Tenzîl'in Kur'ân ilimleriyle ilgisi. (D: 166-173, 220-234, 8 konu; Y: 138-146, 4 konu; M: 419-435, 3 konu; L: 68-79, 118-121, 4 konu.)

b8.Tarih kaynakları. (D: 86-128.)

b9.Mukaddimedede zikredilmeyen tefsir isimleri. (Y: 70-106, 8 adet.)

b10.Lügat kaynaklarında Keşf ve Meâni'l-Kur'ân'lara ek olarak sadece Ezheri'nin Tezhibü'l-Lüğa'sı zikredilmiş. Halbuki Ahfeş, Halil b.Ahmed, ibnü'l-Enbari, ibn Keysan, Kutrub, Müberred ve Sibeveyh gibileri de lügat kaynaklarından sayılmalıdır. (D: 128.)

c.Yetersiz işlenen Konular:

Önceki çalışmalarda işlenen ve fakat yeterince ağırlık verilmeyen konular:

c1.Yalan ve asılsız olduğu apaçık belli olan israili haberler ile meskütün anı olup da ne tasdik ve ne de tekzip edilmeyen haberler konusunda dörder örnek verilmiştir. (D: 212-220.) Kanaatımıza göre Meâlimü't-Tenzîl'in tanıtılmasında en önemli yön olan israiliyat konusu yeterince incelenmemiştir. Ayrıca D:

207'de "Konu bir hayli genişlemesin diye, etraflıca müfessiriminin hangi hususlara dair israiliyat naklettiğini anlatmayacağız" demektedir. Halbuki bir çok konuda gereksiz yere uzatmalar yapılan bu çalışmada, böyle önemli bir konunun uzatılmaması çalışmanın en belirgin yetersiz yönlerinden biridir. Aynı şekilde Y: 107-119'da ve L: 108-117'de israiliyat konuları yeterince işlenmemiştir. M: ise bu konuya çok daha az yer vermiş, sadece tenkit üzerinde durmuştur. (M:, 475-490.)

c2.Mukattaa harfler. (D: 220-226.)

c3.Mevzu Hadisler. (D: 201-203.)

c4.Vefat Tarihini incelerken ibn Kesir'in el-Muhtasar, II/240'da 510 dediğini, 516 diyenlerin de olduğunu zikreder.(Y: 31) Ama yine kaynaklarından biri olan, yazarın Bidaye, XII/193'deki fikrine yer vermez. Burada ise ibn Kesir, vefat tarihi olarak 516 yı kabul eder, 510 diyenler var der.

c5.Mukaddime yeterince tanıtılmamış. (Y: 63-65.)

c6.Hadis kaynakları. (Y: 75.) Halbuki bu konuda Meâlimü't-Tenzîl'de kitap ismi bile vardır.

c7.Y: 78-79'da genel anlatım metodu gibi bir özet sunulmaya çalışılmış, fakat çok yetersiz.

c8.Lügat ilminde yeri olarak verilen "Lügattan yararlanması" bu konuyu yeterince tanıtılmıyor. (Y: 119-121.)

c9.Fıkıh yönü. (Y: 134-137.)

c10.Kur'ân ilimleriyle ilgili işlenen konular.(Y:138-152.)

c11."Alimlerin, imam Bağavi hakkında görüşleri ve tenkitleri." (Y: 155-159.)

c12.Meâlimü't-Tenzîl'in ilk tefsirlerden olduğu beyan ediliyor. (Y: 181.) Eserde, hacmine uygun olarak kısa bir tefsir tarihi yer olsa daha yerinde olurdu.

c13.imam Bağavi ve Meâlimü't-Tenzîl hakkında varılan hükümlerde hep başkalarının fikirlerine bağımlı kalınmış. Tefsir daha yakından incelenerek, araştırmacının fikri ortaya konulabilmeliydi. (Y: 191.)

c14.Sadece iki örnekle işlenen zayıf haberler konusu. (L: 67.) Halbuki bunlardan birisi "رجعنا من الجهاد الأصغر إلى الجهاد الأكبر" mevzuattandır.

c15.Kıraat ilminde yeri. (L: 101.)

c16.Kelam ilminde yeri. (L: 118-125.)

c17.Meâlimü't-Tenzîl'in tesirleri. (L: 130-134.) Bu konu daha çok tefsirimizin, mukaddimesiyle tefsir usulü konu ve kitaplarına etkisi olarak işlenmiş. Oysa tefsir olarak ta etkileri anlatılabilirdi.

c18.Sadece nakille yetinme: Mukaddimedede yer alan, Meâlimü't-Tenzîl'in kaynakları olan 13 tefsir hakkında hiç bir bilgi verilmemiş, sadece nakille yetinilmiştir. (Y: 66-69.) Aynı durum Y: 38-39'da da görülmektedir.

c19.Sadece örnek vermekle yetinme: Önceki çalışmalarda yer alan bazı konular okuyucuya 'sanki sen anla' der gibi sadece örnek verilerek işlenmiştir. Mesela D: 245-257'de fıkıh ve kelam ilmindeki yeri ve Y: 130-134'de kelam ilmindeki yeri konusunda Meâlimü't-Tenzîl'in metodu ortaya konulmamış, sadece örnek vermekle yetinilmiştir.

c20.Tez hacminden kaynaklananlar: Yukarıda verilen örnekler dikkate alınırca, önceki çalışmalarda yetersiz açıklamaların daha çok Y: ve L:'de olduğu görülür. Bu ise incelemenin seviyesi (lisans ve yüksek lisans) ve hacminden kaynaklanmaktadır. Sanki bu çalışmalar yetersiz işlenen bu konularda doktora seviyesinde müstakil bir çalışmanın yapılmasına zemin hazırlamış oluyorlar ki biz tezimizle bunu yaptığımız kanaatındayız.

d.Habersizlikten Kaynaklanan Eksiklikler:

Önceki çalışmalarda karşılaştığımız bazı eksiklikler, eserleri hazırlayanların habersizliğinden kaynaklanmaktadır. Her ne kadar herkesin her şeyden haberdar olabilmesi mümkün değilse de (aynı türden eksikliklerin, her çalışmada olabileceği gibi, tezimizde de görülse bile) bir eksiklik olarak dikkat çekmek istedik:

d1.Süfyan-ı Sevri'nin tefsirinden bir başka esere atfen bilgi verilir. (D: 14.) Halbuki söz konusu tefsir, 1983'de Beyrut'ta basılmıştır. (Her ne kadar eserin ilk çalışması 1982 ise de, 1987'de tekrar gözden geçirilmiştir. Nitekim biz, bu çalışmamızın birinci merhalesinde muttali olamadığımız Meâlimü't-Tenzîl'in kaynaklarından Zeccac'ın Meâni'l-Kur'ân'ının matbu nüshasına bu defa yer verdik.

d2."Eser yeniden gözden geçirilip tahkiki yapılarak yeniden neşredilse" denilmektedir. Halbuki Kahire, Matbaatü'l-Menar'da 1343-1345'de Seyyid Muhammed Reşid Rıza haşiye ve tahriri ile 9 cilt halinde ibn Kesir Tefsir'i hamışinde ve Beyrut Daru'l-

Ma'rife, 1406/1986'da Halit Abdurrahman el-Akk ve Mervan Sevar tahkiki ile 4 cilt halinde baskısı yapılmıştır. (D: 70.) Yine Y: 63'de İbn Kesir hamışindeki baskısından söz edildiği halde, Y:195'de tahkikli bir baskısı olmalı denmektedir. L: 138'de ise "tahkikli baskıdan yoksundur." denilmektedir. Ayrıca 1988'de yayınlanan Tefsir Tarihi, I/186-205'de Prof. Dr. İsmail Cerrahoğlu L: 'den iktibasda bulunmuş ve 1986 yılında basılan tahkikli nüshadan hiç söz etmemiştir.

d3.Doğum tarihinde farklı kaynak. (Mesela el-A'lam) (Y: 31-32.)

d4.Şerhu's-Sünne'nin indexli 16 ciltlik tahkikli bir baskısından haberi olmayan M: 143 ve L: 23, eserden henüz yazma olarak bilgi vermektedir. Halbuki Şerhu's-Sünne'nin 1390/1971 - 1400/1980'de 1. ve 1403/1983'de 2. baskısı yapılmıştır. L: 1982, M: ise 1986'da hazırlanmıştır.

e.Daha Güzel Olma Açısından Eksik Gördüğümüz Yönler:

e1.Tefsir okulları şema ile gösterilebilirdi. (D: 10.)

e2."Bazı hadis metinlerinde takti' uygular" konusunda verilen örnek tezimizde olduğu gibi yine Meâlimü't-Tenzîl'de tümü zikredilen bir hadis olsa daha iyi olurdu. (D: 204-205.)

e3.Hocalarının hayatları anlatılacak yerde, isim ve biyografî atfıyla daha çok hoca adına yer verilebilirdi. (D: 45-52; M: 83-86; L: 12-17.) Öğrencilerinin hayatı için de aynı durum söz konusudur. (L: 18.)

e4.Lügat, şiir, belağat, sarf, nahiv konuları tezimizde olduğu gibi ya bir ana başlık (arap dili ve edebiyatı) altında ayrı konular halinde incelenmeli veya hepsi birleştirilerek tek konu halinde bir başlıkta işlenmeliydi. (D: 257-270.)

e5.Doğum tarihinde ittifakın olmamasını, bu konuda İmam Bağavi'nin beyanının olmamasına bağlıyor. (M: 55.) Halbuki bunun yanında ailesinin sonradan, kendisiyle meşhur olması daha isabetli bir sebep olabilir. Nitekim M: 59'da bu fikre yer verilmektedir.

e6.Kıraat kaynakları tezimizdeki gibi şema ile daha güzel olabilirdi. (D: 90; Y: 72-74; M: 249-270.)

e7.11 sayfada tamamı aynen tercüme edilerek nakledilen mukaddime, alt başlıklarla daha güzel olurdu. (L: 34-44.)

e8.Kur'ân'la tefsir konusu, başlıklarla daha belirgin hale getirilebilirdi. (L: 55.)

e9. Bunlardan başka karışık ve kapalı ifade ile, bozuk bir anlatım kullanıldığı da olmuştur. Mesela D: 327'de sonuç bölümünde "Tekrarların hikmetlerini gayet güzel bir şekilde kısaca izah etmiştir. Yaptığı bazı izahlar tarafımızdan orijinal bulunmuştur." denilmektedir. Oysa metinde buna dikkat çeken hiç bir cümle bulamadık. (D: 233-235.)

4. Gereğinden Fazla Yapılan Uzatmalar:

Önceki çalışmalarda gözümüze çarpan aksaklıklardan biri de yapılan gereğinden fazla uzatmalardır. Bunlarla okuyucunun ilgisi dağılmakta, çalışma daha sıkıcı hale gelmekte ve tez hacmi gereksiz yere kabarmaktadır. Savunulan tezin ortaya konulması ve konunun aydınlatılması için hiç te gerekmeyen bu tür uzatmaları şöyle sıralayabiliriz:

a. ilgisiz Konulara, Yan Bilgilere Yer Verme:

a1. Meâlimü't-Tenzîl'in kaynaklarından Vasit incelenecek yerde, tezimizle ilgisi olmayan el-Basit incelenmiş. (D: 118.)

a2. Fıkıh kaynakları konusunda mezheb imamlarının hayatları anlatılmış. (D: 126.)

a3. Kıraat imamlarının hayatları anlatılmış. (Y: 72-74.)

a4. Lakap hakkında yan bilgi. (M: 46.)

a5. Tabiundan 4 tanesinin hayatı. (M: 217-224.)

a6. Sonuçta yer alan "3. Taberi tefsiri sadece rivayete dayanan bir tefsir değildir, tenkit de vardır." hükmü ile "5. Tefsir Tarihi ve gelişimi anlaşıldı." şeklinde ifade edilen sonuçlar kanaatimize göre çalışmanın özümüyle hiç bir ilgisi yoktur. (M: 496.)

b. ilgisiz Örnekler:

b1. Meâlimü't-Tenzîl'in tasnif şekli anlatılırken önce mukaddime tanıtılmış ve hemen arkasından imam Bağavi'nin tefsirde sözü uzatmamak için atıfta bulunduğu ait 4 örnek sıralanmıştır. (D: 73-74.)

b2. Hadisle tefsir konusunda mukaddimedeki fasıllarda yer alan hadisler örnek verilmiştir. (Y: 90-99.)

c. Gereğinden Fazla Örnek:

Aynı konuya, aynı yönde, aynı seviyede, çok örnek vererek yapılan uzatmalar. (Örnekler izah edilen konunun farklı yönleri-

ni ortaya koysa ve başlıklandırılırsalardı fazla sayılmazlardı.)

c1.Kur'ân'la tefsir. (D: 130-136, 13 örnek; Y: 81-83, 10 örnek.)

c2.Hadisle tefsir.(D: 139-144, 8 örnek; Y: 87-89, 4 örnek)

c3.Doğrudan doğruya mensuh gösterilen ayetler. (D: 169-170 3 örnek.)

c4.Müşkilü'l-Kur'ân. (D: 226-229, 4 örnek.)

c5.Emsalü'l-Kur'ân. (D: 229-231, 4 örnek.)

c6.İbn Kesir tefsiri ile mukayese edilirken, rivayet tefsiri bakımından 6, israiliyat bakımından 6, lügat bakımından 3 ve kıraat bakımından 2 örnek verilmiştir. (D: 302-323.) Bunlardan rivayet tefsiri bakımından mukayesede verilen 6 örnekten 4. örneğin içinde ayrıca 3 örnek daha verilmiştir. (D: 306.) Benzer bir durum D: 307'de "misal 5" de de görüyoruz.

c7.Kıraattan yararlanması. (Y: 126-130, 10 örnek.)

c8.Sonuç bölümünde, imam Bağavi'nin sadece nakil olmadığı, 7 örnekle anlatılmış. (Y: 184.)

c9.M: 305-342 arasında yer alan "Tatbiku'l-Menhec" konusu 3 ana başlık altında, 62 örnekle işlenmiştir.

c10.Kelam ilminde yeri. (Muhkem-müteşabih) (L: 118-125, 14 örnek.)

d.Uzun Örnekler:

Önceki çalışmalarda görülen uzatmalardan kimisi sayfalar tutan uzun örneklerden kaynaklanmaktadır:

d1.Hz.Peygamber asrında vuku bulan olaylarla tefsir konusunda verilen 1. örnek 4 sayfa, diğer 2 örnek 3 sayfa uzunluğundadır. (D: 144-150.)

d2.Yalan ve asılsız olduğu apaçık belli olan israili haberler konusunda yer alan 5 örnek 7 sayfadır. (D: 212-218.)

d3.Meskütün anı konularında verdiği israiliyata dair 4. örnek 1 sayfa. (D: 219.)

d4.Hadisle tefsir, 4 örnek, 2 sayfa. (Y: 87-89.)

d5.Bakara 2/102. ayetle ilgili israili haber 2 sayfa. (Y: 109-111.)

d6.Fıkıh ilminde yeri konusunda verilen 2 örnek 7 sayfa.
(L: 82-88.)

Görüldüğü gibi önceki çalışmalarda örneklere metin içinde, uzun uzadıya ve çok sayıda yer verilmesiyle hacim kabarık; tezimizde ise, anlaşılır miktarda örnek ve gerektiğinde müracaat için geri kalanların dipnotta verilmesiyle hacim orta uzunlukta-
dır.

e.Bazan uzatma problem üretme ve onu çözüme kavuşturma şeklinde yapılmıştır. M: 57-58'de vefat tarihi incelenirken 516 olduğunu isbat için Sübki'den "imam Bağavi'nin talebelerinden birinin 514'de doğduğunu ve Muhyissünne'den icazet aldığını" nakleder. Bu bilgi temel kabul edilerek bu icazetnameyi alan çocuğun 514'de doğması sebebiyle, hiç olmazsa icazet alabilmesi için enaz 2 yaşında olması gerektiğinde ısrar edilir ve bu delil ile vefat tarihi 516 olarak kabul edilir. Halbuki Sübki, verdiği öğrencinin doğum tarihinde doğru kabul ediliyorsa, aynı şahıs İmam Bağavi'nin vefat tarihi konusunda da doğru kabul edilmeli ve 516 demekle iktifa edilmeli idi.

f.Teferruata Dalma:

f1.Sahabenin herşeyi bilmediğine ve hepsinin aynı seviyede olmadığına ait verilen 4 örnek. (D: 7-8.)

f2.Mesabihu's-Sünne şerhlerinin Keşfü'z-Zünun'dan alınan 3 sayfalık listesi. (Y: 55-58.)

f3.Meâlimü't-Tenzîl'in kaynaklarından Kelbi dışında diğer 12 sinin aynı zamanda Keşf'in de kaynakları olduğu uzunca beyan ediliyor. (Y: 69-70.) Halbuki Meâlimü't-Tenzîl'in, Keşf'in özeti olduğunu söylemesi bunu anlatmaya yeter.

f4.Keşf'in kaynakları. (Y: 163.)

f5.70 sayfada işlenen Bağavi'den önce tefsir konusu. (M: 179-248.)

f6."Meâlimü't-Tenzîl'in ilk kaynakları ayetler (Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsiri) ve hadisler (sünnetle tefsir) dir." demek için 2 sayfa izah yapılmaktadır. (M: 255-257.)

f7.Tefsir ve tevil hakkında 14 sayfalık genel bilgi. (M: 275-288.)

f8."Menhec ve tarikat" hakkında 16 sayfalık genel bilgi. (M: 289-304.)

g.Tekrardan Kaynaklanan Uzatmalar:

g1.Hayatı anlatılırken ilmi yönünü tanıtmak için verilen bilgiler, ilmi şahsiyeti konusunda tekrar edilmiştir. (D: 30-32, 75-85.)

g2.itikatta mezhebi konusunda selefiliğini izah için verilen misaller ve hatta delil olarak zikredilen hadis, müteşabih konusunda aynen tekrar edilmiştir. Aynı durum kelami yönü incelenirken de karşımıza çıkmaktadır. (D: 33-39, 223-224, 252-257.)

g3.Furudaki mezhebi konusunda verilen bilgiler ve ilmi şahsiyeti konusunda fıkıh alimi olma yönü hakkında verilen bilgiler, fıkıh ilmindeki yeri konusunda tekrar edilmiştir. (D: 39-42, 83, 245-252.)

g4.Hocaları ve talebeleri konusunda, hem isimlerden hemen sonra vefat tarihi (bazan doğum tarihi ile birlikte) verilmektedir. Hem de hakkında bilgi verilirken aynı tarihler tekrar edilmektedir. (D: 45-56.)

g5.Tefsir kaynakları konusunda, Keşf hakkında verilen bilgi ve örneklerden kimilerine mukayese bölümünde tekrar yer verilmiştir. (D: 91-103, 273-281.)

g6.Üçüncü bölümde Meâlimü't-Tenzîl diğer tefsirlerle mukayese edilirken verilen örnekler konuyu sıkıcı hale getirmiştir. Çünkü bu bölüme kadar yeterince tanıtılması gereken tefsirin her bir mukayese yönünde tekrar örnekler verilerek incelenmesi, okuyucuya bıkkınlık verecektir. Aynı durum el-Muharrar ile mukayese de göze çarpmaktadır. (D: 273-299.)

g7.Meâlimü't-Tenzîl'in Keşf'ten ayrı özellikler taşıyan bir eser, imam Bağavi'nin de Sa'lebi'den ayrı bir kişiliğe sahip olduğunu yapılan çalışma ortaya koysa da bunun sonuçta uzunca tekrar anlatılması yersiz bir uzatmadır. Belki ana konular hatırlatılarak, varılan sonuç ifade edilmelidir. Aynı durum ibn Atıyye ve ibn Kesir tefsirleri hakkında da geçerlidir. Sanki bu 3 tefsir sonuçta yeniden tanıtılmak istenmiş, önce verilen bilgiler tekrar edilmiştir. Oysa inceleme konusu imam Bağavi ve tefsirinin tanıtılmasıdır. (D: 328-329.)

g8.Y: 66-70'de yer alan kaynak tefsirler Y: 100'de tekrar edilmektedir.

g9.Meâlimü't-Tenzîl hakkında Kettani ve ibn Teymiyye'nin sözlerine Y: 118'de yer verilmiş ve Y: 158'de tekrar edilmiştir.

h.Önceki çalışmalarda görebildiğimiz bazı uzatmalar, şekil, sayfa düzeni, mizampajdan kaynaklansa da (mesela M:'nin ki-

tap halinde tasnifi nedeniyle konular arasında 24 sayfanın tamamı, bir o kadarının da yarısından fazlası boş bırakılmıştır. Böylece kitabın hacmi daha kabarık görünmektedir.) bazı uzatmalar incelenilen konunun muhtevassından kaynaklanmaktadır. Mesela: Mesabihu's-Sünne üzerinde D: 'de 7 (59-62, 80-82); Y: 'de 5 (53-58); M: 'de 12 (121-132) sayfa durulmuştur. Şerhu's-Sünne ise D: 'de 2 (63-64); Y: 'de 3 (50-53) ve M: 'de 12 (133-144) sayfada incelenmiştir. D: 91-121'de kaynaklar konusunda, bu kaynakların yazarları uzunca tanıtılmış, M: 45-57'de 3 sayfada 4 lakap, M: 49-54'de 6 sayfada iki nisbet tartışılmıştır. Yine M: 179-248'de 69 sayfa Bağavi'den önce tefsire, M: 275-288'de 14 sayfa tefsir ve tevile ve M: 289-304'de 16 sayfa "menhec ve tarikat"a ayrılmıştır. Bütün bunlar bize önceki çalışmalarda üzerinde durulan konuların Meâlimü't-Tenzîl'den başkası (imam Bağavi, hayatı, eserleri, vb.) olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Hatta M: 495-496'da yer alan çalışmanın ortaya koyduğu 6 sonuçtan (1- imam Bağavi'nin eserleri açığa çıktı. 11- Tesir, etbauttabiin değil, tabiun döneminde yazılmaya başlandı. 111- Taberi tefsiri sadece nakle dayalı bir tefsir değil aynı zamanda nakde de yer verilen bir tefsirdir. 1v- Meâlimü't-Tenzîl lügavi ve nakli bir tefsirdir. v- Tefsir tarihi ve bu konudaki gelişmeler anlaşıldı. v1- Meâlimü't-Tenzîl'de senetlerin hazfi, kaviller arasında dikkatsizlik, senette karıştırma konularında ithamlar reddedildi. is-railiyata yer verilmesi açıklandı.) 4 tanesi (1., 2., 3., ve 5. sonuçlar) bize bu çalışmanın - herne kadar M: 496'da "mevzuü l-bahs Meâlimü't-Tenzîl" dense de - bizim çalışma konumuzun dışında odaklandığını göstermektedir.

B.Önceki Çalışmaların Güzel Yönleri:

Şekil ve muhteva açısından karşımıza çıkan bu yanlış, eksik ve fazla yönlerden başka, önceki çalışmalarda dikkatimizi çeken güzel yönler de olmuştur. Bunlar:

I.Tezimizde Yer Veremediğimiz Konular:

- 1.Meâlimü't-Tenzîl'in tercümeleleri. (D: 71-72.)
- 2.İstisna. (D: 171-175.)
- 3.İbn Atıyye'nin tefsiriyle mukayese. (D: 282-298.)
- 4.Yararlanılan Meâlimü't-Tenzîl nüshasına doğru yanlış cetveli. (26 örnek) (D: 69.)
- 5."Tefsirde rivayete hırsı." (Y: 99-107.)
- 6."Tefsir ve tevil arasında." (M: 275-278.)
- 7."Menhec ve tarikat arasında." (M: 289-305.)

8."Tercihde dayandığı prensipler." (M: 327-342.)

9.Meâlimü't-Tenzîl'in nüshalarından ikisinin mukayesesi.
(23 örnek) (L: 135-137.)

II.Diğer Güzel Yönler:

1.Konuların işleme yöntemi:

a.Kıraat ilmindeki yeri konusu alt bölümlerle güzel işlenmiştir. Bunu bütün tezde görmek isterdik. (D: 235-244.)

b.ibn Kesir tefsiriyle mukayese. (Örnekler uzatılsa da)
(D: 299-322.)

c.Eserler konularına göre ayrılmış. (Y: 50-60.)

d.Kaynaklar konularına göre ayrılmış. (Y: 66-77.) Özellikle lügat kaynakları kendi hacmine göre daha detaylı incelenmiş.
(Y: 76-77.)

e.Tenkit ve görüşlere yer verilmiş. (Y: 153-158.)

f.Keşf ve Lübab'la mukayese. (Y: 164-179.)

g.Genel özet ve özelliklere yer verilmiş. (Y: 180-188.)

h.Meâlimü't-Tenzîl'de israiliyatın varlığı ve fakat bunun Keşf, Vasit ve Lübab'la karşılaştırılınca daha iyi anlaşılacağı.
(M: 498.)

i.Mukaddimeyi tamamıyla nakil. (Çalışmanın lisans tezi olduğu düşünülünce.) (L: 34-44.)

j.Kaynaklar hakkında özet bilgi. (L: 45.)

2.Ulaşamadığımız Kaynaklar Sebebiyle Ortaya Çıkan Güzel Yönler:

a.Doğum ve vefat tarihleri konusunda. (Doğum tarihi olarak 438 ve vefat tarihi olarak 514 hakkında farklı kaynak.) (M: 55-56.)

b.Eserlerinden el-Cem'u beyne's-Sahihayn'ın "el-Cem'u'l-Camiayn" şeklindeki tesbiti hakkında farklı kaynak. (M: 115.)

c."Kaviller arasında dikkatsizlik ve senetlerde karışıklık yaptığı" hakkında Dr. Seyyid Halil'in iddiaları ve cevaplar. (M: 491-494, 497.)

Görüldüğü gibi sadece M: bu yönüyle diğer çalışmalardan ayrılmakta, farklı kaynaklara sahip olduğu dipnotlar ve bibliyografya listesinde gösterilen kaynaklardan da belli olmaktadır ki bu M:'nin açık bir üstünlüğüdür.

3.Şekil Yönünden:

a.Tez konusuyla doğrudan alakalı olmayan açıklamalar dipnotta verilmiştir. (L: 22.)

b.imam Bağavi'nin yaşadığı bölgelerin Selçuklular ve bu dönemdeki siyasal haritası eklenmiştir. (M: 69-70.)

c.Tez ve varılan sonuçlar sıralanmış ve numaralanmıştır. (Y: 193-195.)

4.incelenen Konu Gereği Daha Fazla Ağırlık Verilen ve Tezimizden Daha Güzel İşlenen Konular:

a.D: VII'de önsözde şöyle denilmekte: "birinci bölümde el-Bağavi'nin yaşadığı dönemi, hayatını, hocalarını, talebelerini ve ilmi şahsiyetini geniş bir şekilde inceledik." Gerçekten "Müfessir Bağavi, hayatı ve tefsirdeki metodu" adındaki tez konusunun yarısı demek olan bu bölümü detaylı bir şekilde incelemeye çalışmıştır. (D: 21-85.) Aynı şekilde Y: ve M:'de inceledikleri konu gereği imam Bağavi'nin hayatı ve eserlerine tezimizden daha çok ağırlık vermişlerdir.

b.imam Bağavi'nin Merverruz'dan başka yere gidebileceğinin tartışılması. (M: 70-71.)

c.Hanımının mirasından bir şey almamasının tenkidi.(M: 75)

d.Vefatı hakkındaki tartışmaların, metinde yer alması. (Y: 31.)

C.Tezimizin Üstünlükleri:

Tezimizden önce yapılan çalışmalarda görebildiğimiz şekil ve muhteva aksaklıklarına getirdiğimiz bu eleştiriden sonra, tezimizin üstünlükleri ortaya çıktı sanırız. Buna göre:

I.Şekil Yönünden Üstünlükleri:

1.Konuların sıralanması ve düzenlenmesi. (Hangi konu hangi konudan sonra yer almalı.)

2.Konu içi bilgilerin ana başlık, başlık ve altbaşlıklarla sıralanması, maddelenmesi.

3.Şema ile anlatma. (Fırsat bulunca.)

4.Bibliyografyada kısaltma.

5.Böylece kendine özgü inceleme planı ile, önsöz + detaylı hazırlanan içindekiler + sonuç ile tez konusunu dıştan tanıtmak.

II.Muhteva Yönünden Üstünlükleri:

1.Meâlimü't-Tenzîl'i baştan sona tümüyle inceleme. (Bununla daha önceki çalışmalarda incelenmeyen konulara da yer verilmiş oldu.)

2.Gereken her yerde değerlendirme yapma.

3.israiliyat ve mevzuat yönüne daha çok ağırlık verme.

4.Fazla örnekleri dipnotlarda zikrederek, yeterli örneklerle konuyu işleme.

5.Daha titiz ve ciddi inceleme.

6.Çelişki ve yanlışlıklardan sakınma.

7.Teferruattan,tekrarlardan ve diğer uzatmalardan kaçınma.

8.inceleme konusuyla doğrudan ilgili olan açıklamalara yer verme, ilgisiz ve yan konuları terketme ve sürekli anlaşılır miktarda açıklamalarla yetinme ve

9.Önceki çalışmalarda yer alan yersiz - asılsız iddialara cevaplar verme. Onları şekil ve muhteva açısından detaylı bir şekilde eleştirme. Böylece:

10.Meâlimü't-Tenzîl örnek alınarak, "ne biktırıcı uzun, ne şaşkırtıcı kısa, orta uzunlukta" sade, kolay, tekellüften uzak bir anlatım kullanma.

Buna göre "Meâlimü't-Tenzîl'in rivayet tefsirleri içindeki yeri" adıyla yaptığımız bu çalışma, her ne kadar kendinden önce aynı konuda benzer çalışmalar yapılsa ve her çalışmada olduğu gibi birbirine benzer yönler olsa da, onlardan ayırıcı bunca özellikleriyle, kendi konusunda özgün bir çalışmadır. Önceki çalışmalarda yapılan yanlışların düzeltilmesi, eksikliklerin tamamlanmasından başka, kendine özgü planı çerçevesinde Meâlimü't-Tenzîl'i önceden tanıtılmayan yönleriyle de yeniden tanıtmış ve ilim aleminin faydalanmasına sunmuştur.

S O N U C

Asrı saadetten bu güne gelişen islam toplumu ikinci / sekizinci yüzyıldan itibaren islam ilimlerinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştı. Beşinci / onbirinci yüzyılda ise artık önceki iki yüzyıllık çalışmanın semeresi alınıyor ve yüzyıllar boyu islam alemine yön verecek etkili eserler ortaya çıkarılıyordu. Elbette herzamanda olduğu gibi bu dönemde de devrin politik, sosyo - kültürel yapısı şahıslar ve eserler üzerinde etkili olacaktı. İşte Meâlimü't-Tenzîl bu çağa damgasını vuran alimlerden imam Bağavi'nin tarihe mal olmuş tam bir Kur'ân tefsiridir.

insanlar Hz.Peygamber döneminden bu yana, kulluk kitaplarını anlamaya çalışmışlar ve bunun için eserler vücuda getirmişlerdir. Aslında bu, onlardan Allah'ın bir isteğidir. Bu çalışmalar değişik açılardan Kur'ân'ın anlaşılmasına yönelik olmuş ve böylece çeşitli tefsirler ortaya çıkmıştır. Şüphesiz Kur'ân tefsirinde ilk hak yine Kur'ân'ın kendisine ve ikinci sırada O'nun kendisine geldiği Hz.Peygambere aittir. Buradan hareketle tefsirde rivayetin (rivayet tefsirlerinin) önemi değişmez bir gerçek, küçümsenemez bir özelliktir. Tabiiilerden bu yana teşekkül eden tefsir okullarıyla yaygınlaştırılan tefsir hareketinde, yine alt yapı sürekli rivayet olagelmıştır.

Rivayetin temeli olan ayet ve hadislerle tefsir esasına dayalı tipik bir tefsir görünümünde olan tefsirmizin yazarı daha çok Muhyissünne lakabıyla tanınan Hüseyin b.Mes'ud, Cumade'l-Ula 433 /1040 Aralıkta Bağ'da doğmuş, burada yaptığı ilk tahsilinden sonra hemen tüm Horasan'ı gezerek pek çok alimden ders almış, sonra Merverruz'a yerleşmiş ve orada Şevval 516/1122 Aralıkta vefat edene kadar öğrenciler yetiştirmiş, eserler yazmıştır. Mesabihu's-Sünne, Şerhu's-Sünne, Tehzib ve Tefsirimiz Meâlimü't-Tenzîl en meşhurlarıdır.

imam Bağavi kıraat, fıkıh, hadis ve tefsirde söz sahibi büyük bir alimdir. Fakat hadisciliği en üstün yönüdür. Eserleri ve öğrencileri ilmi kişiliğinin en büyük göstergesidir.

Her fırsatta ehli sünnet mezhebini savunan imam gerçek züht ve takva sahibi, ilim ile ameli birleştiren ender simalardan biridir.

Bu gün dünya kütüphanelerinde mevcut yazma nüshaları, üzerinde yapılan çalışmaları yanında bu güne kadar gerçekleştirilen pek çok baskısı tefsirimizin ilim aleminde revaç bulduğunun açık bir işaretidir.

Meâlimü't-Tenzîl, ilim aşığı öğrencilerin rağbet ve istekleri doğrultusunda, Hz.Peygamberin dini öğrenmeye gayret edenlere yardım emri sebebiyle, bu dini insanlara yeni bir anlatımla duyurmak için kaleme alınmış bir tefsirdir. Metinde açık, kolay,

sade, anlaşılır, tekellüften uzak bir anlatım hakimdir. Kur'ân ın anlaşılmasına yönelik bir gayretle, gerektiğinde konuya uygun bir anlatım tekniği tefsirde hemen göze çarpar.

Meâlimü't-Tenzîl'de Kur'ân ve sünnetle tefsir ilk sırada yer alır. Hemen her fırsatta karşımıza çıkan bu yöntem tefsirin temel karakteristiğidir. Ayetleri tefsir etmek için onlarla doğrudan doğruya hatta dolaylı olarak alakası bulunan hadislerin ilgi kurularak zikredildiği eserimizde, diğer rivayet tefsirleri gibi, yeri geldikçe sahabe ve tabiun sözleri ile sahabe dönemi veya onlardan önce meydana gelen olaylara başvurulur.

Tefsirde hareket noktası Hz.Peygamberden gelen rivayet olan imam Bağavi, bu sebeble nüzül sebeplerine ayrı bir ağırlık vermiştir. Neshin her çeşidini kabul eden, bunun emir ve nehiylerde olabileceğine ve ancak rivayetle bilinebileceğine inanan müfessirimiz diğer tüm Kur'ân ilimleri konularında da, ilgili ayetlerde, kısa, özlü atıflarda bulunmuştur. Müteşabih ayetlerin tefsirinde açıkça selefe bağlılığı gözlenir.

Meâlimü't-Tenzîl'in bu rivayet yönü yanında dirayet yönü de kayda değer. Her ne kadar o rivayet tefsiri ise de her bir rivayet tefsirinde olduğu gibi, kendi hacmi oranında lügat, sarf ve nahve dayalı açıklamalar yapılmış, gerektiğinde tefsire şiirlerden şahit getirilmiş ve az da olsa belaği nüktelere yer verilmiştir.

Bunun yanında kıraat ilminde otorite olduğunu her fırsatta ortaya koyan imam Bağavi kelami meselelerde selefe bağlılığı prensip olarak kabul eder. Sanki mukaddimedede verilen sözü sürekli hatırlamış ve bağlı kalmıştır. Tefsirin özü denilebilecek bir özellik sebebiyle bu konularda tafsilata girilmemiş ümmeti yıllarca uğraştıran fasit dairenin dışında kalınmaya çalışılmıştır. Fakat gerektiğinde bidatçılara yeterli cevaplar verilmiştir.

Aynı zamanda şafii fıkhının imamlarından kabul edilen müfessirimiz fıkha konu ayetlerde belki de konunun izaha muhtaç yönü sebebiyle fazla durmuş ama bunda taasuba kaçmamış, deliller zikredilmiş, tercihler yapılmıştır. Tefsirimizde az da olsa işari tefsire yer verilmiş, meşhur sofilerden nakiller yapılarak ayetler tefsir edilmiştir.

Kur'ân tefsiriyle ilgili hemen bütün konuları, kısa ve öz biçimde de olsa, şahsında toplayan bir tefsirin kaynakları da elbette çeşitli olacaktır. Bunlardan İbn Abbas, Mücahid, Ata b. Ebi Rebah, Hasan Basri, Katade, Ebu Aliye, Kurazi, Zeyd b. Eslem, Kelbi, Dahhak, Mukatil b. Süleyman, Mukatil b. Hayyan ve Süddî'nin tefsirlerinin hangi senetle alındığı mukaddimedede, diğer sahabe, tabiun ve tebeuttabiin tefsirlerinin isnad zincirleri ise yeri geldikçe metinde zikredilmiştir.

Ayrıca Ferrā, Ebu Ubeyde, İbn Kuteybe, Taberī, Zeccac, Nakkaş, Sa'lebi ve Vahidî'nin eserleri de Meâlimü't-Tenzîl'in tefsir kaynaklarıdır.

Bizzat Hz.Peygamberden senetle hadis rivayet edecek güçte bir hadis imamı olan Muhyissünne, Meâlimü't-Tenzîl'de Buharî, Müslim ve Tirmizî'nin Sahih'i, Ahmed b.Hanbel'in Müsnedi, Şafii'nin İhtilafü'l-Ehadis'i, Hattabî'nin Meâlimü's-Sünen'i ve Ebu Davud'un Sünen'inden nakiller yapmıştır.

Kıraatta tek kaynağı ise İbn Mihran'ın Kitabü'l-Ğaye'sidir. Vehb b.Münebbih'in el-Mübtede'i ile Muhammed b.İshak'ın el-Meğazi'si tarihi kaynaklarıdır.

Meâlimü't-Tenzîl'in kıymetini diğer tefsirlerle mukayese edince daha iyi anlıyoruz. Sa'lebi'nin el-Keşf ve'l-Beyan'ı daha çok kaynağa ve daha geniş açıklamaya karşın hadise dayanması açısından, bir de tertip ve düzen bakımından Meâlim'in üstünlüğü açıktır. Ancak bu son açıdan Hazin'in Lübabü't-Te'vil'i ile karşılaştırılınca oran Meâlim aleyhine ters döner kanaatındayız. Her biri rivayete dayanan bu tefsirler arasında Meâlimü't-Tenzîl'in yeri orta uzunlukta, muteber, hadislerle daha çok yer vermesi ile belirginleşir. Aynı sonuç, Taberī ve İbn Kesir tefsirleriyle yapılacak mukayesede de açığa çıkacaktır.

Bu sonuç, Meâlimü't-Tenzîl'de kuru bir taklidin değil, bizzat yazarın ilmi kişiliğinin damgasını göstermektedir.

Kendi döneminde hatta bu güne kadarki tefsirlerden bir çoğunda görülmeyen bir üstün özellikle tefsirde tek bir yöne ağırlık verilmeyerek, kitap, sünnet, sahabe, tabiun sözleri ışığında belâğat, lügat, kıraat, fıkıh ve akaid konularında rivayet ve dirayeti birleştiren ve bu sebeble kendisinden sonra gelen pek çok eserde açıkça etkisi görülen hemen herkes tarafından methü sena edilen bu özelliği yanında bir kaç yönü tenkide uğramıştır ki bu, aslında O'nun değerini yüceltmektedir.

Bir rivayet tefsiri olarak, metin içinde senetlerin hazfi ile eser, okuyucuya daha kullanışlı bir halde sunulmuş, senetlerin mukaddimede zikri ise yeterli olmuştur. Aynı şekilde bazı kaynakları zikretmemesi 'ne bıktırıcı uzunluk, ne şaşırtıcı kısalık' özelliğindedir. Böylece okuyucuyu sıkmadan onu, okuduğu metnin içinde boğulup, Kur'ân ruhundan uzaklaşmasına engel olmak amaçlanmıştır. İlmî istilahlara yer vermemesi de bundandır. Fakat bazı meğazi konularında bu sınırı aşmıştır.

Kitap ve sünnete bağlılığın sonucu ihtilafli konularda sadece nakille yetinmeyen İmam Bağavî tenkit ve tercih yaparak, İslama uygun olmayan görüşleri değerlendirir ve reddeder.

Bununla birlikte rivayette karışıklık yaptığı, batıl olduğuna işaret etmeden rivayette bulunduğu, bazan tenkit etse de, özellikle Kelbî'den nakiller yaptığı dikkate alınırca müfessir-mizin hadis alanında ortaya koyduğu güçlü cerh ve tadil yönünü tefsirde görülmediği sonucuna varırız.

Meâlimü't-Tenzîl'de tenkitleri haklı kılacak en açık yön, israiliyatın, hemde sıkça zikredilmesidir. Gerçi, benzerlerine göra daha az oranda bulunması, bazan tenkit ederek nakletmesi, genellikle meskutünanah konularda ve de senetle birlikte rivayet edilmesi kendisini mazur görmemize imkan tanısa da böyle bir eser için bunlar yine de büyük bir eksikliklerdir. Üstelik hadisci-liği otorite kabul edilen bir müfessirin daha dikkatli davranması beklenirdi.

Kur'ân-ı Kerîm'de yazım hatası ve yanlış konusunda tefsire aldığı rivayetlerde de aynı durum söz konusudur.

Meâlimü't-Tenzîl'de yer alan zayıf hadisler için makul bir izah getirebilsek bile bir kaç tane de olsa mevzu haberin nakli, bize insanın yanılabilceğinin açık bir ifadesidir.

Bu açılardan kulluk kitabımız Kur'ân'ın daha iyi anlaşılabilmesi için, kitap ve sünnete açıkca bağlılığı şiar edinmiş bu ilk dönem tefsirlerinden Meâlimü't-Tenzîl'in daha yararlı hale gelmesi için, yazma ve basma nüshaları karşılaştırılarak, özellikle isimlere daha çok özen gösterip, bütün hadislerin tahriri yapılarak, israiliyat ve mevzu haberlere dikkat çekilerek, gerektiği yerde el-Keşf ve'l-Beyan ve Lübabü't-Te'vil ile de ilgi kurularak yeni bir baskısı yapılmalıdır.